י. ח. רבניצקי

דור וסופריו

י. ה. רבניצקי

דור וסופריו

רשימות ודברי־זכרונות על סופרי דורי

מספרי „מוריה"

הוצאת „דביר", תל־אביב
תרפ"ז

דפוס קואופרטיבי „אחדות" בע"מ, תל־אביב

תכן:

* * *

* * *

„דור וסופריו" — אין זה משמעו, שהמחבר הטיל על עצמו מעשה קבלנות לתת בקובץ־מאמרים זה רשימות על כל טובי סופרי הדור כסדרם בשיטה קבועה מראש. לא נכנסו לכאן אלא מאמרים ורשימות שנכתבו על ידי בפרקי זמנים ובמקרים שונים, וכלם (חוץ מרב פרקי המאמר „חיים של יסורי הרוח") נדפסו בשעתם בעתונים ובמאספים שונים. קצתם נושאים עליהם חותם של ניקרולוגים ומכילים קצור תולדות ימי חיי הסופר ביחד עם דברי הערכה קצרים על ירושתו הספרותית שהשאיר אחריו, ורובם הגדול הם רשימות יותר רחבות, שבאו בהן דפים שלמים מספר זכרונותי על הסופרים שהייתי קרוב להם, וביחוד על כמה מחבורת הסופרים באודיסה.

אודיסה — זו העיר היפה בדרום רוסיה, שהיתה מפורסמת כל הימים ב„עם־הארציות" של תושביה בנוגע לתורת ישראל וחכמתו, זכתה בתוקף מאורעות שונים ל„קבוץ־גליות" של סופרים עברים, קבוץ בעל ערך כביר מאד, והיה זמן שהתכנסה לתוכה חבורה מצוינה של סופרי ישראל בעלי שם, שהתפרסמו לתהלה בכל תפוצות ישראל. ואני, שנולדתי בעיר ההיא והתגוררתי בה כל הימים עד צאתי לא"י, זכיתי לעמוד במחיצתם ולהתחמם מקרוב כנגד אורם של הסופרים הגדולים ההם, היושבים בה בקביעות או הבאים אליה מזמן לזמן, ורבים הם הרשמים שנאספו בגנזי זכרונותי עליהם, ואפס קצתם פרסמתי בדפוס.

אפס קצתם, דפים בודדים מספר זכרונותי הוצאתי על פני חוץ, והרבה מאד כבשתי ולא פרסמתי, מפני שיש לפרקים בענין זה, במעשה כתיבת דברי זכרונות על אישים מפורסמים, צד קשה אחד, הוא הבלטה יתרה של אותו „האני" הבא להעלות את הזכרונות על הספר. עד כמה שהגיעה יכלתי השתדלתי להמנע מזה, אבל אפשר שלא תמיד עלה הדבר בידי, ועל כך ידונו אותי הקוראים המבינים לכף זכות, שבכל אופן לא נתכוונתי לשם פרסום „האני" של הכותב...

תל־אביב, אלול תרפ"ז.

יהודה ליב גורדון

(על פי אגרותיו)

„אגרות יהודה ליב גורדון אינן צריכות לא להסכמה ולא להקדמה, כמעט יראה הרואה כי שם יל״ג נקרא עליהן ולבבו ידע כי כל יקר תראינה עיניו בהנה ונחל עדנים ישתה״ — כך אומר בצדק עורך האגרות ה׳ ווייסברג בראשית „דבר אל הקוראים״, והלאה מוסיף לבאר יקר ערכן של האגרות לאמר: „והיו האגרות האלה לאספקלריא מאירה להביט בה על כל המעשים אשר נעשו בקרב השנים ההן, בקרב ישראל; בהאגרות האלה ישנם דברי תורה וחכמה, בהן בקרת והשקפה על מעשי בני דורו ותחבולותם, תורת השיר והמליצה, דרכי לה״ק ושמושה, ודברי חפץ לרב מאד; בהן — נכיר ונדע תכונת נפש המשורר המנוח, הליכות עולמו וארחות חייו בביתו בקרב משפחתו ומנהגו עם הבריות; בהן — נראה ונוכחנו לדעת עד כמה התפתחה והשתלמה דעתו של המנוח בכלל וידיעתו בתורת לה״ק וספרותנו בפרט, מאז תאחז בעט סופרים ידו, הלך והתפתח, הלך והשתלם, הלך וגדול, מזמן לזמן— עד כי גדל מאד״. אם אמנם העורך הפריז קצת על המדה באמרו, שהאגרות תהיינה לאספקלריא מאירה „להביט בה על כל המעשים אשר נעשו״ בשנים ההן בישראל, כי באמת מעשים רבים נעשו בכל השנים ההן בישראל שלא בא גם זכרם בהאגרות; אבל גם בלי הפרזה זו רב טוב צפון באגרות אלה וערכן יקר מאד לחקר הליכות עולמו של המשורר המנוח ותכונות נפשו ורוחו, וגם לדברי ימי ההשכלה בארץ רוסיה, אשר יל״ג ז״ל היה אחד מראשי כהניה ונושאי דגלה ביד רמה. וכל חובב ספרותנו יכיר טובה מרובה להעורך הנכבד, שטרח לקבץ „נפוצות יהודה״ ולערכן על הסדר ולהביא את הברכה הזאת לספרות ישראל, העניה מאד בספרים טובים בכלל ובמצבות ספרותיות ממין זה בפרט. כי בעוד אשר בספרויות העמים ידעו להוקיר ולחבב את זכרון הסופרים אנשי־השם, ובמות אחד הסופרים, שעמד בחייו לא רק בשורה הראשונה, אלא אפילו בשורה השניה או השלישית, מרבים לספר בתולדות ימי חייו וזכרונות על אדותיו ומפרסמים בדפוס את אגרותיו שיש להן ערך כל־שהוא, — הנה אצלנו גם גדולי הסופרים נשכחים כמת אחד האדם ואבד

זכרם ואין שם אל לב, ועד היום אין לנו תולדות אד״ם ומאפו ושאר טובי סופרי הדור העבר, להפיץ אור על הלך־נפשם ודרכי רוחם ותכונת פעולתם הכבירה על תקופת דורם.

„היום גלותי חרפה מעל ספרותנו" – יכול העורך ה׳ וו״ב להגיד בהוציאו לאור את אגרות יל״ג, כי אות הוא לבני ישראל, שיתעוררו אף הם לחבב זכרון טובי סופריהם ולהוקיר את כל היוצא מתחת עטם, כמתוקנים שבהם, והחומר היקר לתולדות בוני הספרות לא יחסר גם אצלנו.

אם „שיחות־חולין של תלמידי־חכמים צריכין למוד", על־אחת־כמה־וכמה מכתבים של תלמידי־חכמים, שבהם ישפכו את רוחם לפני רֵעים וידידים וישפטו בהתגלות לב על כל דבר הקרוב לנפשם; ואם מכתבי סופרים אנשי־שם בכלל ראוים להשאר לזכרון באוצר הספרות, הנה אגרות יל״ג יש להן זכות יתרה להֵאצר בספרותנו, כי מלבד עצם תכנן מצוינות הן גם בסגנונן היקר והנחמד הלוקח לב, אותו הסגנון המעולה המשַוה הוד והדר מיוחד על כל דבר שיצא מתחת עטו של הגדול במשוררי דורו וסופריו.

אמנם אין לכחד, שלא כל האגרות הבאות בשני הכרכים ראויות היו לראות אור. בתוך האגרות האלה נמצאות לא מעטות שאין בהן דברי חפץ כלל, שכל עיקרן אינו אלא דברים של מה־בכך ואינן ראויות לפרסום לא מצד תכנן ואף לא מצד סגנונן, כמו איזו אגרות קלות, או יותר נכון פתקאות, לה׳ שלוסבֶּרג וכיוצא באלה. ואם מכתבים כאלה הם מאותו המין ש„אם לא יועיל – לא יזיק", נתפרסמו הרבה אגרות הנוגעות במסתרי דברים פרטיים ביותר, הראוים להיות נִדונים בגניזה ולא נִתנו להִגלות החוצה בחיי בעליהם ואפילו אחרי מותם. גם יש כאלה הפוגעות בכבוד אנשים נכבדים בדברים חריפים וקשים, הבוטים לפעמים כמדקרות חרב, שהם פליטת הקולמוס בעידן ריתחא, ומוטב לדברים כגון אלה שישתקעו ולא יִפָּקדו עוד, ולא שישארו חקוקים בעט ברזל לזכר עולם. אמת, העורך פסח על־פי־רוב על שמות האנשים הנפגעים, או זכָרם רק בר״ת בלבד, אבל לא תמיד עשה כזאת, ויש שהסתיר איזה שם בסתרי ר״ת ואחרי שתים שלש שורות השאיר את השם הזה בעצמו במלואו לפרש את הסתום (ראה, לדוגמא, ח״א ע׳ 280); ומלבד זאת הלא הדבר ידוע, שאין נסתר מנגד עיני קורא מובהק עברי, ודי להכימא כמותו ברמיזא למצוא את פתרון החידה ולהבין במי ובמה הכתוב מדבר... גם יל״ג בעצמו כבר הוכיח את וו״ב על מעשה כזה, כי נהג לא כשורה והוציא לרשות־הרבים עוד בחייו אחת מאגרות המשורר, שנמצאו שם

דברים פרטיים ומעולם לא עלה על לב כותבם לאמרם ברבים; אך דברי התוכחה, כנראה, לא פעלו את פעולתם. אם ה׳ וו״ב, כאחד ממעריצי יל״ג, חרד על כל דבר מדבריו של הסופר הגדול שלא יאבד מתוך הקהל, עליו היה לשים אל לבו שכבר נאמר על דברים כגון אלה: כל המוסיף גורע... ובכן לא נשגה אם נחליט שאִם הואיל העורך להקטין את כמותו של הספר, ולוּ גם היה לו להוציא תחת שני כרכים רק כרך אחד, אז היה מוציא מתחת ידו דבר יותר מתוקן וכל האגרות היו מכילות רק דברי חפץ באמת.

ואם מצד זה יש עודף בספר האגרות, הנה מצד אחר חסרים מכתבים לסופרים גדולים, אשר יל״ג בא אתם בכתובים והרבה מאותם המכתבים היה להם ודאי ערך ספרותי, כמו המכתבים למ. לֶטֶריס וכדומה, שאיזו מהם, כמדומה, כבר באו בדפוס והעורך יכול לבקשם ולמצוא אותם ולשימם בקובצו.

אולם דברים אלו לא נאמרו להקטין את ערך פעולתו של העורך, אשר הרבה טרחות טרח ויגע[1] להעשיר את ספרותנו העניה בספר יקר זה, ספר אגרות יל״ג, השקול כנגד כמה וכמה ספרים אחרים.

„הגדולים אשר בארץ המה — אומר יל״ג באחת מאגרותיו — אשר פעלו רמות וגדולות בכל מדע וחזון או בכל כשרון מעשה אשר פי שנים ברוחם ונשמה יתרה להם על בני־גילם, אף כי כמות כל האדם מתו ונולדו וחיו ואכלו ושתו ופרו־ורבו כבני־אדם, בכ״ז מצוה עלינו לסַפר בתולדות ימיהם מיום צאתם מחיק אמם עד שובם אל חיק אֵם כל חי, ללמד דעת את העם ולהבינו בינה יתרה, איכה נוצר רוחם הכביר בקרבם ואיכה עלו במעלות ההשתלמות ממדרגה למדרגה״ (מ״ה). לסוג האנשים הגדולים „אשר פי שנים ברוחם ונשמה יתרה להם על בני־גילם״ יחשב גם יל״ג, אף כי הוא בענוה יתרה יאמר על עצמו במכתבו זה: „ראמות ונשגבות לא פעלתי ומשך חכמתי קטנה ודלה ודקה מן הדקה״. — ולזאת „מצוה עלינו לספר בתולדות ימיו״ ולהוציא מתוך האגרות כל הפרטים הנוגעים לקורות חייו.

מתוך אותה האגרת יודעו לנו תולדות יל״ג בקצרה, כי נולד בווילנא בכ״א יום לחדש כסלו בשנת מרידת בני פולין הראשונה (שנת תקצ״א),

---

1 בדבר שגיאות הלשון באגרות, פליטת הקולמוס, שלא נקה מהן גם סופר כיל״ג, טוב עשה העורך שהניחן כמו שהן ובצדן ערך את תקוניו. אמנם תנא ושייר והניח מקום למחפשי שגיאות להתגדר בו, כמו „הזכרונות העתיקות (ים) שחיי אומתנו משולבות (ים) בהם״ (ע״ח) וכדומה. תחת זה גדש מעט את הסאה, בקנאו את קנאת כבודו של יל״ג, ובא לפעמים לתקן גם את הסגנון, שזוהי מלאכה שלא לצורך כלל, כגון: „ואתה ידעת מה קשה הדבר לכון דעתך לדעת רבים״ (קל״ה) בא העורך לתקן לפי רוחו: „מה קשה לאדם לכון דעתו לדעת רבים״, וכיוצא באלה.

ומנעוריו גדלהו אביו ככל שאר נערי ב״י, ובהיותו בן תשע שלא הגיע לחנוך כבר עסקו עמו בהלכות כתובות, גיטין וקדושין, כנהוג. מלמדו הראשון, אשר למד אצלו משנת הארבע וארבעה ירחים עד שנת התשע, היה מהיר במקרא ולמד עמו גם ספרי קדש, בדרך טפל כמובן, ובהיותו בן י״א היה מבין בתנ״ך ובקי בכמה מאות דף גמרא, ובמלאות לו י״ג שנה סיים את הבבות ודרש בהן לפני הקרואים, אשר אחד מהם „נתן עיניו בו ונעשה – חתן לבתו״, ואח״כ כאשר נהפך הגלגל על אביו נִער מחותנו חצנו ממנו ויוציאהו לחרות. בן י״ד שנה הוציאהו אביו מת״י אפיטרופסותם של המלמדים ויתן עתותיו בידו ללמוד בעצמו בביה״מ. ובעת ההיא החל לבו לנטות מעט מן הדרך אשר תארו לו ולא מנע את עצמו מן ההגיון, ויהי לו רוב היום למלאכה בביה״מ ושעות אחדות „גנבתי יום וגנבתי לילה״ ללמוד הקריאה והכתיבה בשפות זרות. והנה עד י״ז שנה פשט ארבות ידיו וחצה עד צואר בים התלמוד עד כי כמעט עבר את כולו, ורק אז נפקחו עיניו כי אל אי שמם וסלע קרח בא אשר לא ישלם לו שכר טוב, די העבודה הרבה אשר העביד את נפשו, ואז נפלה המסכה הנסוכה מעל עיניו וירא כי פרא הוא בתוך אירופה הנאורה וכו׳ וימהר לתקן את אשר עותו אחרים, „ויאזר כח ללמוד דקדוק ש״ע על מכונתה ושפת רוסית, פולנית, אשכנז וצרפת ושאר הידיעות הנצרכות לאדם באשר הוא אדם ומדיני בטבעו״, בלי מורה ומנהל[1]. ובשנת תר״י שלחהו אביו לעיר פינסק לתבוע סך כסף, אשר הגיע לו מאדון אחד מורה בביה״ס שם, ולרגלי התביעה „נאנס להעצר בעיר ההיא שבועות אחדים ונועץ לפרנס א״ע בהוראת־שעה״, והוא אז בן י״ט שנה, ויהי למורה בבית הגביר לוריא. ואולם „אחרי מספר ירחים נתבטלה הסבה הראשית אשר הביאתהו לפינסק ואז נואש גם מפרנסתו אשר הביאה לו שבלים דקות וצנומות וישם פניו לשוב לווילנא״. אחרי מסעים שונים קצרים וארוכים, אשר נסע בערים שונות לרגלי עסקים שונים בשנות תר״א ותר״ב, נמנה בשנת תרי״ג למורה בביה״ס הנפתח אז מטעה״מ בעיר פוניוויז ושם נשא

1 פעולה עצומה להטותו להשכלה, כנראה, פעל עליו בעל אהותו הסופר והמשורר מיכל גורדון, אשר אכל לחם על שלחן חותנו כשש שנים בימי נעורי יל״ג. וכן כותב האחרון לגיסו רמ״ג בשלחו אליו את תמונתו לאמר: „וכי תראה אותי קצוץ־פאה ומגולח זקן וידעת כי אתה הסבות באלה... וכי תראה כי כהה צלם אלהים על פני וחקוק על מצחי „ישראל׳ באותיות מטושטשות, וידעת כי במעל היתה גם ידך אתה, מצודד נפשות!׳ (ק״ג). אף כי במכתב אחר לה׳ וו״ב כותב יל״ג בלשון אחרת: „שבתו (של רמ״ג) בתוכנו מעצמה גרמה לי להזדוג אח״כ למשכילי העיר שהיו מכירים אותו ובאים אליו לעתים מזומנות; אבל הוא בעצמו — כבודו במקומו מונח — להפך היתה עינו רעה בי והשתדל בכל מה דאפשר לרפות את ידי ולהדיחני משאתי׳ (תע״ו).

לו אשה, אשר ילדה לו שתי בנות ובן אחד. ובשנת תרט״ו מת עליו אביו והניח אחריו בת אחת וג׳ בנים, ועל יל״ג הבכור היה להשיא לאיש את אחותו ולתמוך בידי אחיו הקטנים עד בואם למחוז־חפצם. ונוסף לזה אבדו לו כמה מאות רו״כ בענין רע (אשר על זה כתב אז את שירו „באבוד עשרי בענין רע״). ולרגלי כל הנסבות האלה אזלת ידו, ובמכתבים רבים מהעת ההיא יתאונן באזני רעיו ומיודעיו על מצב חמרו השפל ומצב בריאותו הרפה. בראשית שנת תרכ״א יצא מפוניוויז לביה״ס בשאוול, אשר משם אחרי שנתים כתב לה׳ לוריא את מכתבו הגדול המכיל ציונים מקורות ימי חייו, ובסופו יאמר: „משכרתי הנתנת לי מאת הממשלה לא תספיק לי ולנפשות ביתי רק ללחם נִקֻדים ולנעלים בלים ומטֻלאים, והעיר אשר אנכי יושב בה זה כשנתים קטנה ודלה ואנשיה רֻבם עניים המתפרנסים זה מזה ואין הבור מתמלא מחוליתו; ובכן תלואים לי חיי מנגד ופרנסתי תלויה על חוט השערה ועל מקרים כוזבים ובלתי בטוחים, ואלמלא בכל יום מתרחיש ניסא כי אז כבר אבדתי בעניי״. וכשנה אח״כ הוא מנחם אחד מידידיו בזה, שגם הוא כמוהו ממציא לו פרנסה מצומצמת בצער ובקושי גדול, ומוסיף: „ל״ג שנה כלו לי בחרף העבר וכבר קפצה עלי זקנה ויכל בשרי מראי, רפה כחי ונס לֵחי, לא אוכל עוד מלט משא כבד — ומה אעשה לימים הבאים?״ (מ״ח). ובשנה שאחריה יצא משאוול לגור בטֶלז. שם מעמדו החמרי הוטב מאשר בראשונה, בהיותו מורה בשני בתי־ספר לנערים ולנערות. אבל מצב בריאותו היה רפה מאד („חלש המזג אנכי מעודי — כותב הוא משם — ועבודתי עבודת המלמדות החריבה את מקור חיי ודללה בריאותי וזקנה קופצת עלי בלא עת״), וגם מעמדו הרוחני נשאר כמאז. „כל הדברים שאמרת על אדות פוניוועז—הוא כותב לפרוזֶר — אמורים גם מטעלז, סדנא דארעא חד הוא! כזאת וכזאת הנה ערים נכחדות, צברי בתי הרס, גלים נצים, לא ישבו בם משכילים וחכמים ולא יגורו סופרים ומליצים, כ״א גדודי אנשים משחרים לטרף והמון עברים נצים, מעט מהם סוחרים בסחורת פרוסיה במעשה צעצועים ופטורי ציצים, ושאריתם משמרים הבלי שוא קנאים ובעלי חצים, או חובשי ביה״מ ומחשבי קצים, וכלם ישנים שנת מרמיטא נרדמים בחזקה ואינם מקיצים... ואילו האחד שיפול ביניהם ועיניו פקוחות... כל ימיו יהיה איש מכאובות וחסר מנוחות״ (נ״ד). ובמכתב אחר הוא כותב, שהיהודים היושבים בטלז ככל המון בית ישראל נחלקים: להדיוטים לומדים („המה השורים המלחכים את עשב השדה מעבר ההר הזה ואינם רואים כי מעברו השני הוא מלא ברכת ה׳ כל פרי נחמד להשכיל״), להדיוטים יראים, להדיוטים משכילים ולהדיוטים גמורים. כל קורא

בעל נפש יכול לשער בנפשו מה נעים היה לאיש כיל״ג לשֶבת ב„ערים נכחדות" בתוך כל מיני „הדיוטים" ואיך היתה שם מנוחתו כבוד. „החשוכים– יתאונן באחד ממכתביו – לא מצאו קורת־רוח במעשה שאני עושה לטובת בית־ספרי בפרט ולטובת ההשכלה בכלל... וביחוד העירו עלי חמת המקנאים מכתבים אחדים מטעלז ושירי התול אשר נדפסו ממני ב„הכרמל", אשר בם יריתי בהדי שותא פילכא בסכלותם... ויכתבו עלי שטנה לארבע כנפות הארץ" (נ״ז). ובמכתב אחר: „זה שנים רבות אשב בעיר הדומה לכפר בודד לנפשי... ואני ותבונות כפי בשה״ק או כל מה שאני כותב בעניני ישראל הנני פה כערער בערבה; אין איש אשר אוכל להראות לו פועל ידי לשמוע דעתו ולשאול בעצתו" (פ״א). ובדברים יותר מרים הוא מתאונן במכתבו אל פין: „ובאמת למי אני עמל ומשחית תמצית בריאותי ומעקם גבי ומכהה עיני ומחסר נפשי מטובה וממרגוע בשעות הפנויות הנשארות לי לפליטה אחרי שעות העבודה הרבות לי בשני בתי־ספרי, ובהוראתי בביתי לבני ולבתי? האם תביא לי עבודתי ההיא אף הפרוטות האחדות לשלם את דמי הדואר והנייר אשר אני כותב עליו?... והעבודה בחכמת ישראל כבדה עלי יותר משאר העובדים אותה לרגלי שבתי בעיר קטנה אשר אין בה שום ספר מספרי השכלה ושום משכיל על דבר. י״ט שנה אנכי שוכן ערים נכחדות ואינני מקבל שום השפעה מחכמים וטובים ממני. וגם עתה אנכי יושב כערער בערבה ונפשי יבשה, אין כל מקור חי להרטיבה בו ולהרבות לחלוחים בשרשי עץ דעתי למען יפרח ויעש פרי" (פ״ז). וכקול יאוש תמרורים נשמע מראשית דבריו במכתב לפרוזֶר: „תקותי, ותקות אחרים בדבר, נשארה מעל; בקאוונא כבר בא אחר ואני כאשר הייתי אהיה, מטעלז לקברות אובל" (פ״ה).

אולם חפצו הכביר לשבת בעיר גדולה של חכמים נִתן לו מהרה אחרי זה, כי „ראשי רבבות אלפי ישראל" בחרו בו להיות להם למזכיר העדה ולמפקח על עסקי חברת משכילי־הרבים, ובשנת תרל״ב יצא מתוך „הערים הנכחדות" להשתקע בעיה״מ פטרבורג בלב מלא גיל על הגאולה ועל התמורה, מהול מעט בחרדה מפני ישיבת כרך גדול.

הישיבה בפ״ב הרחיבה דעתו של יל״ג, כנפי רוחו התרוממו ומכתביו מעיר־מושבו החדשה מלאים ענין[1]. ואם לפעמים נשמע ממנו במכתבים גם

---

1 מהשנים הראשונות לשבת יל״ג בפ״ב נדפסו בערך מכתבים מעטים. כפי הנראה, רבים מהם הלכו לאבוד במשך הזמן, וחבל על דאבדין. ביחוד יש להצטער על אבדן האגרות לידידי נעוריו ואח״כ מחותנו קפלן, הנודע בשם זק״ן, אשר בחיקו היה שופך את כל רוחו תמיד, והאגרות אליו הנדפסות מתחדשות רק משנת תרל״ו, אחרי הפסק של י״ד שנה ואחרי שבת יל״ג בפ״ב ארבע שנים.

עתה קול תלונה דקה על יגיעו הרב, אבל בכלל יאמר: „יודע אנכי כי עמלי באמונה ובכשרון ודעת ולא אדאג דאגת מחר״ (ק״מ). אולם ימי שלותו לא ארכו. לרגלי המריבה אשר פרצה בקהלת עיה״מ בדבר בחירת הרב העלילו עליו אנשים מהצד השני עלילות שוא, ובליל שבת הגדול תרל״ט פשטו על ביתו וימששו את כל כליו, ואם כי לא מצאו כל דבר רע שמוהו בבור אותו ואת בני־ביתו. הוא ואשתו ישבו במאסר ששה שבועות, ואח״כ נתחייבו שניהם חובת גלות והָגלו אל ארץ גזרה במחוז אולוֹנֶצק וישבו שם מאה יום, ואחר יצא לאור צדקם וישובו לביתם. „מי יודע – מתנחם יל״ג – אם לא לטובתי נסני אלהים במסה הגדולה הזאת. הנה כל ימי היתה ההצלחה משחקת לפני... מסתר המדרגה עליתי למקום גדולים ולפני נכבדי עמנו התיצבתי... טוב לי כי עֻניתי למען אלמד לערוך על פי שויה מנוחת שלום ושלוה ולמען אלמד לבלי החזיק עוד באזני כלב ולהתעבר על רָב לא לי״ (קנ״ח). אך רושם הנסיון המר הזה לא במהרה נמחה. „מרגיש אנכי – כותב יל״ג למחותנו הזק״ן – כי רוחי חובלה וזמותי נתקו. נר אלהים – נשמתי כפתילה מהבהבת... מעמד רוחי זה מראה ומעיד בי כי ממפלתי נשארה לי – שבר ברוח״ (ק״ס). ובמכתב אחר: „השבר אשר באני לפתע שבר את מטה לחמי. אף מרגיש אנכי כי היסורין אשר סבלתי השאירו רושם קים ב נ פ ש י ונסתלקה ממני רוה״ק״ (קס״ו). ואיזו חדשים אח״כ יוסיף להתאונן באזני הזק״ן: „גם בפועל בעניני החיים גם במחשבה בעניני סופרים אין עוד כח בי לגמור איזה דבר ולהכריע הענין לכאן ולכאן, מה שלא היה בנפשי עד כה״ (קע״ח).

אמנם רוה״ק לא נסתלקה ממנו. כשנה אחר־כך החל לעבוד את עבודתו ב„המליץ״ ברוח כביר ופורה מאד; מלבד „הליכות עולם״ ו„במשכנות יעקב בחו״ל״ כתב שם כמה וכמה מאמרים ראשיים ו„צלוחית של פליטון״ וגם „בינה בספרים״.

אז החל יל״ג לראות ברכה בפרי עטו המצוין ולקבל בעד עבודתו הספרותית שכר טוב. לפָנים, בשבתו בערים הקטנות, היה כותב הרבה מאד במ״ע העברים. אבל כל אלה עשה כל אותם הימים רק לשם־שמים, כי כל מאמריו ושיריו לא הביאו לו איזה פרי חמרי ולא נהנה מתנובות עטו אפילו באצבע קטנה. בכתבו מאמרים ב„המגיד״ לא היה מקבל גם את מה״ע בשכר עמלו, ובשלחו צרור גליונות „המגיד״ להזק״ן הוא מתנצל לפניו על זה שהעלים מגואלים: „יען כי אנכי מקצר יד להחזיק את „המגיד״ על חשבוני לבד ספחתי אלי ג׳ שותפים הלוקחים את העלים מידי לקראם והברך חברא אית ליה, וכה ילך מחיל אל חיל עד כי בשובו אלי לא אכירהו״ (כ״ד).

ובמכתב אחר הוא מתנצל לפני דוד גורדון עוזר „המגיד" על אשר חדל לשלוח מאמרים למה"ע ההוא: „לא פניתי עורף אל המגיד ולא בחלה נפשי בו מעודי... אבל ביום בואי בברית עמו גליתי את אזנו (של בעל המגיד) מראש כי לא אוכל לשאת את משא הפרטא עלי, כי אינני עשיר, אף כי אשמח בחלקי, והוא גם התיר לי לכתוב אליו בלא כסף ובלא מחיר, וכן היה הדבר הולך ומתגלגל כשנתים ימים" (ל"ט), והנה אחרי שיל"ג היה חושש, על יסוד איזה מכתב, שמא אבדה לו „פריבילֶגיה" זו – חדל לכתוב. הוא אמנם הדפיס גם שני ספרים, אבל עסק זה היה אז רחוק מאד משכר וקרוב להפסד רב, אם רק לא אבה המחבר להשפיל את כבודו ולחזר בספריו על פתחי נדיבי עמו ולהביא את „הברכה" אל ביתם על מנת לקבל פרס או נדבה הגונה. „לו ידעת, אחי – ישפוך יל"ג את מרי רוחו בחיק רעהו – כמה מרורים תשביעני פעם בפעם הדפסת איזה ספר וכמה אתנזק אח"כ במכירתו. המדפיסים עינם רק אל בצעם... והמו"ס?... כבר המלצתי על האחרונים: למה נקראו בשם מו"ס ולא סוחרי ספרים, כמו שנקראו בל"א בוכהאֶנדלער, לפי שהם רק מוכרי־ספרים ולא קוני ספרים" (ס"א). וכיון שנִתן ליל"ג ענין רע זה לענות בו, אלצהו ההכרח לאחוז בתחבולה, אשר בזמן ההוא, כפי הנראה, החזיקו בה גם נכבדי המחברים בישראל ולא חששו בזה לחלול כבודם וכבוד הספרות, היינו: לרשום ע"ג הספרים את שמות גבירי ישראל ולהגישם להם ע"י שליח או ע"י בי־דואר על מנת לקבל מנה יפה „כיד הגביר". ובכן הוא כותב למכָּרו בפ"ב: „ואתה בטובך תקבל עליך הטרח לחלק שנים שלשה מהם (מהספרים הנשלחים) ליחידי סגולה ה"ה הגבירים גינצבורג וראזענטהאל, כפי אשר יהיה רשום ע"ג הספר, וברוחב דעתך לעות דבר אליהם ולהיות לי לפה למען אבנה מהם" (ס"ג). וכן יכתוב למכריו בפינסק ובווילנא ובערים אחרות, שיודיעוהו את שמות הגבירים אשר יוכל להגיש להם ספרו מבלי לפגוע בכבודו. אבל בכל אלה לא הצליח בעסק זה לראות סימן ברכה. ומה נמרצו אמרי לשונו השנונה: „דמות מכירת ספרי כדמות מכירת חמץ, אנכי דחוף ומבוהל לבערו מביתי והנני מוכר אותו לנכרים אשר לא ידעו שפת עברית, והמה יקבלוהו בתור מתנה שלא על מנת להחזיר או ישלמו לי בשוה פרוטה" (ל"ד). כמו כן יתאונן במכתבו להמדפיסים ראם: „וכבר נסיתי בספרים שהוצאתי עד כה על חשבוני אשר רֻבם אבדו בידי האנשים ששלחתי להם למכירה ושאריתם יבלו בסתר ביתי למורש שממית" (ס"ט). לא כן בפ"ב, שם ראה את הברכה בעמלו הספרותי: מלבד כָּתבו בשכר טוב בעתונים רוסים־עברים, הביא לו גם עטו העברי פרי רב. ראשית

עבודתו בתור עוזר תמידי ב„המליץ" נתנה לו שכר מאה רו"כ לחדש ואח"כ קבל בשכרו ג׳ אלפים רו"כ לשנה.

מובן הדבר, כי „המליץ" קבל פנים חדשות מיום שנראה עליו פעלו של יל"ג. טובי הסופרים התאספו על דגלו, אף הקים סופרים חדשים, כי כל סופר שהכיר בו יל"ג אותות כשרון וניצוץ של רוה"ק, היה העורך־המשורר מעוררהו במכתביו לעבודת הקדש ותומך אותו בעצותיו היקרות, גם היה לו לעינים בתקונים אשר הכניס לתוך מאמריו.

ובימים ההם נחל יל"ג גם כבוד סופרים באופן שלא זכה כמוהו עד אז אף סופר אחד בישראל. לפני איזה זמן, בשנת תרל"ח, ביום קבורת המשורר הלאומי הרוסי ניקראָסוב, בסַפר יל"ג למחותנו הזק"ן את הכבוד הגדול שנעשה למשורר במותו, יוסיף לאמר: „הן גם אני דמיתי היות אהיה משורר לישראל כנעקראסאוו; גם אני גברתי חילי לנתק אסוריהם בקול דברי ולהפיל את החומה המקפת אותם, חומת בבל הרחבה, בחצוצרת השיר. אבל עמי לא ידע, ישראל לא יתבונן; ע"כ נפשי לא תמות מות שרים כנ. ואחריתי לא תהיה כמהו. לא יסקלוני בשירים ולא יעטרוני בפרחים; טוב לי כי לא ישימו עטרת סירים על ראשי ולא יסקלו באבנים את ארוני" (קל"ה). ובמכתב אחר: „עבודתי בש"ע וכל כבוד ספרת ישראל החדשה כלה הוא הבל נדף וענין רע וכל יקרה מוטל בספק ספקא, ומה יתן ומה יוסיף אם הרביתי לחרוז לשור וחמור ועיני יראו כי אין יודע ואין מכיר את פעלותי... האני איחל בעד פעלותי אלה לתהלה ולשכר אחרי מותי, אני הגבר אשר כמעט נשכחתי כמת מלב בעודני חי?" (קס"ט). והנה עתה יכול היה המשורר להוָכח שלא נשכח כמת מלב ויש הרבה יודעים ומכירים את פעולותיו הגדולות. כי בשנת תרמ"ב מלאו כ"ה שנה מאז יצא לאור ספרו הראשון „אהבת דוד ומיכל", ועוד בשנת תרמ"א התאספו חובבי ש"ע בעיה"מ להתיעץ כדת מה לעשות ליום החג ההוא ויחליטו להוציא ליום היובל את כל שירי יל"ג. מסבת הפרעות בישראל בזמן ההוא נדחתה אמנם הדפסת הספרים, אך את חג היובל חגגו מוקירי המשורר ברב פאר והדר.

אמת, יל"ג, כדרכו, לא הסתפק בהדור החיצוני של המראה, ואף על זה פקח את עינו החודרת להתבונן אל ת ו כ ו, ובכתבו להזק"ן יאמר: „הסתכלתי ב ש ש י ם הקרואים (לחג היובל) ולא מצאתי בם רק כ ש ש ה קוראים, ויתרם היו רק קוראים בהרים, קרואים והולכים לתומם רחילא בתר רחילא, מהם אנשים אשר גם לא ידעו חתום שמם עברית על האגרת אשר נתנו לי, ומהם הודו ולא כחדו כי לא ידעו בלתי היום כי סופר ומשורר אני. ואירא מאד לנפשי פן

כבודי בקלון אמיר ואהי בעיני כמתעתע וכמשחק בבית התיאטרון וכן היו בעיני גם הם״ (ר״ד). אבל מלבד מוקיריו בפ״ב קבל טלגרמות לעשרות ומכתבי־ברכה למאות מערי־המדינה; וביחוד מצא קורת־רוח במכתבים אחדים מאת בנות־ישראל כותבות עברית, ובטלגרמה גדולה מעיר־מולדתו ווילנא בת ק״ל מלות, אשר בסגנון לשונה הכיר שהיא כתובה בידי ליבַנדה, „הוא ל. אשר כל ימיו התל בסופרים עברים וישימם כעפר לדוש והוא איש אשר לא ידע חנף ואין משא־פנים לפניו, ונראה כי הפך לבו לאהוב את שפת עמו ולכבד את סופריה באמת״, ועליה חתומים כל גדולי חכמי העיר וסופריה.

אחרי חג היובל קרבה אגודת חובבי ש״ע להדפסת כל שירי יל״ג בשתי מהדורות, פשוטה ומהודרה, בתנאי לתת להמשורר חמשים רו״כ מכל גליון נדפס, ובקיץ שנת תרמ״ד יצאו הספרים כלולים בהדרם, ואחרי איזו חדשים שומעים אנו את קול המשורר המתאונן: „כבר הקיצותי ואראה חלום בטל והבל נדף הוא (כבוד סופרים), כי אם אין היותרת על הכבוד — הכבוד מה הוא? אותי הרימו בני עמי על נס, הרעישו הרים בגאותי ויעשו לי יקר וגדולה אשר לא נעשה כמהו לסופר בישראל, אבל שכר לא יהיה לי בעמלי שעמלתי בו כל ימי חיי. באחד ממכתביך הקודמים אתה אומר עלי כי רואה אנכי עולמי בחיי. אם לסעודת לויתן כונת לא קלעת אל המטרה· כי רק עלי־הדפנא אשר בו יתבלו תבשיל של דגים נתנו לי בזה וחתיכת הדג קימת לעוה״ב״ (רע״ו). אך סוף־סוף עלתה בחלקו גם „היותרת על הכבוד״ ושכר לא מעט ראה בעמלו בספריו אלה.

עוד לפני כלות הדפסת ספר שיריו עזב יל״ג את מערכת „המליץ״ אחרי שלש שנות עבודתו שם, כי לא יכול לדור בכפיפה אחת עם בעל „המליץ״. ובעת ההיא לא יכול לכבוש את יצרו וכתב פַמפלֶט מלא מרורות על צ״ב בשם „טפח מגֻלה״ ואת החוברת מסר לידי אנשים אחרים שיוציאוה, אך לא יקראו את שמו עליה. והנה כאשר שב צ״ב לבקש קרבתו וידרשהו לשוב ולקחת עליו את הנהגת „המליץ״, כותב יל״ג להזק״ן: „עלי קשה הזווג החדש הזה כקריעת י״ס; כי איך אשא פני אל קהל הקוראים היודעים כי נקעה נפשי ממנו והוא זנה רעים רבים ושוב אליו? הלא יאמרו הבריות וצ״ב בעצמו בראשם כי גם גארדאן נקנה בכסף, וכדי בזיון וקצף״ (רצ״ח). אך לאחרונה נתן ידו בשנת תרמ״ו לצ״ב בעריכת „המליץ״, בתנאי שיהיה גם שמו נקרא על מה״ע כרידקטור, ואז יכתוב לפרישמן כמתנצל: „ומשכילינו הקרובים והרחוקים החרדים לספרתנו ולשפתנו העתירו גם הם עלי דבריהם להעתר לו (לצ״ב) לטובת שפתנו ולהנאתה (ממילא משמע, שגם לטובתי

ולהנאתי, כי משלם הוא שכר טוב) ואפת... אם באמת היה מ"ע של צ"ב עד כה תהו ובהו, אקוה כי מהיום והלאה תהיה רוח אלהים מרחפת על פני המים" (ש').

ובעצם העת ההיא ברא קַנטור חדשה בארץ להוציא מ"ע עברי בכל יום, ועל זה ישתומם יל"ג במכתבו להזק"ן: „מה יגיד לקוראיו היהודים מדי יום ביומו? ומאין יקח לו עוזרים — ואני בהמליץ היוצא אך פעמים בשבוע עמל למלאות את העמודים ומוכרח לפעמים לשים בם דברים מכל הבא בידי אף אם לא ישרו בעיני" (ש"ו). אולם מהרה אח"כ נמשך גם צ"ב אחרי בעל „היום" להוציא אף הוא את מליצו שש פעמים בשבוע ויל"ג מוכרח היה לקבל עליו עבודה כפולה ומכופלת, ובמכתבו להזק"ן יקרא חמס: „חמסי על האיש צ"ב כי נדחה ללכת אחרי ההבל להוציא את המליץ שש פעמים בשבוע; אנכי הזהרתיו לבלי יעמוס עלינו את המשא הזה אשר לו יהיה לא לעזר ולספרתנו לא להועיל, כי אין לנו סופרים מהירים אשר יתנו לנו פרים בעטם מדי יום ביומו, ומלבד כי דעתם קצרה הנה גם צרכי עמנו בלתי מְרֻבים וימעטו מהיות למ"ע יוצא יום יום, ומה לנו הזקנים ללכת אחרי הבחורים אשר מצאו לנו את היומי"ם במדבר" (שכ"ח). ובמכתב אחר הוא קורא בחמת רוחו: „ארור היום אשר בו נסכל הצ"ב לעשות את המליץ למ"ע יומי, דבר מר אשר לא עלה על לבי גם בהקיצי גם בחלומי" (שמ"ג). במשך הימים אמנם הורגל בחדשה זו, גם הוקלה מעט מעליו „עבודת הפרך" בבוא עוזר תמידי למערכת וסופרים רבים מן החוץ עזרו על ידו, ומאמרי הסופרים עברו תחת שבט יל"ג ויצאו מתחת ידו מתוקנים ומזוקקים. אבל לאחרונה נלאה שוב נשוא את טרחו ומשאו של „המליץ" וריבו של מוציאו, ובראשית שנת תרמ"ט נסוג אחור מן המליץ וחדל מלטפל בו.

אחרי שעזב יל"ג את מערכת „המליץ" התחיל חושב מחשבות לבנות במה לעצמו במקדש ספרותנו ולהיות לה לכהן גדול בלי שותפות כהנים הדיוטים, אך השעה לא היתה ראויה לכך. ובין כה החל לעסוק בהכנה לדפוס את כתביו הפרוזאים, אשר לפי דבריו „אינם נופלים בערכם מן השירים ודברים טובים נמצא בהם למקרא העדה ולמסע את המחנות בדרך העולה קדימה", ואת הדפסת החלק הראשון מ„כל כתבי יל"ג" (י"א ספורים) מסר למו"לים באודיסה בשכר עשרים רו"כ לכל גליון.

ובשלש השנים האחרונות לימי חייו הניח יל"ג את קולמוסו העברי כמעט כלו מידו ויהי עובד עבודה בבית־מערכת הכָּלבו (אֶנציקלוֹפֶּדיה) הרוסי אשר לאֶפרון וממנה היתה פרנסתו נמצאת, „אם בצמצום ולא בריוח גם בצער

ולא בנחת", ובמכתבים רבים הוא מודיע לידידיו ומיודעיו, כי „כל פנות שקסתו פונה אינן אלא לימין". גם שומעים אנו לפעמים את קולו מתאנח כי „עיפה נפשו לכותבים". כי באחרית שנותיו היה מֻכה ומעונה ביסורים קשים: מלבד „מחלת פלשתים הקדמונים הבאה לרגלי הישיבה הארוכה אצל ארון האלהים", נעשתה לו שאת או ספחת בחלחולת בפנים, אשר לא יכלה להרפא גם אחרי הנתוח בחו"ל, בהיותה מחלה ממארת, מחלת הסרטן. אמנם גם בימים הרעים האלה לא חדל לכתוב עברית מכל־וכל, ובתוך שאר דברים נסה לכתוב קובץ שירים קטנים מהמין הידוע בשם אלמקמא"ת, גם ערך ספר תולדות־עצמו בשם „על נהר כבר", אשר באחד המכתבים (שס"ג) יאמר עליו, כי יצוה לביתו: „לבלי ידפיסוהו עד תם כל הדור הזה וכל הנפשות אשר עשיתי עמם בימי חיי".

בינתים דללו וחרבו גם כחותיו גם מקורי פרנסתו, וכשני חדשים לפני מותו הוא כותב לידיד־נעוריו סירקין: „ולמה זה ידידי תשאל לשלומי והוא עומד בנס?! בכל יום שאני משכים אני מברך: „ברוך המחזיר נשמות לפגרים מתים", ובכל ערב כשאני סוגר את דלתות ביתי והנושה לא בא לקחת את כלי אני אומר: „ברוך ה' יום יום" (תקכ"ה). אך הריסות בריאותו ומפולת כחותיו לא כסו על רוחו, אשר יחמוד לו לצון כאז כן עתה, ובאותו המכתב יאמר: „איזו תקוה ותוחלת לנו מספרי אשר שם הנדיב (רוטשילד הפריזי) בהיכלו? אם לא זאת, שלעתיד לבוא כשיבואו האנרכיסטים והסוציאליסטים ושאר מיני ליסטים לשלול שלל ולבוז בז בהיכלי העשירים ולחלק ביניהם את נכסיהם, והיה בהגיעם אל ספרי זה יאמרו: C'est de l'hebreu pour nous ולא יגעו בו לרעה". ובאגרת האחרונה הוא כותב למזא"ה, אשר אמר לבוא לפקדהו בחליו: „למה תהיה עמל ובמה תועיל להותי? לו גם קים תקים בי דברי חז"ל כמשמעם ותטול מאתי אחד מששים במחלתי לא תביא לי כל תועלת, כי אחד מס' כמהו כאין לעומת נ"ט חלקים הנותרים, ולך האיש הבריא והצעיר לימים אשר רב טוב צפון בו לבית ישראל תגרום רעה לחנם" (תקכ"ו). בגוית יל"ג המדוכא והמחולל שכנה רוח בריאה וצלולה, אשר לא התמוטטה כמעט עד יומו האחרון.

קובץ מכתבים, אשר בם ישפוך כותבם את רוחו לפני רעיו ומיודעיו ויוציא את מחשבותיו ודעותיו הפנימיות בהתגלות לבו, יוכלו להפיץ אור בהיר על נפש בעליהם ולהראותה להקוראים מכל צד בכל תכונותיה השונות. אמנם יל"ג באגרותיו לא תמיד דבריו יוצאים מלב מגולה ורק לפעמים רחוקות מאד יוציא את כל רוחו לפני הקרובים ללבבו, וברב אגרותיו הוא

איש אירופי מתוך בדבורו ומלותיו שקולות הן ואינן יוצאות מגדר הנמוס הרגיל; אבל גם בהן נמצא חומר רב לשפוט על תכונות רוחו ונפשו, וביחוד על דעותיו.

ממכתבים רבים נכרת רוח ענותנותו של יל״ג, מדה המצויה בכל אנשים גדולים באמת. רגילים אנו לראות בתוכנו סופרים פעוטים, אפרוחים שכמעט יצאו מתוך קליפתם, כבר באים בכתובים עם כל אנשי־השם וחכמים הם בעיניהם מכל חכמי ישראל, ויל״ג כותב בהיותו בן כ״ז שנה: „נפשי יודעת מאד את קטן ערכה... וכן נדרתי בסתר לבי לאביר שפתנו הקדושה להצדיק את דברי כל ידידי ורעי אשר שבע ביום יהללוני במכתביהם, להקדיש את כל כחות נפשי לעבודתה" (ג׳), ובמכתב אחר: „ידעתי כי קטן ערכי ודל... לא אגיע לקרסולי חכמי דורנו הגדולים" (מ״ג); ועל ספרו הראשון יאמר: „הוא עון נעורי, פרי עץ דעתי אשר קטפתי בעודנו בוסר, כי בן כ״ה אנכי בצאתו לאור" (מ״ו); ולהסופר פאפירנא הוא כותב: „וכי למשפטי אתה צריך ואתה יושב בתוך עיר מלאה כרמון חכמים וסופרים אשר קטנם עבה ממתני" (השמטות, תקכ״ט), ולהד״ר רובין: „אין אני כדי והגון לחות דעה בפילוסופיא כי לא נכנסתי לפרדס מן השורות החיצוניות ולפנים" (רע״ה). מקומות כאלה וכאלה נמצא באגרותיו, המעידים לא על ענוה מדומה, ענוה „על דרך המליצה", הקשה לפעמים מגאוה מגולה, אלא ענוה אמתית וטבעית. אף לא נמנע מהודות על האמת במקום שטעה, וכה יודה לפני אחד הסופרים הצעירים: „בטענתך נגדי בדבר עוני כנגד הטעם הטוב ושגיאתי בחכמת הנפש, אודה לך כי צדקת ממני ואחרי שובי נחמתי" (תל״ד). אחרי הוצאת כל שיריו הוא כותב לרייכרסון: „אם אתה תתענג על שירי — לא כן אנכי עמדי, כי עתה בעברי על פניהם בשעות הפנאי רואה אני כי רבו בם השגיאות; יש אשר הן שגיאות הדפוס ויש גם שגיאותי אני אם שהן פליטת הקולמוס או גם מחסרון ידיעה" (ר״ס). אף־על־פי־כן לא אהב מעולם למחול על כבודו וכל הפוגע בו לא נקה ונִדון ברותחין, ויש שהוא נכון לחשוד את מתנגדו הספרותי בשנאה פרטית או גם באהבת בצע. ובאופן בולט נראה זאת ביחסו לבקרתו הידועה של לילינבלום על כל שיריו. עוד קודם שנדפסה הבקרת ויל״ג רק שמועה שמע שלל״ב כותב בקרת על ספרו, והנה הוא כבר זורק בו מרה באגרת לאחד מידידיו ומדבר רתת: „לא אוכל לשפוט מראש אם יהיה משפטו אמת וצדק או אם תסלף אבן החן את דבריו, כי הרבה עניות עושה שהיא מעברת גם אדם ישר על דעתו... ידבר ככל אשר ישים האלהים או ככל אשר ישים צ״ב אל לבו ואני אחריש, כי מה מידי יקח?" (רע״ג).

ולאחר שנדפסה הבקרת הוא מעיר אמנם באחד המכתבים, „כי ראש הסבה אשר הביאה את לל״ב להחטיא את המטרה בבקורתו הוא שאינו משורר מטבעו ואין נפשו מסגלת לקרוא שירים״ (רע״ז), אבל במכתב אחר הוא חוזר ואומר: „והאמת שצ״ב בעל המליץ אשר נקעה נפשי ממנו זה כשנתים ימים... עלי את לל״ב לקללני ולחרפני; ועוד בטרם נדפסה בקורתו הודיעו לי מאודיסא לאמר: „פלשתים עליך, שמשון!״ (רפ״א). וחשד כזה יוציא בחמתו על אותו האיש שהיה שנים רבות ידידו הנאמן ושהוא בעצמו יעיד עליו במכתבים רבים, שאדם כשר וישר הוא וכל דבריו יוצאים מן הלב!

בכלל לא היתה בו ביל״ג הרבה ממדת הוַתרנות וקורא אגרותיו ימצא בהרבה מהן סמני אדם הקשה ברוחו ואינו רגיל לעבור על מדותיו. ביותר ישפוך את כל־ חמתו באגרות רבות ויורה את חציו השנונים בצ״ב בעל „המליץ״. בלי ספק היו ליל״ג סבות לא מעטות להתמרמר נגדו, אך הוא מרבה לספר בגנותו ושנאתו אליו מקלקלת את השורה ומביאתו לבחור בדרך זרה ואינה הגונה כדי להנקם ממנו (ראה אגרת רצ״ז), מלבד שיצא נגדו להשפילו עד עפר בחוברת „טפח מגולה״ בהסתר פנים ובמאמר גדול („הצב למינהו״) בגלוי; וגם כאשר הוטל עליו על אפו ועל חמתו לכתוב למחותנו הזק״ן שיעיר את משכילי ריגא לברך את צ״ב ליום מלאות לו ע׳ שנה, הוא מוסיף בלעגו השנון: „וגם ראוי הוא לכבוד ויש לנו לשמוח בו, כי מה עשינו לו לא מלאו לו כעת ע׳ שנה כ״א ל׳ או מ׳״ (של״ו).

ובעניני ממונות נראה, כי כמו שהוא בעצמו היה נקי־כפים ולא דבק בו מאום משל אחרים, כן לא חפץ לוַתר משֶלו כמלא־נימא, והחפץ הזה מביאו לפעמים לדקדוקי פרוטות העושים שרטת בנפש הקורא. ואם נשים לב לתכונה זו, וגם לזה שהיה נותן לפעמים, כנראה מתוך האגרות, כסף בהלואה ברבית על שט״ה, יגדל עוד יותר בעינינו ערך הצעתו לאחד מידידיו לאמר: „הלא אנשים אחים אנחנו ואין לנו להתבייש איש מפני אחיו. הנה יש לי כמה מאות רו״כ אשר קבצתי על יד בזעת אפי וחשכתי ליום עברות, הנני מוכן להלוות לך ג״ח ר׳ רו״כ עד אשר ירחיב ה׳ את גבולך״ (ע׳). ובאמת היה יל״ג נכון בכל עת, כאשר תעידנה אגרות רבות, להדרש לרעיו ומיודעיו, הפונים אליו בבקשותיהם מרחוק, ולא השיב פניהם בהיות לאל ידו, גם לא חשך מעמל נפשו ולא נמנע לטרוח בשבילם הרבה טרחות.

וחבה יתרה, חבה עדינה ועמוקה, נודעת ממנו לבני־ביתו. אמנם עקבות רוך רגשות לא נודעו ביחס לבנו היחיד, שגם הוא היה, כנראה, קשה בדעתו כאביו, ויל״ג יתודה במכתב לרעו לאמר: „ובגלל זה (בגלל קשי־ערפו וזחיחות

דעתו) זרה רוחי לו ולא אהבהו, והנה זה כשנה הוא יושב במאסקווא, ואין אתי יודע דבר על אדותיו; וגם לא אשאל ולא אחפץ לדעתו" (שע"ו). אולם לשתי בנותיו היה הוגה תמיד רגשות נפש מלאה רוך חבה יתרה, ואגרות רבות למחותנו הזק"ן מפיקות זיו ונועם של רגשות הורים אוהבים אהבה רבה. וביחוד מביעים כמה מכתבים רגשות רכים ועדינים לבן־בתו הבכור, אשר אהבו כנפשו, והאהבה העזה אליו תביא את האב הזקן להתמם כילד קטן ולספר להזק"ן גם להג הרבה ופטפוטי דברים של נכדם היקר.

רגשות יל"ג לנכדו וטפולו בחנוכו העברי ראוים וכדאים לשים לב אליהם ביחוד, כי מהם נוכל להוציא לקח טוב ביחס לדברים רבים. „יעקב זה הקטן — כותב יל"ג למחותנו הזק"ן בשנת תרל"ח — השוכב כחנוט בחתוליו הוא שעשועי יום יום ואני אקחהו על זרועותי ואנחנו מביטים איש על אחיו בעיני זכוכית אבל טרם נבינה איש את חפץ רעהו" (קמ"ד). ומה יקרו דבריו לאחר איזו ירחים: „צר לי עליך אחי כי לא תראה את פרי־בטנך זה עתה, בעודנו דומה למלאך ה' צבאות ופניו פני הכרוב, ומשחקו — שחוק צדיק תמים; ואתה תחזה אותו לאחר סלוק שכינה כאשר יגדל והיה כאחד האדם" (קנ"ב). ובעזוז אהבתו הוא כותב במכתב אחר להזק"ן: „ומה אומר ומה אדבר לך ע"ד בננו הקטן, בכור שטן זה, אשר אמש שעשעתיו על ברכי שעות אחדות ולא שבעתי מטובו ויפיו ורחב לבו ובינתו!? לו יכלתי לשית אותו בתֻמו וצביונו נוספות על ספרי והיה הדרו על פעלי וראו כל בשר יחדו כי כל שירי כאין נגד פרח לבנון זה וכל צפיעי בת שירתי כעשן יכלו למאור פני צאצאי בת בטני" (קצ"ו).

ילד זה זכה שמחנכו בתורה ושפת־עבר היה המשורר יל"ג, ובהליכות החנוך הזה ותוצאותיו צפון מוסר־השכל, שכדאי לשים אליו לב.

משכילי הסופרים בדור העבר, בימי ראשית תגבורת ההשכלה ברחוב היהודים, כידוע, לא הקפידו לתת לבניהם חנוך עברי ולא דקדקו הרבה להקנות להם את הלשון העברית. הסופרים האלה בשיריהם ובמאמריהם היו קושרים כתרים לראש שפת הנביאים „שרידת מחמדינו מימי קדם", גם בסתר לבבם לנכון היו הוגים אהבה וכבוד ל„השפה היפה", אך לא השתדלו הרבה להנחילה לבניהם אחריהם, ובסדר הלמודים עמדה אצלם שפת־עבר במדרגה התחתונה, אם לא נפקד מקומה מכל־וכל. אמת, הדבר נפלא מאד וכחידה סתומה היא בתורת־הנפש, כי הלא בדין הוא שהאב יחפץ לזכות את בניו בכל היקר ללבו ולהנחילם כל קניניו הרוחנים; אבל האהבה להשכלה החדשה, כנראה, קלקלה

את השורה והכריעה את הכף, והיא שהכריחה גם את רוב טובי המשכילים הזקנים לכבוש את חבתם לשפתנו בקרן אפלה בחדרי לבם לבל תתפרץ החוצה ולא תהיה להם „למוקש" בחנוך בניהם. ובכן רואים אנו את המחזה המוזר הזה, כי בניהם של גדולי הסופרים בימים ההם (מלבד בן אד"ם) לא רק שלא ירשו את עט הוריהם, אלא שלא ידעו רובם גם לקרוא בש"ע וספרי אבותם היו להם כספר החתום. גם יל"ג וזק"ן, שני משוררי ישראל, לא היו יוצאים מן הכלל המעציב והמדאיב הזה, ובניהם לא ידעו ולא הבינו עד־מה בספרות ישראל ולשונה. יל"ג כותב לאחד הסופרים הצעירים: „אתה תהיה לי לבן, כי אין לי בן יודע היטב את שפתנו" (ש"ז). ולמחותנו הזק"ן, אשר שלח לו תרגום אחד ממאמרי יל"ג לשפת הארץ, הוא כותב: „הנאה מועטת הביאה לי ההעתקה כי קראה מַקס בננו (בן הזק"ן וחתן יל"ג) וידע את הנאמר בהאוריגינאל" (קפ"ט). ושני האבות האלה הלא אהבו את ש"ע אהבה עזה ועמוקה ובה כל חיי רוחם! „עבד לעברית אנכי עד נצח, לה כל חושי בי לצמיתות מכרתי" — כותב יל"ג לאד"ם הכהן בשירו „אהבת דוד ומיכל". ואהבתו העזה לעברית נכרת ובולטת בהרבה מאגרות יל"ג. ומה רבה ביחוד שמחתו בשעה שקבל מכתב כתוב עברית בידי אשה. „מכתבך נתן שמחה רבה בלבי — הוא כותב לאשה אחת — הנבואה „ונבאו בנותיכם" נתקימה בנו עד היום רק מעט ודבר ה' עודנו יקר מאד בין בנות ציון, ובכל עת שאני מקבל מכתב בלה"ק מאת אשה ישראלית הוא בעיני כלחם מן השמים" (ר"ג); ובמכתב אחר: „כל נפש הבאה ונוספת לנו בעזרת נשים נחשבת בעינינו כעולם מלא, כי אות הוא לנו כי קרבו הימים אשר בם תתקים הבטחת הנביא: „ונבאו בניכם ובנותיכם", ותופר ביום ההוא הקללה הרובצת בנו: „בניך ובנותיך נתונים לעם אחר" (תצ"ה). גם בלב מחותנו הזק"ן קננה אהבה רבה לעברית. ולא נפלאת היא, שאדיר היה חפצם של שני האבות־הזקנים משוררי ישראל למלאות בנכדם את אשר החסירו בחנוך בניהם לפי רוח הזמן. „ראיתי וקראתי — כותב יל"ג להזק"ן — את שירך ליום הולדת נכדנו. יזכנו אלהי השפה ההיא לראות אני ואתה את בננו זה הקטן קורא ושומע את דבריך אלה" (קע"ו). אך, לדאבון לב, עתות הילד לא ביד אביו־הזקן הן ורק האב הוא המחנך לנער על פי דרכו. „עד כה — כותב יל"ג להזק"ן בהיות נכדם בן חמש שנים — עוד לא גלו לו הוריו את הסוד הגדול כי ישנו עם אחד בארץ אשר כל הנקרא בשמו תכסהו בושה, ועודנו לא ידע אי מזה עם הוא ואת איזה מן האלהים הוא ירא; ואני עומד מרחוק ורואה את מעשיהם, כי חק שמתי לי לבלי התערב במעשיהם ובדרך חנוכם את

בניהם עד אשר ידרשוני ואמָצא להם" (רי"ד). לא נודע אם באמת דרשוהו הורי הילד או נדרש ללא שאלוהו. אך אחרי ג' שנים שומעים אנו אותו מספר למחותנו: „שוקד אנכי ללמד תורה לנכדנו הנחמד והנעים. ג' פעמים בשבוע, ביום ב' וביום ד' וביום ו', בשעה קבועה בבקר אנכי בא אליו והוא קורא לפני לסירוּגין בשני ספרים, בס' מסלת הלמוד אשר החלות אתה להקריאהו ובס' תולדות ישראל, וכותב על הספר בדיו לע"ע עוד אותיות הא"ב. לפי מועט הזמן אשר אני עוסק עמו פעולתו טובה; אבל חבל כי אין הלמוד עולה בהסכם עם המעשה ודבר זה יביאני לפעמים במבוכה, כי הוא יקיפני בשאלותיו ובפי אין מענה. פעם אחת בקראי לפניו את הצווי על שביתת השבת עמד ושאל: „הגידה נא לי סוף סוף, אבי זקני, באיזה יום חייבים אנו לשבות, בשביעי או בראשון" (רצ"ה). ובמכתב אחר הוא מבשר ואומר: „בננו יעקב עושה חיל בלמודו אצלי. יש מקראות קלים שהוא מעתיקם בעצמו... אף מאמן הוא את ידיו בכתיבה וכו' וחותם את שמו „יעקב בן מאקסים קאפלאן"... וכבר הקדמתי לו כלל גדול שבספר התורה יש דברים שלפי דעתנו ומנהגינו נראים עתה כזרים (כמו נשיאת יעקב ד' נשים וב' אחיות) אבל בימים הקדמונים ההם היה העולם נוהג במנהג זה" (רצ"ח). ועוד במכתב אחר: „ליעקב בננו הקטן אנכי בא כאז כן עתה ג' פעמים בשבוע אין נגרע, כי קדוש הדבר לי ואני מברך ומודה לאל חיי כי זכני ללמד תורה לבן בתי... ואעידה עליו כי לומד הוא בשקידה ובאהבה רבה וכי מצאה שה"ק חן בעיניו עד כי לפעמים ישפוך את רוחו גם על אחותו, וביום אחד בבואי קדמה היא את פני בקול קורא: "Дѣдушка, смотри какой שלג на улицѣ„ (שי"א). וכשני חדשים אח"כ שלח יל"ג מכתב קטן בש"ע בעל שלש שורות מהנכד להזק"ן, בהוסיפו לאמר: „הא לך, ידיד לבי, מכתב בן בנך תלמידי; מעמל ידו תראה תשבע — אם שחוק או תענוג לא ידעתי. ודע כי כל הכתוב בזה הוא בעצמו בדה מלבו" (השמטות, תקל"ה). אולם לא לאורך ימים היתה התקוה משחקת לפניו בדבר הזה וישעשע בה גם את נפש הזק"ן. כארבעה חדשים אחרי המכתב האחרון, בשלוח הזק"ן לנכדו שיר גדול בן י"ב בתים, אשר בו ענד לנגד עיניו עטרת הוד לראש שפתנו והביע משא נפשו כי גם הנכד ישא הוד זה אחרי שני אבותיו הזקנים והתורה תהיה מחזרת על אכסניא שלה, — גלה לפניו יל"ג את לבו: „התקוה הזאת אשר אתה מנשא את נפשך ואת נפשי אליה (אוי לי אם אומר!) לא תהיה ולא תבא. לא מבלתי יכלת יעקב בננו זה ללמוד את תורתנו ואת שפתנו על בוריה, כי אתה ידעת כי נער מכשר מאד לקבל חכמה הוא ואנכי ידעתי עד כה לחבב עליו את לקחי...

אפס כי נתיבות ביתו ודרך חייו הם נצבים לשטן לנו וישימו לאל תקותנו. פעמים שלש כבר רמזתי לך כי שאול שאל הנער הנעור הזה אותי על דברת הסתירה בין הדברים אשר הוא שומע מפי וקורא בספר ובין מה שהוא רואה סביב לו; וכל עוד אשר יגדל ומוסיף ללמוד הוא מוסיף לראות כי שני הדברים האלה הם תרתי דסתרי אהדדי. נוסף לזה לא אכחד ממך כי אינני רואה את פני מ. בננו כי שש ועלז הוא בכל לב על כי יחכם יעקב ויעש חיל בלמְדי. בעיניו הדבר הזה כטפל ואולי גם כתפל; מקפיד היה למשל שלא אשב רגע אחד יותר על השעה הקבועה, כלומר אשר קבעתי אני וקבעתי אותו בה. וקרה ג"כ שבאתי אל השעה הידועה והקטן איננו, לפי שהיה יום בהיר בשחקים ויצא לשוח, ואני שבתי הביתה בפחי נפש" (שכ"ח). ובמכתב מיום 3 יאנואר תרמ"ז הוא מביע את צערו לפני הזק"ן: „על אחת אצטער וצערי לא יצער כ"א ירבה ויגדל מיום ליום, — על כי אין לאל ידי ללמד ליאשא תורה וש"ע והוא הולך ושוכח את המעט אשר נטענו על לבו בעמל רב. עד יום אתמול קויתי על הפור הוא הגורל מיום 2 ינואר, כי אמרתי אזכה בגורל מאתים אלף ואשלח את הצ"ב ואת מליצו לעזאזל המדברה ואפנה ללמד ליעקב תורה ומע"ט" (שנ"ח). אך יל"ג לא זכה בגורל, ובהיותו טרוד מאד בעבודת „המליץ" לא יכול להקדיש זמן ללמד לנכדו תורה, ואבי הנער, כמובן, לא הצטער הרבה על זה ולא בקש לבנו מורה אחר לדבר שהוא בעיניו „כטפל ואולי גם כתפל", ובכן הננו שומעים באגרת האחרונה מאת יל"ג להזק"ן ע"ד תורת נכדם קול יאוש גמור: „לא אוכל להכחיד ממך את דאבון לבי כי יעקב בננו הקטן שכח גם לקרוא עברית, ואצ"ל את כל אשר למדתיו בעמל רב; כי אחרי אשר מנעני החרף הזה לבוא אליו וללמדו נשתכחו הדברים מלבו וכל עמלנו אני ואתה עלה בתהו, וחבל על זה כי מאקסים בננו לא ישית לבו לדבר והענין הגדול הזה כאפס וכאין נחשב לו" (שס"ו). מתוך ציוני האגרות האלה תצא לנו תורה מובנה ובהירה, שאינה דורשת באורים ופתרונים.

נפנה מתכונת נפש יל"ג הפרטית וחנוך ביתו הפרטי ונשמע מה בפיו בדבר עניני הכלל. אהבתו להשכלה האירופית ומגמת־נפשו הכבירה להפיץ אותה ברבים ברחוב היהודים, נִכרות בבהירות יתרה מתוך אגרות רבות. רואים אנו את יל"ג בצורתו הרוחנית הידועה לנו ממאמריו ושיריו הנדפסים, בתור אחד מראשי הלוחמים מלחמת ההשכלה מול ערלי לב „מורדי אור ושומרי נשף", אחד משרי צבא הגבורים המתאזרים עז להגיש ברוח כביר

אילי ברזל וכלי־מפץ אל חומת־הסינים העתיקה, המקפת את המצב הרוחני אשר שרר גם בקהלות הגדולות בימי נעורי יל״ג. „זכורני – מספר יל״ג באחת מאגרותיו – בהיותי בעיר מושבך (בפינסק) נמצא לבית ישראל תלמיד אחד בגימנזיום... ויהי העלם ההוא הולך כמתגנב לבית־ספרו. מעולם לא עבר ברחוב בבגדים שהתלמידים מצוינים בהם, כי הבגדים ההמה היו מונחים בבית הגימנזיום ת״י השוטר והתלמיד בא בבגדים כשרים ובפאות ארוכות, ושמה – סלסל שערו ויט את פאותיו מאחורי אזניו וישם את מדי התלמידים על בשרו ויהפך לאיש אחר״ (מ״ז). ומי היו תושבי „הערים הנכחדות״ בזאמוט, אשר בתוכן בלה יל״ג מבחר שנותיו? „משמרים הבלי שוא, קנאים ובעלי חצים או חובשי ביה״מ ומחשבי קצים״ או ממין דומה לזה. נקל להבין, שאיש כיל״ג בעל עינים פקוחות רצה לפקוח גם את עיני אחיו בני עמו, חפץ לפתוח חלונות בבתי־אופל ולהביא לתוכם את קַוי האור החדש המאיר לארץ ולדרים עליה. „יעלה ויזכר לפניך – הוא כותב לאחד מידידיו – כי ארבע הידות מכל המון בית ישראל בארצנו חיים מן האויר, ואפרים רעה רוח ורודף קדים כל היום; יעלה ויזכר לפניך כי בכל עיר ועיר עוד נמצא חדרים אימה אשר שם יתגדל דור המדבר חדש ת״י מלמדים שוטים ובורים גמורים – והרבנים ופרנסי הדור ישעו בדברי שקר ובפטפוטי מלים תפל מבלי מלח אשר עלימו אבד כלח... והתורה הקדושה הזאת חתכו חוליות ונתנו חול בין חוליא לחוליא ועם הדומה לחמור ישא ויסבול את נטל החול עד כי יכרע ויקרוס תחת משאו... אנכי אינני מן האנשים האומרים כלה והשחת ועקור כל הזכרונות העתיקות שחיי אומתנו משולבות בהם וכל תקוה טובה לעתיד לבוא; חפצי בתקון ממוצעי, שתהיה לנו בו התורה והאמונה הטהורה לקו והשכל הישר וצרך הזמן למשקלת״ (ע״ח). אבל תחת להטיף דברי חכמים בנחת וללמד תועים בינה ברוח נכון, יל״ג בחר לעשות מעשהו כאיש לוחם בסערת מלחמה, להרעיש בכל כחו את החומות הישנות ולהשתער בחמת רוחו על שומרי החומות. על ראשי הרבנים תופשי התורה היה ממטיר בכל עת אש וגפרית, אותם יציב תמיד למטרה לחציו השנונים ויתארם בצבעים היותר שחורים ונוראים, לא רק כמוכים בסנורים כ״א כאנשים משחתי המדות, אוהבי בצע ובעלי נפש אכזריה, „נפש תַּתַּרית״. קריאה תמידית מעין הקריאה הידועה „קרתגה תהרס״ היתה שגורה על פיו בנוגע להרבנים שנואי נפשו. „הנך שט ועובר בערים גדולות – הוא כותב לאחד מרעיו – ובא במגע־ומשא ע״פ רוב עם האנשים אשר כבר נשרו נוצותיהם הישנות, אין מועקה במתניך ואין הבלי המתעתעים תמיד לנגד עיניך ע״כ אתה אומר „הנח להם והם כלים״,

אבל לו ישבת כמוני בערי זאמוט וראית עין בעין כמה גדול כחם עדיין של הרבנים אשר הביאו ומביאים עד היום עלינו קללה ולא ברכה, ולו היית בא כמוני במו״מ עמהם על כל מדרך כף רגל בהיותי משגיח בי״ס לעברים, כי אז דנתני לכף זכות, כי כשל כח הסבל לשאת את י׳ קבין של שטות אשר חלק להם ה׳ מבלי להרים קול כנגדם. נוסף לזה אנכי עוסק בעצמי בחנוך בני ובנותי ומצאתי א״ע מחויב לעיין בדבר איזה הדרך הישרה שאורה להם בדברי שמים? האם יכל אוכל לשום עליהם את כבד האבנים ונטל החול הנקרא בפי הרבנים קדוש, ולאמר להם קדוש לכל אשר יאמר העם הסכל הזה קדוש? או אולי אגדל אותם בלי כל דת ואמונה כאשר יעשו רבים מן הקוראים עצמם משכילים, לבשתם ולבשת אומתנו ולרוע מזלם של הילדים המגודלים בעצמם״ (פ״ד). אולם בין שימת כובד האבנים ונטל החול על שכם הבנים ובין גִדול בלי כל דת ואמונה, בין שתי הקצוות האלה עוד יש דרך בינוני שיבור לו האדם והיהודי לקרב את לב בניו לאביהם שבשמים ולאומתם בארץ. ובנוגע לבעלי „הנוצות הישנות״, הנה אין ספק שלא נעים היה לאיש כיל״ג לשבת עמהם בכפיפה אחת, להרגיש מועקה במתניו ולהתבונן תדיר אל הבלי המתעתעים, אך תחת להביט עליהם בעיני איבה ובוז[1], יותר ראוי להביט עליהם בעיני חמלה, כאשר יאמר במכתבו להמטיף דיינאוו: „כלכל דבריך במשפט ובמועצות ודעת ככל אשר נתן אלהים בלבך לטובת אחינו החולים ואינם מרגישים את חלים. ואל תבהל ברוחך לכעוס״ (כ״ז). ומה גדלה ועמקה מאד שנאתו להרבנים רועי ישראל! באגרות רבות בולטת „שנאתו הכבושה״ ל„נגדי סמותי״ אלה אשר בערלת לבם ובקשי־ערפם עכרו את ישראל ויביאוהו עד הלום״ (רשימה י״ב), וכמעט יתפאר בה נגד חבריו ורעיו. כנודע, העיר את כל חמתו במאמריו ושיריו על „מאשרינו ורועינו, מורינו ומאורינו״, וגם סופרים אחרים העיר לצאת נגדם בחמה שפוכה: „אין ספק – יכתוב לאחד הסופרים – שכלם עוסקים בהבלים כאלה ועוסקים במעשה נערות. שפוך חמתך עליהם ומלא אחרי דברי״ (ע״ז). יל״ג לא שם לבו לזה, כי בכל אופן לא הרבנים „עומדים עלינו בכל דור ודור לכלותנו״, וגם אי אפשר להגיד שהמה „החשיכו עינינו וגלו יקרנו ונהיה לאחור ולא לפנים״, רק סבות אחרות יותר עמוקות גרמו למצב זה, והרבנים אף הם בתמונתם הנוראה כל־כך בעיניו הִנם רק תולדות הסבות ההן ולא מחולליהן. הוא לא זכר כי „דור דור ודורשיו, דור דור ופרנסיו״, ואם ישתנו פני הדור יפשטו גם רבניו

---

1 עד כמה רחש לב יל״ג בוז לאנשים כאלה יכול להעיד, בין הדברים האחרים, גם הלצון הגס אשר חמד לו יל״ג האירופי במענהו בפני המלמד ואשר בו ישתבח עוד לפני רעיו (ט״ו).

ומנהיגיו את צורתם הישנה וילבשו צורה חדשה; ובאמת כבר זכינו לראות בימי הדור האחרון כמה רבנים בעלי פנים חדשות. שנאתו הכבושה להרבנים והחרדים תעבירהו לפעמים על דעתו הנקיה ותעוררהו, למשל, לכתוב לרעהו בפ"ב: „אולי תוכל לעשות פרופוגנדה בפ"ב שישתדלו „מפיצי השכלה" לאסור על המ"ע „הלבנון" לבוא לרוסיה" (פ"ג). בעוד אשר בדעה צלולה יל"ג בעצמו יכול להבין, כי לא על הדרך הזה תהיה תפארת „מפיצי השכלה" ואמצעים מגונים כאלה לא תוכל לקדש גם המטרה היותר נעלה.

מכתבים כגון אלו מעידים, עד כמה יל"ג וחבריו אף הם היו אדוקים וקנאים, לא קנאי הדת, כמובן, רק קנאי ההשכלה. אבל אם קנאי הדת בימים ההם התירו לעצמם לפעמים „השתדלות" מעין זו כדי להבאיש את ריח המשכילים והכופרים, הרי הם לא התפתחו עוד להבין ולהעריך את פחיתות אמצעים כאלה, ומלבד זאת הם היו כעומדים על נפשם, ועל ראשי כת המשכילים היו מביטים כעל חותרי חתירות תחת חומת היהדות בכַוָנת זדון לקעקע את כל הבירה, אך לא כך דרוש להיות יחס המשכילים הנבונים אל „החולים ואינם מרגישים את חלים". ובאמת גם יל"ג בעצמו הודה אח"כ כי לא לחנם חרדו היראים את כל החרדה הזאת: „סוף סוף — יאמר באחד המכתבים — תלונת היראים והחרדים לאמונתנו ולקיום אומתנו על ההשכלה ועל המשכילים יש לה יסוד ושורש אף כי לא מטעמם. רואים אנחנו לדאבון לבנו בעליל כי ההשכלה אשר אנחנו נותנים את נפשנו עליה תשקנו במשך הימים מי ראש ותביא לנו נעצוץ תחת ברוש... המים הזידונים מתפרצים ובאים עד נפש האמונה וחרב חדה מונחת על צואר האמונה וקיומה... יש ויש בנו השכלה מדומה והשכלה פרוצה. המשכילים בעיניהם לקחו את הקליפה מן ההשכלה... מה תהיה על עניי הצאן בני הדור הבא אשר מקטנותם לא נתחנכו על תורת ישראל, לא באו בסוד ה', לא שמעו ולא הקשיבו לדבריו, שפתנו אין אתם וספרתנו כספר החתום להם... כארחת ישמעאלים נודדים מגוי אל גוי אנחנו בעיניהם" (רשומות ט'). אבל — Thut nichts, der Jude wird verbrannt — אבל אשמים הם, רק הם, הרבנים, וגם את המכתב הזה יסיים יל"ג בנוסחו הרגיל: „על אלה ידוה לבנו ותחשכנה עינינו ואשם מעילות זה על ראש הרבנים ומנהיגי הדורות יחול על אשר שמו לבם שמיר משמוע את קול הזמן ויתנו כתף סוררת אל ההשכלה". ובכן הרבנים ורק הרבנים אשמים הם בכל דבר, הם הושיבונו במחשכים וגם השכלה פרוצה מידם זאת לנו. ואם בשיטה כזו נחזיק אפשר להטיל על ראש הרבנים גם את האשמה, שבני סופרינו הגדולים ונכדיהם אף הם „שפתנו אין אתם וספרתנו כספר החתום להם"...

הבקרת החריפה של לל"ב על כל שירי יל"ג הביאה את המשורר לדבר בכמה מאגרותיו לידידיו ע"ד שיטתו בספרות. על טענות המבקר, כי רק את הנגעים בבית ישראל הוא רואה ולא את המדות המצוינות והמשֻׁבחות של בני עמו, יתנצל המשורר כי לא כן דרכו בבואו לדון בשאלת היהודים בלשון המדינה, שאז הוא נזהר בלשונו מדבר תוכחות אליהם והוא מהפך תמיד בזכותם, „כי תוכחתי את בני עמי חשבתי לדבר שביני לבינם כמריבת בית ומשפחה אשר אין לאחרים חלק בה... ואולם כשם שנזהרתי מחטוא בלשוני נגד בני עמי בדברי על אדותם בשפת הארץ כך חשבתי לדבר מפסיד ומסֻכן לשום קטורה יתרה באפם בדברי עמם יהודית" (ר"פ). אמנם יש להעיר על זה, כי גם בביתו ובקרב משפחתו אין לאדם להטיל אימה יתרה, שגם היא מפסידה ומזיקה כקטורה יתרה, אבל בעיקר הדברים טענת המבקר באמת אינה כלום, כי אכן רוח הוא במשורר ואם רוחו נוטה לתוכחה מגולה מאהבה מסותרת עלינו לקבל את תוכחתו באהבה. ובמכתב אחר ישיב המשורר על הטענה, שלא קונן על צרות ישראל הבאות עליהם מחוץ: „החסר קינות ישראל? ומה יתנו ומה יוסיפו לנו שירים והספדים כאלה בלה"ק? האם יפעלו על לבות אויבינו מחוץ אשר לא ידעו קרוא בלה"ק?... ושיטתי זאת שהיתה לי לקו ולמשקלת בכל ימי כתבי סימתי בשתי שורות קטנות בשירי לפרוג באמרי: „מה נטיף לעברים? הם ענים ידעו! נטיף לעמים — יחרדו, ישמעו!!" (רפ"א). תשובה זו אמנם אינה מובנה כל צרכה. האם מיתרי לב המשורר יזדעזעו רק מדברים המביאים תועלת מוחשית? היוכל לכלוא את רוחו המיצר בצרת עמו ולכבוש את נבואתו אשר צרורה בה מרת נפשו? הן כנורו של המשורר, ככנור דוד בנשב בו רוח צפונית, מנגן או מקונן מאליו ולא יעמיק לשאול: מה תתן ומה תוסיף לנו לשון קינות? גם יל"ג בעצמו בבואו לשיר את שירותיו הנפלאות „בין שני אריות" ו„במצולות ים" לא נמנע מזה בתוקף השאלה: „מה נטיף לעברים? הם ענים ידעו!" לא, אם נטיף לעמים— הם לא יחרדו, ואולי גם לא ישמעו, ואם נטיף לעברים — הם ידעו וירגישו והרושם לא יִמָּחה מלבם...

באותו המכתב משיב יל"ג גם על הטענה האחרת עליו, שמתנגד הוא לרעיון תחית האומה ואינו מצפה לגאולה: „ככל המון שלומי אמוני ישראל חפץ גם אני בתשועת אחי וברפואתם, אבל חפצי שתהיה הגאולה הזאת גאולה שלמה, שבצאת ישראל לרשות עצמם יוכלו לחיות חיי עם ככל העמים הנאורים... אבותינו יצאו ממצרים וינצלו את כספם וזהבם, אבל את חשכת מצרים לא לקחו אתם ואת עשר מכותיהם לא נצלו מהם, ואם אנחנו עולים

מאירופא ולא נקח אתנו את יבול השכלתה – למה אנחנו עולים?... ומה אני עושה? האם מרים אני את קולי כנגד הישוב? מחריש אנכי ומשתאה לדעת אחרית החזון; והאיש המחריש באהבתו האם שונא ומתנגד יקרא?"

בנוגע ליחסו של יל"ג לשאלה זו, שאלת ישוב א"י, נראה אמנם באגרותיו נטיות שונות, כאלו לא היתה בידו משנה ברורה והלכה קבועה בדבר הזה. פעם הוא כותב: „אנכי אינני מקוה לגאולה ולצמיחת קרן ישראל בארץ אבותיהם בעת הזאת... ועוד אוסיף שהלואי לא יקום ולא יהיה הדבר הזה, כי מרה תהיה באחריתו לישראל בעצמם, כל זמן שיד הרבנים תקיפה ודתם אשר כפו עלינו כגיגית עומדת בשלמותה לא יוכלו בני ישראל לעשות ממשלה בפ"ע" (ר"ה). ופעם: „עוד לא התעוררתי עד כה להשמיע בחוץ קולי בדבר יא"י ולצאת לעזרת חו"צ בסופרים מחמת ב' טעמים אלה: א) מחסרון ידיעה (פרטי הדברים); ב) מאפס מקום. הוואסחאד לא יקבל מאמרים לטובת הענין הזה, ובלה"ק אחד הוא המליץ ואין לי דריסת הרגל אצלו" (ר"צ). ובמכתב אחר: „בישבי על אדמת נכר רחוק בבשר וברוח מן התנועה הזאת אשר תניע את בית ישראל, לא אדע עד מה להגיד בדבר מטוב ועד רע, אם תנועה קטנה או תנועה גדולה היא ויש תקוה לאחריתה להיטיב לעמנו האמלל ברב או במעט" (תע"ז). וכשנה לפני מותו חפץ יל"ג לקבל עליו גם עריכת מאסף ספרותי להעיר על ידו את רוח העם אל מטרת חו"צ בשם „טל אורות" – „יען כי בו נשתדל להפיץ טללי אורות, טל של תחיה, על עצמותינו היבשות" (תפ"ח). ובמכתב אחר: „טליתנו שאנו אורגים צריך שלא תהיה כלה תכלת; מאספנו לא יכלול רק דברים בענין ישוב הארץ לבד" (תצ"ח); ובמכתב שלאחריו הוא חושב, שתחת מאסף עראי נחוץ „להשתדל להוציא מ"ע תמידי לחדשים, מקדש לרעיון הגלות החדשה הבע"ל לטובה, גלות ירושלים וגלות אמיריקא כאחד". אבל בדברים יותר ברורים הוא מתאמץ לבאר את דעתו בשאלה זו באגרתו לה' ברנפלד, אשר מפני איזה טעם לא ברור לא הרשהו לפרסם אותה עד ל' יום לאחר מותו. אחרי אשר יספר כי עוד ימים רבים לפני הרדיפות הנודעות חלם ע"ד עתידות ישראל, גם כתב ללונדון שאם בעלי הועד „מזכרת משה" אומרים לקנות אחוזה באה"ק ולהושיב שם אכרים ויוגבים מב"י, באופן שבזמן מן הזמנים תהיה הקולוניה הזאת „ללוז של שדרה שממנה תוכל לצמוח תחית האומה", אז הנהו נכון לעבדם בכל לבבו ונפשו, אבל תנאי קודם למעשה התנה עמהם, כי „קודם כל יגרשו מירושלים ומשאר ערי הקדש את כל היהודים היושבים שם לא תשאר פרסה", – יוסיף לברר את דעתו: „שיבת ציון היתה חלום חזון לבי כל ימי חיי, אבל לא

שיבה כזאת בטרם אשר הכשירו את הדור הזה וטהרו את הארץ מקורי עכביש אשר כסוה. הרעיון הזה היה נעים לי כילד שעשועים כל עוד היותו רעיון רוח, חלום חזיון לבי; אבל בראותי כי עור ובשר ילבישוהו ובעצמות וגידים יסוככוהו אחז בשרי פלצות, עמדתי משמים והייתי כאיש נדהם, כי אמרתי: אוי לנו אם לא יצליח חפץ חו"צ בידינו ואוי־אוי לנו אם יצליח חפצם בידם! אז כתבתי את שני מאמרי „גאולתנו ופדות נפשנו" ו„עזרא ועזרה", שבם גליתי את דעתי כי טובה לנו העליה לאה"ק רק אחר אשר נתקן עצמנו ונכשיר הדור לכך, באופן אשר תהיה קודם או לכה"פ יחד עם גאולת הארץ גם פדות הנפש ושיבת עזרא ביחד עם העזרה" (שצ"ב).

ע"ד תקון עצמנו והכשרת הדור כתב אח"כ הרבה מאמרים סופר נכבד אחר, אחד העם. אך מה שונות הן השקפות שני הסופרים האלה בעצם הענין. „אמת היא—יאמר אחד העם—שאין עמנו במצבו המוסרי עתה מוכשר כל עיקר לעבודה לאומית גדולה, והתרכזות האומה לא תצא ע"כ לפעולה בלי הכנה ארוכה קודמת לה; אבל הכנה זו א י נ ה י כ ו ל ה ו א י נ ה צ ר י כ ה לצאת מתוך מלחמה שלילית; אינה יכולה מפני שהשלילה לא תוליד את התכונות החיוביות, המוסריות והחברתיות, החסרות לנו; ואינה צריכה, מפני שאפשר לה לבוא בדרך יותר טבעית מתוך „חבת־ציון" עצמה, כלומר, לא מתוך אותה חבת־ציון שנמכרת בשוק במחיר קצוב, ואף לא מתוך זו שאינה אלא הסכמת השכל בלי שורש עמוק בלב, כ"א מתוך „חבת ציון" הממלאה את הנפש בתור י ס ו ד ה י ס ו ד ו ת, בתור מרכז הרוח" („על פרשת דרכים" ח"א XI). אם שיבת ציון היתה באמת חלום חזיון לבו של יל"ג המשורר כל ימי חייו, יש אמנם להתפלא עד מאד, שמעולם לא הביע את חזון לבו בשיר מן השירים כנוח עליו הרוח, אבל בכל אופן נעים היה לו הרעיון הזה, לפי דברי עצמו, כל עוד היותו רעיון רוח, ולא יכול למלא את נפשו, לא רק בתור „יסוד היסודות" כ"א גם בתור יסוד גדול ונכבד. ובאמת מלא את נפשו כל ימי חייו רעיון אחר בתור יסוד היסודות ומרכז רוחו הכביר: להוציא את בני ישראל מתחת סבלות הרבנים ולהכניסם תחת כנפי השכינה של השכלת אירופה. גם „פדות הנפש", הקודמת אצלו לגאולה, היתה בעלת הצד האחד הזה, פדות מכבלי הרבנים „מזיקי הרבים". רעיון אחר לא יכול לקחת את לבו. „על מה אדברה ואעידה ואשא חזיוני? — ישפוך שיחו לפני אחד מידידיו — הנה כל חלומותי היו לדברים בטלים וכל משאות נפשי למשאות שוא ומדוחים, וה' סר מעלי ולא יענני בחלומות חדשים" (תע"ב). ורעיון ישוב א"י היה החלום החדש אשר לא ענהו ה' בו. ובכן גדול כחו בקומו לערוץ ו ל ס ת ו ר ולעקור נטוע,

בדרשו תנאים קודם למעשה ובהראותו לדעת כי „הגאולה" לא תקום ולא תהיה קודם „פדות הנפש", אז עטו יגביר חילים ודבריו כגחלי אש וכפטיש יפוצץ סלע, אבל בבואו לבנות ולנטוע, לדרוש בשבח הרעיון, ידבר דבריו בשפה רפה. רוח יל"ג לא נִכר בהם ולא יֵראה עליהם הדרו...

כבר רחבו דבָרַי על אגרות יל"ג ועוד לא העירותי את הקורא על הדעות הנאות והמשפטים היקרים הצפונים בהן בנוגע לדרכי הלשון והכתיבה ולפעולות גדולי סופרי ישראל – ואזכיר זאת בקצרה. את בעל „המפתח" יעיר במכתבו: „סגנון לשונך לא ינעם לחיך קוראים משכילים בימינו אלה האוהבים סגנון פשוט וקל בלא אריכות לשון ובלי פרחים ומעשי צעצועים" (נ"ה). ועל סגנון עצמו יכתוב להזק"ן: „ואני בעניי הלא ידעת, איש טמא שפתים אנכי, מכל מקצעות שבתורה אנכי מגבב דברים להרחיב לשוני, ומכל הרבנים והפיטנים אנכי לוקח לשונם ואנאם נאום" (קל"ה). וביתר באור במכתב אחר: „בנערותי נזהרתי לכתוב על טהרת הקדש, בנשאי חזיוני הנביאים ומצבאות הבריאה, בשוררי אהבת דוד ומיכל ובמשלי משלי מוסר, אבל בשומי פני אל החיים, אל המים השוטפים ועוברים לפנינו... ראיתי כי אין טוב לפני כ"א להשליך מעלי את עבותות המליצה המזוקקה... ככה יעשו בשפתם כל העמים החיים והגדלים אשר לא נשארו ילדים עד זקנה ושיבה ולא נהפכו בילדותם לחנוטים ולמתי עולם, וככה עשו גם אבותינו הראשונים בכל דור ודור. צא וראה כי לא כשפת משה וישעיה שפת עזרא ודניאל ובעלי המשנה ולא כשפתם שפת בעלי התלמוד וחכמי הדורות אחריהם" (קע"ג). מכאן תשובה נמרצה לשומרי שפתנו על טהרת הקדש, הדורשים לגנאי כל רמז קל להרחבת השפה. ובמק"א הוא אומר: „ומה בכך אם איזה תמונות חיצוניות או אופני הדבור נקח מלשונות אחרות אם מושגם מובן לכל קורא ורוח השפה העברית בם" (רל"ב). אבל סופר כיל"ג לבו לא הלך אחרי המרחיבים במקום שאין צורך והמחדשים רק לשם חדוש בלבד, וכה יאמר: „אין לרדוף אחרי מבטאים חדשים במקום שנמצאו מבטאים ישנים שכבר נתקבלו בין הסופרים, והקוראים הולכים לתומם ומבינים אותם היטב" (שפ"ז).

בדבר אופני הכתיבה מה יקר לקחו אשר נתן להמשורר דוליצקי: „עוד צעיר לימים אתה וימים יבואו ויורוך להנפה את דבריך בנפת אמת, לזרות כל פסולת מן הסולת ושיהיו כל מליך ומבטאיך נאמרים במנין, שלא יהיה בם דבר אחד שאין בו ענין. כן המה השירים אשר אהבתי והמליצות אשר כתבתי, אבל אני ידעתי כי מאניני דעת אני וגם אני לא עמדתי על

זה רק אחרי נסיון ארוך" (ר"ב). ולהזק"ן יאמר: „אין מבקר כמחבר בעצמו; וזה הדבר אשר יעשה: אחרי העלותו את מורשי לבו על הספר בדיו, יעלים עיניו ויסיח דעתו ממנו לימים אחדים, ואז ישוב לקרוא בו כקורא זר הבא מן החוץ ויתקן את אשר יתקן; וכן יעשה פעמים שלש. כזה עשיתי בנפשי בשבתי בערי השדה ומבינים בשיר ומשכילים על דבר אין עמדי; ואהי בעצמי המחבר והקורא והמבקר. ודבר זה למדני ר' אברהם מאפו ז"ל" (קל"ה). וכה יעיד על עצמו גם בשבתו בעיה"מ: „כך היא דרכי, כשאני כותב איזה דבר חדש אני מניחו ת"י ימים אחדים ומסיח דעתי ממנו, ואחר אשוב לקרוא אותו ואז טעמי חדש בחכי להבחין ולדעת כל דבר הצריך תקון ולבון" (תמ"ט).

גם שיחות יל"ג ומשפטיו על סופרי ישראל צריכין למוד. בכלל יוציא עליהם משפט קשה מאד: „רבי טובי סופרינו וחכמינו הם אנשים מקולקלים, המדרש אצלם עקר ולא המעשה וכיון שנתנו עליהם עול תורה הם פורקים מעליהם עול מדות טובות ומעשים טובים" (רס"ו). ומה נמרץ משפטו בפרט על אחד הסופרים המפורסמים באחת מאגרותיו (שכ"א). בדבר דעתו על המשורר אד"ם הכהן, הנה בתחלה נראה בו עקבות רושם ימי־נעוריו בהפליגו לספר בשבחו: „מיום החלותי להבין בספרים לא מצאתי בין משוררי ש"ק החיים בארצנו נעלה ויקר ממנו, ומדי צאתי להתהלך ביער הלבנון, נעם דבשו לחכי ואתעמל גם אני לעשות כמתכנתו" (ג'). אולם אחרי שהתפתחה רוחו ויחדש טוב טעמו ידבר בלשון אחרת: „וכשאנחנו לעצמנו אומר לך שלפי דעתי ה' ל"ז איננו משורר מטבעו, אמת כי ידיעתו בש"ע ודקדוקה רבה ורחבה מפני שעסק בה כל ימיו כרומס בחמר וכאשה העוסקת בעיסתה... אבל איננו משורר אמתי בעבור חושו בו היבש כעץ. כותב הוא את שיריו בהשכל ובעיון דק אבל לא בהרגש ובהתפעלות, דבריו יוצאים מן הראש ולא מן הלב" (ע"א). ומה שנונים דברי משפטו על בעל „השחר": „אני ידעתי את סמאלענסקין ואת יקר ערכו. הוא היה בל"ס סופר מהיר ובעל כשרונות גדולים ואלו האריך ימים היה מביא טובה הרבה לעולמנו הקטן. אמת כי היו בו גם מגרעות וחסרונות כסופר וכאדם, כי אין אדם אשר לא יחטא! כסופר חסרונו היותר גדול הוא אריכות לשונו במאמריו היתרה והנפרזה, וזה בא לו מפני שהיה מוציא מכ"ע, אשר הוא בעצמו היה הסופר והעוזר הראשי אשר לו. ועליו היה למלאות מספר עמודים, ע"כ בכל אשר כתב הרחיב פה והאריך לשון וכתב משפטים ארוכים, אשר אם יקרא הקורא אותם בנשימה אחת והיה טעמם בגרונו כטעם עשרת בני המן בגרון קורא המגלה... וכאדם היה בו מגרעת כי חשב א"ע לאדם גדול ויתן את לבו כלב חד בדרא המתנשא

לכל לראש, וזה מזיק לסופר כמו שתזיק לבתולה הידיעה כי נערה יפה היא" (ת"ח).

אך אם באנו לכתוב ולחשוב כל הדברים הטובים והמעולים הנמצאים באגרות יל"ג אין אנו מספיקים. בכלל יש להגיד, שהאגרות האלה בְרבן הגדול מלאות ענין מצד התוכן והסגנון ולוקחות לב הקורא, אשר נדמה לו כאלו הוא שומע שיחת תלמיד־חכם פקח, שבכל עת מדברו נאוה ומענג את הנפש.

באחת אגרותיו של יל"ג להזק"ן, אשר כתב לו: „חזק ואמץ למען אהבתך לשפת קדשנו ולמען ספר דברי־ימיה אשר ככוכב יאיר שמך בקרבו", — יענה המשורר בעל „למי אני עמל", בנוח עליו רוח כהה, ויאמר: „צדיק תמים! האף אמנם תחיה באמונתך כי יהיו דברי הימים לשפתנו ולא דברי הלילות, לילות עמל אשר אין להם שחר?!... האינך רואה כי מעוף צוקה ואפלה מנדח עולה על השפה הרפה ועל המחזיקים בה לענן ענן עליהם ולהכחידם אותה ואתהם מתחת שמי ה'? איה איפה הם העתידים לכתוב את דברי הימים ההמה...? בנך או בני או אולי יעקב נכדנו ויוצאי חלציו?" אבל כל חובב שפתנו וספרותה חי באמונתו ותקותו, כי אמנם יהיו לה דברי הימים, ועתידים לכתוב אותם, אם לא „יוצאי חלציו" של המשורר, הנה בכל אופן תלמידיו, בניו הרוחניים, ובדברי־הימים ההם יאיר ויזהיר באמת שֵם המשורר יהודה ליב גורדון כאחד המאורות הגדולים.

מעזבונו של יל״ג

בזמן האחרון נתפרסמו בדפוס שני כתבי־יד מעזבונו של המשורר י״ל גורדון. לא נגזם אם נאמר, שדבר זה יש לחשוב למאורע ספרותי חשוב. יל״ג היה בשעתו ראש המשוררים והסופרים, הארי שבחבורה, ובמשך כמה וכמה שנים היתה כבירה ונמרצה פעולתו והשפעתו הספרותית על בני דורו, גם על הקוראים וגם על חבריו ותלמידיו הסופרים, אשר שתו בצמא את דבריו. ולא זו בלבד, אלא שהצטיין לשבח ולתהלה כבעל רוח כביר ואישיות רבה, שרשומה נכר מאד. מעזבון סופר גדול כזה ראוי להשמר לדור אחרון כל שריד, ואפילו „שברי־לוחות״ שלו צריכים להיות מונחים בארון הספרות למשמרת, ועל־אחת־כמה־וכמה יש לקבל בברכה פרסומם של שני כתבי־היד האלה, שחשיבותם המיוחדת אינה מוטלת בספק כלל.

כתב־היד האחד הוא „על נהר כבר״[1], זהו פרק גדול, בשם „הילדות והשחרות״, הפרק הראשון מן האבטוביוגרפיה של יל״ג, שחלק ממנו כבר נתפרסם בדפוס (בלוח „אחיאסף״ לשנת תרנ״ט), ועכשיו נדפס הפרק כלו בשלמותו ומלואיו. המחבר אמר אמנם לרשום בספר את כל קורות ימי חייו, מימי ילדותו עד זקנתו, וכן הוא כותב שם בהקדמתו „דבר אחד לדור״: „ימי שני מגורי מלאים נדודים ורגז. מיום עמדי על רגלי לבקש אכל לנפשי הלכתי מעיר לעיר וממקום למקום אחר. אחת לשבע שנים הקב״ה החליף עולמי. בשנת תרי״ג באתי לפוניוויז, ובשנת תר״כ לשאוויל, ומשם לטילז בשנת תרכ״ו, ומשם בשנת תרל״ב לפ״ב. בדרך הלוכי ראיתי מקומות רבים ומנהגיהם ונפשות רבות וחסרונן ומעלות רוחן, וספורי יהיה קבצת תמונות שונות מרקמות על היריעה, קורותי המוצאות אותי — הציור ואני היריעה לציורי״. אולם מחשבה טובה זו לא יצאה לפעולה אלא במקצת, כי השאיר אחריו יל״ג, לפי עדותם של המביאים לדפוס, רק את הפרק האחד הזה[2]. והרבה מאד יש להצטער

1 נדפס במאסף „רשומות׳ כרך א׳, תרע״ח.

2 עוד פרק אחד מספר זכרונות „על נהר כבר׳ (על מסעו לחו״ל והתודעותו אל אחד מגדולי חכמי ישראל בברלין) הדפיס יל״ג בחייו בגליונות „המליץ׳ לשנת תרמ״א. ועל אותו הפרק הוא כותב

על הטובה המרובה שאבדה לספרותנו בזה שלא המשיך יל"ג את מלאכתו ולא גמר אותה כפי שעלתה במחשבתו לפניו. הפרק הראשון שלפנינו מראה לנו עד כמה „ספר החיים" של יל"ג יכול היה להעשיר באוצר יקר את ספרות ישראל, הדלה מאד במקצוע זה.

אינה דומה האבטוביוגרפיה של יל"ג לשני הספרים האבטוביוגרפיים, שנתעשרה בהם ספרותנו בתקופה האחרונה, מעשה ידיהם של עוד שני גדולי סופרינו, מנדלי מוכר־ספרים ושלום עליכם (הספר הראשון, בשם „בימים ההם", נדפס בכרך השני של כתבי מנדלי מו"ס, והספר השני במקורו ביהודית, בשם „פונ'ם יאריד", נדפס בתרגומו העברי בשנוי־השם „חיי אדם"). „הסבא" מנדלי ונכדו ש"ע שניהם בחרו להם לתאור דברי ימי חייהם דרך אמנותית ובתמונות המרוקמות אצלם על היריעה מעורבים צבעים של „אמת" ו„פיוט" גם יחד. לא כך עשה המשורר יל"ג בבואו לתאר על הגליון את ציורי ימי חייו: הוא עזב את דרך „הפיוט" לגמרי וכל השתדלותו היתה לאחוז רק את דרך „האמת" הפשוטה ולספר דברים כהויתם ממש, בלא כחל ובלא יִפוי כל־שהוא. כל התמונות העוברות לפנינו לא נשתנו במאומה לשֵׁם מגַמה קודמת או אפילו לשם נוי ספרותי, אלא כל דבר על אפניו ערוך בטוב טעם של פַּשטות וביושר לבב וחותם האמת טבוע על הכל. האהבה אינה מכסה על פשעי עצמו או אחרים הקרובים ללבו, וכנגדה השנאה אף היא, כפי שנִכרים הדברים, אינה מקלקלת את השורה אפילו במקצת. אף רואים אנו השתדלות יתרה מצד בעל הזכרונות לעמוד ככל האפשר על סוד הצמצום ולבלי להאריך כלל במקום שאפשר לקצר. ובדרך זו הוא מעביר לפנינו בפרק אחד את תמונות הוריו ומוריו וכל קורות ימי חייו בשתי תקופות, בתקופות ילדותו ושחרותו. והסגנון של הרצאת הדברים גם הוא מצוין בפשטותו ובבהירותו ודיקנותו כאחת, ורק במקומות אחדים יש שהכותב משלם קצת מס לטעם „מליצתם" היתרה של בני דורו [1].

עוד יותר חשוב ומצוין, גם בתכנו וגם בסגנונו, כתב־היד השני מעזבון המשורר המנוח, הוא „יומנו של י"ל גארדאן" [2]. קשה אמנם להבין, מה ראו

במכתבו לאחד הסופרים: „שמחתי לשמוע כי איש מבין ויודע כמוך מצא את פרקי נאה (מספר זכרונותי), ואולם עצתך בדבר הדפסת הספר כלו לא תוכל לקום, כי ספרים כאלה בכלל אינם נדפסים בחיי מחבריהם. ואני אצוה לביתי לבלי ידפיסוהו עד תם כל הדור הזה וכל הנפשות אשר עשיתי עמם בימי חיי" („אגרות יל"ג" ח"ב, אגרת שס"ג).

(לאחר כמה שנים נמצאו עוד פרקים מ„על נהר כבר" ונדפסו בקובץ „רשומות" ספר חמישי).

1 טעם זה אנו מוצאים, לדוגמה, בקריאת שֵׁם הספר „על נהר כבר" ושֵׁם ההקדמה „דבר אחד לדור", או במליצתו על אביו ש„בנערותו הסיקוהו גם בגפ"ת", וכדומה.

2 נדפס בז'ורנאל „העבר" כרך א' וב', תרע"ח.

המביאים לבית־הדפוס לשנות את השם „דבר יום ביומו", שנקרא על כה"י, לשם „יומן", שנתחדש בבית־מדרשם של „המחדשים" אחר יל"ג; ועוד יש להתפלא על זה, שבהקדמתם לפרק „על נהר כבר" ב„רשומות" הם מזכירים את „דבר יום ביומו" ואומרים עליו „שעוד לא הגיע זמנו להתפרסם", ומה נשתנה בינתים כדי לקרב את קץ זמנו להתפרסם? אבל כל זה אינו שייך לגוף כה"י, שיש בו ודאי ברכה מרובה לספרותנו.

„דבר יום ביומו" או „היומן" כתוב בשנה האחרונה לחיי המשורר (ראשיתו בתחלת שנת תרנ"ב וסופו בסוף השנה, בר"ח אלול, אותו החודש שהכותב מת בו). בסוף שנת תרנ"א חזר יל"ג לפ"ב מברלין, שהתנתח שם מן הסירכא, לפי מבטאו באחת מאגרותיו, אשר מצאו בו הרופאים, וביום הראשון אחר ראש־השנה התחיל לרשום בספר „דבר יום ביומו". מה טיבה של אותה „הסירכא" לא נעלם ממנו, וביום ח׳ כסלו הוא רושם: „נראה כי צדקו דברי הרופאים האומרים כי המחלה היא מחלת הסרטן, אם־כן הקרבן אשר הקרבתי על מזבחו של ברגמן (שם הפרופיסור המנתח) היה מנחת שוא"; ובמקום אחר: „כפי הנראה מחלתי זו גם תבצעני". רוב הימים היה, כנראה מתוך היומן, איש מכאובות וידוע־חולי, גם היה שרוי בצער כל אותו הזמן על חוסר פרנסה (כי פסקה עבודתו בבית־מערכת האֶנציקלופדיה של אֶפרון ומקור אחר לא נמצא לו), ובכל התגברות מחלתו הקשה ודאגת פרנסתו לעת זקנה לא תש כחו של רוחו הכביר ולא חדל להגות דעות ולמצוא ענין קרוב ללב בכל דבר הנוגע לשקידה נאמנה על תקנת עם ישראל, לשונו וספרותו.

יל"ג שהיה, כמליצתו על עצמו, „איש מלחמות מנעוריו ודיו לרב שפך" ועיניו ראו תמיד את „הרשעה ומקור דלותו" של עמו ב„מאשריו המתעים ומורי השקר" וכל הימים היה ערוך לקרָב לירות חצים שנונים למחנה האויב של „הרועים הרעים" ו„מזיקי הדת" ו„שניו חרק עד כי התפוצצו", — יל"ג גבור־מלחמה זה התנצל את כלי־זינו מבית־הנשק של ההשכלה החד־צדדית ולא בסערה דרכו ודבריו ביומן זה בנחת נשמעים. רק במקום אחד הוא חוזר על הדברים העתיקים של ההשקפה המשכילית הידועה ורושם ביומנו: „הראיתי לו (לליאון רבינוביץ) את שגיאתו כי התקונים בדת אינם מועילים לתקנת מעמדה החמרי של האומה, וגליתי לו בדברים קצרים כי שפלותנו ומעמדנו הרע בקרב עמים רבים והבזיון אשר יבזו לנו והשנאה הכבושה לנו בכל הארצות, שמזה יסתעף בעצמו גורלנו הרע וענינו המורה מאד, כי כל זה (זאת?) באתנו מטפשותם של מורי השקר והמאשרים המתעים אשר שמו תפל לעקר והושיבונו במחשכים כמתי עולם"; ובמקום אחר הוא חוזר ברחבה, רוכב

על „סוסו", החביב עליו מנעוריו: „העיקר הגדול „לא יחליף האל ולא ימיר דתו", וכן ש„זאת התורה לא תהא מוחלפת ולא תהא תורה אחרת" — לא יתבטל על ידי איזו תקונים ושנוים לטוב כפי צורך ותנאי החיים שנתקדשו (שנתחדשו?), לפי ש ת ק ו ן אינו חלוף ותמורה. הפעלים ה ח ל י ף ו ה מ י ר הוראתם חליפין דבר בדבר, אבל לא הטבת אותו הדבר בעצמו. הכתוב אומר בבהמת קדשים „לא יחליפנו" וכו׳, היעלה על הדעת שאסור להלעיט ולהרביק אותה כדי שתבריא ותשתנה לטוב — — — לדעת רואי השמש גלויי העינים, התלמוד הוא המלח אשר בו המלחה כנסת־ישראל כדי שתתקיים, כמו שמולחין וכובשין בשר שמן לקיימו לימות החרף; וכשהגיע זמן הסעודה מי פתי יעלה את הבשר המלוח כמו שהוא בלתי אם מרק ושטף במים תחלה והעבירו את המלח מעליו והשאירו בו רק כדי נתינת טעם לשבח" וכו׳ וכו׳. אמנם אם בכלל אפשר להגיד, שעיקרי דעותיו של יל"ג לא נשתנו עד יומו האחרון, אבל אין ספק שהיתה עליו רוח אחרת ורוח הקנאות היתרה לשם ההשכלה סרה מעליו. הנה כן מוצאים אנו ברשימתו ע"ד יעבץ כדברים האלה: „הסופר יעבץ בעיני כשמואל הרמתי בשעתו אשר יסד ברמה בית אולפנא לבני הנביאים. אפס כי שיטתו בסדר הלמוד ובחנוך הילדים אשר הוא שם לפני המורים והמלמדים שם (בא"י) לא ישרה בעיני, כי אומר הוא ללמד את הקטנים גם תלמוד ואגדה ולפרוש להם ספרי הקדש ע"ד הדרוש". עם האגדה העלובה מן הראוי, לפי דעת המשורר יל"ג, „לעשות בזה"ז כמו שעשו רבני צרפת בימי הרשב"א עם הפילוסופיה, היינו: לאסור את האגדה והדרוש על בני הנעורים עד הגיעם לשנות שקול הדעת, לערך עד י"ח שנה"; ובכ"ז היה עם לבבו להשתתף עם יעבץ במלאכתו בחוברותיו, אולם לאחר שנוכח מתוך כמה מקומות בספריו „כי האיש הזה קונסרבטור גמור הוא והעינים אצלו לאחור ולא לפנים" חזר ממחשבה זו, והוא מסיים את רשימתו בדברים המזכירים במקצת את יל"ג הלוחם לפנים: „חשכתי את דברי לזמן אחר כשאמצא לפני מקום נאמן להגיח אליו משם ולערוך עליו מלחמת סופרים שלא ברשותו". ובמקום אחר הוא רושם ביומנו: „בהצפירה מודיעים מירושלים, כי המורים במושבות החדשות נאספו לפקח על סדר הלמוד בבתי הספר. יש את לבי לכתוב להם ולהזהירם משיטתו של יעבץ".

תקונים בחנוך הילדים „הקטנים עם הגדולים" העסיקו עתה את רוח יל"ג יותר מתקונים בדת במובן המצומצם, ודבריו יוצאים מעומק הלב בדברו על שמירת רוח עם ישראל. שני חדשים לפני מותו הוא רושם ביומנו: „שמתי לפני פיינברג את הצעתי שאנשי הועד בשלחם את הגולים (לארגנטינה)

לעבוד את האדמה, ביסדם מושבות לקולוניות לתת לחם לרעבים, ושמרו גם־כן את רוח עם ישראל אשר נשאהו עד כה על כנפיו בכל העתים והמצוקות אשר עברו עליו ולא נתן לו לנפול עד הדיוטא התחתונה כמו האכרים עובדי האדמה ודלת העם משאר הגוים והקים לנו מתוכו אנשי שם רבים העוטרים את ישראל בתפארה עד היום. על ראשי הועד לפקוח עיניהם לא רק על פרנסת הגולים ומאכל קיבתם כי גם על מוסרם ומזון נפשם, לשום סדרים בחנוך הילדים הקטנים עם הגדולים, שיהיו הקטנים מחונכים בבתי ספר מתוקנים בדרך השכל ויראת־שמים כאחד, רחוק גם מן הכפירה ומן ההזיה, ושיהיו הגדולים אחרי עבודתם הכבדה בחריש ובקציר ובכל עבודה בשדה מוצאים דברי חכמה מפי מורים ומגידים משכילים, לבלי יעשו כמעשה האכרים בני עמים אחרים לבוא אחרי עבודתם בבתי מרזח למשוך ביין את בשרם ולעשות כל תועבה". ויחד עם זה לבו, לב אוהב עמו, מיצר וכואב על אנשי הרוח העוזבים את מחנה ישראל, ובהזכירו ביומנו את הסופר וונגרוב, שהמיר את דתו, וגיסו לודוויג סלונימסקי בן חז"ס, שגם הוא וגם בני־ביתו אינם עוד לנו, הוא מסיים בקריאה שוברת לב: „ובכן גם האילנות הגדולים אשר לנו משילין פירותיהם... חוסה ה׳ על שארית עמך!"

חבתו היתרה של יל"ג לשפת ישראל וספרותנו נִכרת באופן בולט מתוך הרבה רשימות. בכמה מקומות הוא מאריך בבאור איזו מלה או באיזה חדוש בנוגע לשמוש הלשון. בבוא לידו ספר חדש הוא נותן לבו לא אל תכנו בלבד אלא גם אל לשונו, ועל שגיאה גסה בלשון אינו יכול לעבור בשתיקה. פעם הוא מעיר על המבטא הזר „התעכבנו מעט על הדברים האלה", הלקוח מלשונות העמים, ובלה"ק צ"ל: „הארכנו מעט בדברים האלה", ופעם הוא מביע את תמהונו על המבטא „דברים בוטים" שמצא בספרו של סופר הגון. גם ברשימתו האחרונה, שכתב קרוב למותו, לא התאפק מלהעיר על „לשון עלגים" במודעה אחת ע"ד מיתתו של איזה ד"ר, שנאמר בה: „בבקר יוציאו שאריתו (תרגום המלה הרוסית останки) ללותו" וכו׳. ובשעה שבא לידו מכתב בלה"ק מאחת הבתולות ערוך בטוב טעם ו„בלי שגיאות בלשון" שמח לבו והוא רושם ביומנו: „נעים מאד לראות כי ידיעת שפתנו הולכת ומתפשטת בקרב בנות עמנו". ומה דאבה נפשו על שפלות ספרותנו ודלותה! אחרי קריאת המאסף „פרחים ושושנים" שקבל, הוא כותב בפנקסו ברוח נכאה: „ה׳ ירחם על ספרותנו העלובה, כי רבו כמו רבו בקרבה לעת כזאת סופרי אליל טופלי שקר כאלה המעוללים בעפר קרן שפתנו ומכפישים אותה באפר". במקצת הניח את דעתו מאסף חדש אחר, הוא הספר הראשון של „הפרדס", שבא

לידו לאחר כך ושמצא בו „דברים אחדים טובים ונכחים למבין" (הם שירי יהל"ל והספור הדמיוני של לוינסקי). אבל גם אותו המאסף שאר המאמרים שבאו בו הם, לפי דעתו, „רבם דברים של מה בכך" [1].

הרבה רשימות נמצאות ביומן, המפיצות אור בהיר על כמה פרטים בתולדות המשורר המנוח, גם על אפיו, מעלות רוחו ותכונותיו, כמו על ענותנותו המרובה (לדוגמה: על דברי איש אחד ב„המגיד", שנהנה משירי גורדון עשר פעמים יותר משירי ויזל, הוא מעיר: „המלות „עשר פעמים" הכלימוני, כי הפריז הכותב על המדה וירימני מעל הרנה"ו ז"ל, ואני עפר תחת כפות רגליו"), על בקשתו את האמת בלי שום משא־פנים לעצמו ולאחרים, שהגיעה לפעמים לידי קפדנות יתרה, ועל ישרת לבו בכלל וכיוצא באלה. אולם כבר ארכו דברי רשימתי ועלי להסתפק בזה, שאעיר את הקורא לקרוא את גוף היומן מתחלתו עד סופו ובודאי יתענג עליו וישבע נחת־רוח.

לאחרונה עלי עוד להעיר בקצרה על סגנונו של היומן, המצוין בכל המעלות המשובחות שמָנו חכמים בסגנון קלַסי באמת. יל"ג, זה המאור הגדול בדורו ומורה הדרך בלשון עבר לקוראים ולסופרים, לא חדל בעצמו ללמוד ולהשתלם בלשונו ובסגנונו עד ימי חייו האחרונים. ברשימתו בחרף האחרון הוא כותב: „למלאות שעות הפנויות נתתי את לבי לעסוק בדברי תורה, לחזור על התלמוד והמדרשים וספרי הרבנים האחרונים, לא כדי ללמוד מתוכם דברי הלכה ודין, שאין אני נזקק להן, כי־אם לדלות את הפנינים המרובות הנמצאות בים גדול ורחב־ידים זה. משכילינו הקיצונים המבזים את התלמוד ואומרים לא־הוא ואין לנו כל חפץ בו, טועים מאד. חומר רב ויקר־ערך נמצא בו לתולדות עמנו ולהרחבת שפתנו, וכל אשר לא עסק בתלמוד ובשאר ספרות הרבנות לא יוכל להיות סופר מושלם וחכם אמתי בישראל". ובעל הרשימה בעצמו עלתה בידו באופן מצוין „לדלות את הפנינים המרובות הנמצאות בים גדול ורחב־ידים" של ספרותנו העתיקה ולא היה דבר נעלם מעיניו הפקוחות והצליח להיות ל„סופר מושלם" בתכלית השלֵמות בעל סגנון נאה ומעולה, שראוי באמת להחשב למופת לדורות.

תרע"ס.

---

1 אמנם יש להתפלא על זה שלא משכו את עיניו ולבו של יל"ג, זה „המבין" המומחה בעניני ספרות, מאמריו ו„פרוריו" של „אחד העם", שבאו באותו „הפרדס", ולא התבונן אל כשרון גדול זה, שעלה וצמח בספרותנו. גם הפרח הנחמד החדש שנגלה ב„פרדס", שירו הראשון של ביאליק, נעלם מעיניו.

מנדלי מוכר־ספרים

א. רשימות לתולדותיו של מנדלי מו"ס

שלום־יעקב אברמוביץ, הנודע ומפורסם בשמו הספרותי „מנדלי מוכר־ספרים" והנקרא זה הרבה שנים בפי כל יודעי שמו בכנוי של חבה „הסבא של הספרות העברית" — הוא אחד החזיונות הנפלאים והנעלים בעולמנו. מנדלי מוכר־ספרים הוא לא רק בעל כשרון מצוין ומיוחד במינו בלבד, הוא הרבה יותר מזה: ביחס כמה דברים ראוי הוא לשם יוצר ספרות ישראל החדשה.

ולא בספרות אחת הוא היוצר, אלא בשתי ספרויות כאחת. זהו איפוא חזיון כל כך נפלא, שאין למצוא דוגמתו ביתר ספרויות העמים. גם בעברית וגם ביהודית עלה בגורלו של מנדלי להיות כובש דרך וסולל מסלה חדשה. וביחוד הראה נפלאות בתור „בורא ניב שפתים", יוצר סגנון חדש, „סגנון מנדלאי", שהשפעתו היתה כל כך כבירה על טובי סופרינו, שבאו אחריו וזכו לעמוד אף הם בשורה הראשונה בהיכל הספרות. מרובה הצלחת „הנכדים", שהלכו בעקבות „הסבא" הגדול, למשל „שלום־עליכם" ביהודית וביאליק ביצירותיו הפרוזיות שלו בעברית: הם מצאו לפניהם הרבה מן המוכן, לנגד עיניהם היתה דוגמה מצוינה ומזהירה. לא כן „הסבא", עליו היה לברוא את הכל מחדש, בכחות עצמו. לעבודה כבירה כזו דרוש באמת כח ענק.

וכחו הגדול והעצום של מנדלי נתגלה לא בבת־אחת. לאט־לאט צמחו וגדלו ועצמו כנפי־הנשר שלו. ומה נפלא הדבר — לעת זקנה חִדש מנדלי נעורים רעננים והגדיל להראות כל עוצם כחו ותוקף רוחו הכביר והתרומם לגבהי־מרומים להפליא.

נולד בליטא, נודד בנעוריו בערים ועירות ליטאיות מישיבה לישיבה, נתגלגל ובא אחר־כך למרחקי פודוליה וואהלין, ולבסוף לחבל הנגב ברוסיה החדשה, — בגלגולי דרכי חייו הללו עלתה לו למנדלי להסתכל בעינו הפקוחה

והחודרת בחיי היהודים מכל צדי־הצדדים, לקלוט ולספוג אותם אל קרבו בכל פרטיהם ולהוציאם אחר־כך במעשה ידי אמן לעיני הקוראים בתמונות בולטות בשתי לשונות חיות. וכשאתה קורא אותו ספור־המעשה בעברית וביהודית קשה לך להבחין ולשפוט מה משניהם הטופס הראשון ומהו תרגומו, כשם שקשה להוציא משפט ולהחליט באיזו משתי הלשונות האלו מנדלי מפליא לעשות יותר כאמן וכבעל־סגנון שיעמוד למופת לדורות.

חיי אדם גדול זה ראוים להרשם לזכרון בכל פרטיהם הידועים לנו[1].

I.

שלום־יעקב אברמוביץ נולד בליטא בעיר מצערה קאפולי (מחוז סלוצק, פלך מינסק). באיזה יום ואפילו באיזו שנה נולד וראה אור החיים הסופר העברי הגדול — אין יודע בדיוק. בזמן ההוא לא היו נוהגין, ובפרט יושבי הערים הקטנות, לרשום דברים כאלה לזכרון בספר. אבל לפי קבלת יודעי העתים נקבעה שנת תקצ״ו (1835) למועד שנת הולדתו, ויום העשרים לחודש דצמבר נחשב בחוג בני משפחתו ליום הולדתו, שהיו חוגגין אותו במועדו בכל שנה.

אביו חיים־משה היה אחד מגדולי בעלי־הבתים בעיר מולדתו, נכבד ונשוא־פנים, ושמו נודע בכל סביבותיה. בימים ההם, אם זכה אדם להיות אהוב ומכובד על הבריות ומפורסם לטובה בעירה כקאַפולי, מקום תורה בעולם, ובכל הסביבה — ודאי ראוי הוא לכך. חוץ מ„זכות אבות״ צריך הוא גם לזכות עצמו, שיהא לא רק אדם ישר וירא־שמים, אלא גם למדן וחכם ובכלל אדם המעלה. ור׳ חיים־משה, יהודי תלמיד־חכם ובעל נמוסים ומדות טובות, היה רצוי „בעיני אלהים ואדם״. זמנו היה מסור לתורה ולעבודת פרנסתו וגם לצרכי בני קהלתו. אביו של מי שעתיד להיות מחבר „הטַקסה״ היה כמה שנים מוצא את מחיתו מחכירת מכס הבשר במקומו. וכמה שנים היה משמש בעירו, שלא על מנת לקבל פרס, בכהונת „רב מטעם המלכות״, גם היה שונה חנם לפני פרחי תלמידי־חכמים שעור גמרא ופוסקים בכל יום, ולפרקים, לצורך השעה, היה גם דורש דרשות נאות לפני הקהל. ונוסף לזה

1 לעבודתי זו השתמשתי בתולדות מנדלי שכתב בינשטוק ב„ווסחוד״ ידיצמבר 1884), ברשימה האוטוביוגרפית של מנדלי ב„ספר זכרון״ שהוציא סוקולוב, בספור „בימים ההם״ („חיי שלמה״), שהוא בעצם אוטוביוגרפיה כתובה בדרך אמנותית ומכילה ביחד עם דברי פיוט הרבה אמת מחיי אברמוביץ בימי נעוריו, בהביבליוגרפיה של „מנדלי״ מאת מלאכי („התרן״ תרע״ח), ומלבד כל אלה בידיעות, שזכיתי לקבל מפי ר׳ מנדלי בעצמו.

היה גם בקי בתנ"ך וכותב עברית יפה בלשון „מליצה", לפי טעמם של בני הדור ההוא, והיה מפורסם לכל יודעיו כ„בעל־לשון" [1]. הכל היו משכימין לפתחו וביתו הפתוח לרוחה היה מלא תמיד בני־אדם, זה נכנס וזה יוצא, ובנוגע לכל ענין וענין, בין בעניני פרט ובין בעניני כלל, היו באים ונמלכים עמו ו„נהנין ממנו עצה ותושיה" וחוץ מדעתו אין דבר נעשה בעיר. בעיני בני קהלתו היה נחשב גם למומחה בעניני „דוקטוריה" ועל כל מחלה שלא תבוא היו ממהרים אל ר' חיים־משה לבקש ממנו תחבולה נאמנה לרפואה, ואף הוא חשב את עצמו לקצת ידען בדברים הללו, מפני שהיה „בעל נסיון", אדם אסטניס, תש־כח וחלש בטבעו ובימי חייו עברו על נפשו כמה מיני מחלות; וחוץ לזה היה מעיין לפעמים בחשק־נפש בספרי רפואה ותמיד נמצאה בידו קבוצה של סממני רפואה שונים.

צורה יפה זו של ר' בנימין, שצייר מנדלי לעת זקנתו בחבה יתרה (בספורו „לא נחת ביעקב"), נראה שנטבעו בה הרבה שרטוטים משל ר' חיים־משה, ואפשר שתמונת אביו היתה מרחפת נגד עיני הצייר בשעה שכתב: „בנימין זה היה מכלל היהודים האלו שפניהם מספרים כבוד מעלת רוחם הישרה, ומתוך רשמי צורתם נִכר צור מחצבתם הטהורה. המאור שבתורה נוצץ בתוך עיניהם ועל מצחם הגבוה רמז יש בו. כלומר: אלה מיוחסי עולם עתיקי־יומין, שירדו מגדולתם — בני אברהם יצחק ויעקב נכבדי ארץ, נקובי ראשית הגוים!"...

אמו שרה־גֶסי — אשה ענוגה, צנומה ותשושת־כח, בעלת־פנים חִורים וצנועים וכולה נראָה „רוח ולא בשר" — היתה מלומדת, יודעת כל מיני תחנות חדשות גם ישנות, קוראת בספרי „צאינה וראינה", „מנורת המאור" ו„קב הישר" וכיוצא בהם, והיתה מורה לנשים בבית־התפלה את סדר התפלות וקוראת לפניהן דברי תפלות ומזמורים ברגש, בנגינה ובנעימה.

ושלום־יעקב היה נִכר בסימניו עוד בשנות ילדותו הראשונות כתינוק

---

1 אצל מנדלי נשמר בכת"י שיר קטן זה, שהיה רשום תחתיו בכתב־ידו של מנדלי: „של אבי המנוה זצ"ל":

הוי! כלבים עזי נפש חורצי לשון
בן עמרם! עת נחה ישורון ברינה וששון
מהרים קול ומנבוח או התאפקו
למו נתן שכר פרף לשנמו
נבלה וטרפה לא יאכלו מבלעדמו
עתה ידמו פן מרעבון יועקו.

מצוין בעל נפש ושכל חריף, מהיר ומזורז. מפי מלמדו הראשון, משה פלוטקס (משה כוורא ב„חיי שלמה" או „בימים ההם"), למד בשנה אחת את כל תורתו והיה קורא בספר „עברי" קריאה יפה ומהירה, גם נכנס למקרא והתחיל, כנהוג, מפרשת „ויקרא" — מה שילדים אחרים בני־גילו אינם מספיקים להתלמד ב ח ד ר אלא במשך שתים שלש שנים. בעיני כל בני־ביתו של ר' חיים־משה, וגם בעיני אנשי־שלומו מהנכנסים והיוצאים בביתו, היה הילד חביב ונחמד בשביל רוח החיה שבקרבו ובדיחות דעתו והמצאותיו המחוכמות. מראשית ילדותו היה האמן־בעתיד מהיר לתפוס בטביעות־עינו כל תנועה זרה ודבור משונה, והיה מפליא לחקות את אופן דבורו של אדם, את עמידתו והליכתו בכל פרטיהם ודקדוקיהם מעשה אמן.

ביחוד ידע והכיר האב את טיבו וערכו של בנו בעל־הכשרון החביב עליו מאד. הוא הבין כי מלמד הגון וטוב יש בידו לעשותו ל„כלי שלם", ולפיכך בקש ומצא בשבילו אחד מן המלמדים המשובחים ללמדו תורה.

ולמוד תורה בזמן ההוא היה למוד גמרא ומפרשיה ופוסקים. מלמודים אחרים, אפילו מן המקרא, מנעו אז את הבנים, שאין להם לדעת אלא את „הפסוק הכתוב בגמרא"... אולם ר' חיים־משה, שהיה בעצמו „בעל תנ"ך" וקצת „מליץ", דרש מאת מלמד בנו שילמד את התינוק גם „כתבי הקדש" עם „מצודות" ותרגום, ונוסף לזה גם קצת „דקדוק".

והמלמד ר' יוסי הראובני (יוסי ראובנ'ס) היה לברכה להתלמיד בן שש־שבע שנים. „הזווג עלה יפה", הרב והתלמיד היו מתאימים ונאים זה לזה.

ר' יוסי הראובני, יהודי בחצי שנותיו, כחוש וחִוֵר־פנים וקצר־ראִיה, היה עניו וצנוע, נוח לבריות וחביב על כל בני העירה. טיבו ותכונת רוחו, מנהגי חייו וכל הליכותיו העידו עליו שניצוץ של חכם־חרשים יש בו. ידו השכילה לכתוב ולצייר יפה ולעשות כל מלאכת חושב. לפתח ולחרות בעץ ובאבן ובנחשת, לא לשֵם פרנסה, אלא משום הנאה וקורת רוח שהיתה לו בעבודה זו. אנשי מקומו היו משתמשים בכשרונו בכל שעת־כושר להנאתם ומכבדים אותו לעשות מעשה צעצועים לארון־הקדש, לצייר תמונת „מזרח", לחקוק מצבות ופתוחי חותם, ולפרקים גם להכין דוגמאות בשביל נערות־כלות למעשי תפירה ורקמה לחריטי־תפלין נאים בשביל חתניהן.

וכך היה דרך הלמודים: בשעת הלמוד היה הרבי יושב בראש וידיו עסוקות באחת העבודות של ציור או פתוחי־חותם. העבודה לא היתה מבטלת את המלמד מתלמוד־תורה, אדרבא, היא היתה לנפשו „ככוס יין לגופו של פועל הדיוט" ועל ידה הזדרז והתלהב, עיניו מתלהטות באור תורה ופיו נחל

נובע, ובשעה זו הוא מסביר לתלמידו כל דבר ודבר באופן בהיר וחריף וברגש מיוחד לוקח לב. והתלמיד אף הוא רוחו מתלהט, לומד בהתלהבות ובשקידה עצומה ושותה בצמא את דברי מורו האהוב.

הרבי בעל־הכשרון הזה עשה רושם כביר על תלמידו המצוין בכשרונותיו, ועד זקנה ושיבה היה התלמיד מזכיר את מורו מימי ילדותו ר׳ יוסי הראובני (ב„חיי שלמה״ נקרא בשם ליפא הראובני) בכבוד רב ובחבה יתרה. אפשר שעל ידי השפעתו של אותו המורה רכש לו הסופר הגדול שלנו לא רק את כתב־ידו המהודר, אלא גם את הרצון העז לעבוד בחשק ובהתמדה מרובה, כדי ללטוש ולשכלל כל דִבור וכל מלה עד שיֵצא מתחת ידו דבר מתוקן מעשה ידי אמן, בלא שום פגימה קלה שבקלות...

והנער שלום־יעקב הולך וגדל וטוב „כמו נטע שעשועים על ידי השגחה מעולה״, דעתו נתרחבה מיום ליום, ואעפ״כ ילדות היתה בו כראוי לפי שנותיו. ב„חיי שלמה״ מתואר הילד כך: „לא הרי שלמה׳לי בבית רבו כהרי שלמה׳לי שבשוק. כשהוא לומד, ראשו ולבו שקועים בתלמודו ומעמיק להבין כל דבר עד תכליתו. וכיון שמניח את הספר מידו ויוצא, מיד הוא תופס במעשי־נערות והוא נער שובב לכל דבר — — — ובנפש שלמה׳לי היתה הערבוביה במדה מרובה, הורמיז ואהורמין חולקים בה ואין מכריע ביניהם. שלמה׳לי היה קשה ורך, בעל חמה ובעל דעה מיושבת, גבה־לב ושפל־רוח, קפדן ורחמן, בעל שחוק ומהתלות ומעמיק לתוכו של דבר, עצלן ועסקן וכיוצא במדות הפוכות אלה״. תאור התכונות האלה אפשר להתאים, במדה ידועה, כמובן, גם להנער שלמה׳לי, ואותם הדברים מזכירים לנו את דברי ר׳ מנדלי שלעתיד, המעיד על עצמו (בספורו „בימי הרעש״): „פעמים הרבה הריני מרגיש בי, שבעצמי איני אלא שני מנדלים כרוכים כתאומים ביחד, כל אחד הוא בריה בפני עצמו ודר עם בן־זוגו בגויה אחת, והם משונים בדעותיהם וכו׳״.

בטבעו היה הנער שלום־יעקב בעל מזג חם ונוח להתלהב בכל דבר שנגע אל לבו. דברי אש־קודש של הנביאים, תוקף מליצותיהם ושיחתם הנשגבה במראה הנבואה על אלהי עולם ובריותיו, הלהיבו ביותר את דמיונו ונתנו לו ענין רב לענות בו. ומזמן לזמן היתה רוחו מטיילת בעונג גם בגן היפה והנטוש של האגדה העברית שבתלמוד ובמדרשים, אשר שם מצאה לה בת־דמיונו העשירה כר נרחב להתהלך ברוָחה, ולפעמים גם להתנשא ולדאות בכנפי עלומים פרושות לגבהי־מרומים...

II.

עברו ארבע שנות־למוד אצל אותו המלמד ר׳ יוסי הראובני. הנער שלום־יעקב כבר למד את כל התורה של רבו, והוא יוצא מעתה לרשות אביו ללמוד תחת השגחתו. כך היה אביו נוהג ללמד מקודם לשני בניו הגדולים, כשיצאו מבית רבם, לכל אחד ואחד בזמנו עד יום חתונתו, וכך היה נוהג גם בחתנו בעל בתו הבכירה, ועכשו הגיע זמנו של הנער שלום־יעקב ללמוד תורה מפי אביו. וכך היה סדר הלמוד: בכל יום בבוקר אחר התפלה היה אביו שונה לו במקומו, במזרחו של בית־המדרש, פרק משניות על הסדר. ולאחר אכילת פת־שחרית נשאר הנער בבית ללמוד בחדר הקטן את שעורו בגמרא ובמדרשים, שהיה חוזר עליו לפני אביו בביתו, כשנפנה זה מעסקיו, פעמים ביום ופעמים בערב. ויש שהיה אביו מעירו משנתו קודם שעלה עמוד־השחר ומוליכו לביהמ״ד ללמוד שם תורה. לא דבר קל היה לתינוק בן עשתי־עשרה שנה לקום באשמורת־הלילה משנתו המתוקה, אבל לאחר שעמד וירד מעל המטה נהנה מאד. שעה של קורת רוח מרובה היתה לו שעת ההליכה לביהמ״ד והלמוד שם בלילה. רוחו של „המתמיד״ הקטן הולך ומתרגש, כח דמיונו מתגבר ולבו מלא שירה וגעגועי קודש, והוא מתעורר ולומד תורה לשמה בנחת־רוח, בקול גדול ובנעימה.

אולם רגשותיו הנלהבים של הנער לא מצאו די ספוקם בתלמוד־תורה בלבד. הניצוץ הפיוטי שהיה טבוע במעמקי נפשו התחיל לעלות ולבוא לידי גלוי על ידי רגשי אהבה וגעגועים להדרת הטבע. מקודם היה עולמו, שהוא חי בו, קטן ומצומצם: „מכל רחובות עירו הקטנה לא היה לו אלא רחובו של בית־הכנסת, מכל בתיה – אלא בית רבו ובית־המדרש״. עכשו התחיל מסתכל ברחובות האחרים של העירה, גם באלו של מושב הנכרים, אף הציץ חוץ לעיר וראה שם „במורד ההר״ את הדר העמקים המכוסים דשאים, המשתרעים למרחוק מסביב לעיר ומלאים זיו, חן ויופי, ומעבר העמקים והלאה הרים נושאים ראשיהם ושדות ויערים קטנים וגדולים נמשכים למרחוק. שלום־יעקב התחיל להפסיק פעם בפעם ממשנתו, מתגנב ויוצא מהדרו לשם „קבלת פנים״ לקראת התולדה רבת־החן, „כחתן לקראת כלה״, ושם, „בחיק הטבע״, רוחו מתרגש, לבו מתמלא נעימות ורגשותיו משתפכים בנגון של זמירות לשבת ושל מזמוטי חתן וכלה, או באמירת „ברכי נפשי״ בקול רם, בכונה ובנעימה מיוחדת.

בכלל נתרחק הנער עכשו מאותו העולם, שהיה שקוע בו לשעבר בכל נפשו, ואין עתה דעתו פנויה אל הגמרא בלבד כבתחילה. את השעור בשביל

אביו הוא עוד מכין דבר יום ביומו, אבל לא ברצון ולא בעיון הדרוש, אלא באונס ובחפזון, כדי לצאת ידי חובה ולהפטר ממנה, ואחר־כך הוא מתהלך ומטייל רוב היום, מבקש ומוצא לו חברים חדשים, כערכו ושלא כערכו, צעירים או כבירים ממנו לימים, ובלבד שיהא אפשר לו לבלות עמם זמנו בשיחה ובטיול. פעמים הוא בא לבי־נפחא של שכנו הנפח, יושב לו בקרן זוית, שקוע בהרהורי לבו ומסתכל כיצד מרקדין הניצוצות, עולים מתוך גחלי האש ומעופפים כבני רשף, ומקשיב באותה שעה לשיחות ולדברי חדוד הנשמעים שם. אותו הנפח, שכבר היו לו בני בנים, היה בכל תנועותיו והליכותיו מין נער־זקן, וכמותו גם השכן השני, נגר בא בימים, שהיתה צפונה בו רוח אמן ומלאכת־נגר לא היתה לו לשם פרנסה בלבד, אלא ביותר לשם תענוג, שהיה לו ביצירת כלי. שני השכנים הללו נתחבבו על הנער ומשכו את לבו ושניהם השפיעו על רוחו הרכה והחזיקו את הניצוץ בקרבו.

בינתים חזר הגלגל על אביו של שלום־יעקב ועסקיו התמוטטו. משבר בא על בני העירה והיהודים היו ממעיטים באכילת בשר – ופרנסת הטקסה, שהיה חוכר אותה, לקתה מאד והפסיד בה ממון הרבה. בני ביתו התחילו מרגישים דחקות מרובה, ומרוב צער חלה ר׳ חיים, שהיה אז כבן ארבעים ואחת, ולא ארכו הימים ונפטר מן העולם, והשאיר אחריו אלמנה ויתומים קטנים בחוסר כל.

.III

שלום־יעקב היה כבן שלש עשרה שנה בשעה שנשאר יתום מאביו. וראשית כל מצאו הקרובים לטוב, שהבן הבכור ישָלח לאחת הישיבות בעיר קרובה, כדי שלא יהא הולך בטל וגם לא יפול למשא על האלמנה העניה.

והנער התחיל להיות נע־ונד ממקום למקום. דומה, שנגזר עליו שיהא טועם בימי נעוריו טעם של נדודי עוני במקומות נכר, עובר על ערים ועירות שונות במדינת ליטא, קודם שיתגלגל למקומות הרחוקים בוואהלין, ועיניו הפקוחות שוטטות בתפוצות ישראל ומתבוננות מכל הצדדים אל התמונות השונות של חיי היהודים, שהוא עתיד לצייר אותן על היריעה הגדולה ביד אמן.

ראשית דרכו היתה בתחלת הקיץ לטימקוביץ, עיָרה קטנה לא רחוקה מקאפולי, ושם ישב בבית־המדרש ללמוד תורה. בעצם הדבר לא היתה ט. מקום תורה כלל, ואלה ששלחוהו לשָם לא לשֵם „תורה" נתכוונו מתחילה, אלא לשֵם „קמח", לשֵם אכילת „ימים". כאן למד בראשונה להכיר מקרוב את חיי החסידים ודרכיהם. בני עיר מולדתו קאפולי היו כלם „מתנגדים נלהבים" ולאיש חסיד

לא נתנו מנוחה ביניהם. ובשעה שקבוצת חסידים מועטים עמדו ופתחו להם שם קלויז („שטיבל") נזדעזעו בני קאפולי, התחכמו והביאו תופים בידיהם ובכל כחם היו מתופפים על־יד הבית ומרימים קול שאון, כדי להחריש את האזנים ולא יִשָׁמע שם קול התפלה, וסוף סוף הוכרח הקלויז להסגר ובכל העירה לא נשאר כמעט אף זֵכר לחסידים[1]. עכשו ראו עיני הנער אותם החסידים, שהקאפוליים מרבים לספר בגנותם ומתארים אותם כפראים משונים, והנה אנשים מן הישוב הם ככל היהודים אחיהם, ועוד מעלה יתרה בם שמתפללים בהתלהבות, ב„שמחה של מצוה". עבודה נלהבה זו עשתה על נפשו הרכה רושם כביר ואף הוא התחיל מתפלל בהתלהבות עצומה. אבל לאחר התפלה רוחו נפלה, והיה יושב כל היום בבית־המדרש עצוב ושומם, כי לבו היה מתגעגע לביתו. מהרה אמנם חזר לשם, אלא שהדלות הקשה התאכזרה אליו והכריחתו שוב להיות נודד ממקומו.

אז יצא לסלוצק. בישיבה הסלוצקית נכנס הנער בתחילה לכַת הראשונה, ואחר־כך העלוהו והושיבוהו במקום גדולים, כלומר, בכת הגדולה, אשר שם ראש־הישיבה בכבודו ובעצמו, החריף המהולל ר' מיכל מ"ס, היה מלמד לתלמידים. מן הישיבה עבר ל„בית המדרש של הגביר", ששם היה הרב המפורסם ר' אברהם'לי מקריא את שעורו לפני בחירי הבחורים.

מסלוצק עבר עוד למקומות שונים, עד שנתגלגל ובא לווילנא, כי נקרא לשם מאת קרובו הגביר נחום־חיים ברוידא[2]. שם היה לומד תורה מפי ר' סנדריל בישיבת ר' מעלי"ה וגם ב„בית מדרשו של הגאון", שונה כל היום, ולפעמים יושב על ה„משמר" והוגה בתורה גם כל הלילה. בווילנא שהה כמה חדשים, ולבסוף קצה נפשו בחיי צער בנכר ולאחר שנתים של נדודים חזר לביתו.

בינתים יצאה אמו האלמנה והיתה לאיש אלמן חוכר בית־רחַים בכפר מֶלניקי (כפר רחים ב„היי שלמה"), הרחק כעשר ויירסטאות מקאפולי, ועברה לגור שם היא ובניה הקטנים. ובעירה נשאר הבחור שלום־יעקב, הוא ואחותו הגדולה, אשה גרושה. גלמוד ונדכא התהלך בעיר־מולדתו כנודד זר, שקוע תמיד בהרהורי עוצב, ולא מצא לו מקום מנוחה. ולפיכך כשנקרא מאב־חורגו

---

1 עי' זכרונותיו של פפירנא „מימי ניקולאי" במאסף הרוסי „פע־עושיטאִיע" II.

2 שם־משפחתו של שלום־יעקב אף הוא היה בתחילה ברוידא, וכך חתם את שמו מפורש במחברת הכתבים שנשארו מימי נעוריו „שלום־יעקב ברוידא מקאפוליע", ורק אחר כך נרשם בשם אברמוביץ.

לבוא אליו לא סרב בדבר ומיד יצא לכפר מלניקי, וכדי שלא יהא אוכל שם לחם־חסד היה מלמד תורה לאחיו־החורגים כמה שעות ביום.

לאחר שתי שנות־נדודים במצָרי ישיבות שונות, לאחר חיי עוני וצער גדול, הרגישה נפשו רֶוַח ונחת בכפר הקטן. אותו הכפר יערים גדולים סביב לו ודרך היערים הללו נהר גדול עובר. מעבר הנהר האחד מציצים מבין דשאים ואילנות שלשה בתי־אכרים קטנים של שלש משפחות אכרים, התושבים היחידים במקום ההוא; ומעבר השני כנגדם ליד היער בית יהודי בעל חלונות קטנים וגג ישן שופע ועולה – מושב החוכר ובני משפחתו הגדולה. אין כאן הרעש וקול ההמון של העיר, אבל יש המונים־המונים של רמשים, חיות ועופות באגמים, בשדות וביערים, ואתה שומע שיחות בעלי־החיים, ולפעמים נשמע גם יללת זאבים רעבים בימות הגשמים.

בנוה־שקט, בסתר קן נודד זה, מובדל ומופרש מן הישוב וקרוב לאהובת־נפשו, להתולדה היפה, התעורר בקרב הצעיר שלום־יעקב הרגש הפיוטי הטבוע בו ועוררהו בתוקף לשפוך על הגליון את רחשי מערכי לבו. עוד קודם לזה נסה לערוך מעֵין דרַמה, בעקבות „לישרים תהלה" של רמ"ח לוצטו, שהתגלגלה ובאה לידו באיזו דרך פלא; ודרַמה ילדותית זו, שראשי הנפשות הפועלות בה היו סכלות, שכל, אמת, גאוה, שכחה, המון וכיוצא באלו, – נגמרה, כנראה, כאן בכפר. חוץ לזו התחיל לכתוב שירי השתפכות הנפש מעֵין „ברכי נפשי" של „נעים זמירות ישראל" (אחד השירים הללו נקוב בשם: „מזמור לשלום בהיותו במדבר מֶלניק"), שירים מלאים תהלות ותשבחות לאל שדי, בורא תבל כלילת יופי. כדרַמה כן השירים חותם ילדות עליהם וקשה להכיר בם אפילו סימן מובהק אחד של האמן הנפלא ובעל הסגנון המצוין בעתיד.

אולם לא לאורך ימים מצא הנער קורת־רוח בחיי הכפר בבית אב־חורגו. לבו משכהו מ„מדבר מֶלניקי" למקום תורה, לבית המדרש בעירו, אשר שם נמצא מזון לרוחו השואף לדעת, לא ספרי התלמוד ו„שאלות ותשובות" בלבד, אלא גם ספרים ממין אחר, כגון „מורה נבוכים", „כוזרי", „עקרים", „חובת הלבבות", גם „סדר הדורות", „יוסיפון", „שלשלת הקבלה" וכדומה, שהיה נהנה מהם לפעמים. ובאחד הימים עזב את הכפר וחזר ברגל לקאפולי ושוב ישב לו על התורה בבית־המדרש כקדם.

בינתים היה הנער לבחור בן שבע עשרה שנה – והשאלה „מה יהא בסופו" התחילה מנקרת במוחו. אמו חפצה זה כבר להכניסהו לחופה: הרי היא בעצמה נִשאת לבעלה הראשון, הוא אביו, בימי „בהלה" – כשהיו שניהם עדיין אפרוחים רכים ובעודם צעירים לימים נעשו לסב וסבה. ומזוגי־זווגים חשו

ובאו לדבר בו „נכבדות״, אבל הבחור־החתן לא נֵאות בשום אופן ל„תכלית״ כזו. ולנוע שוב על הישיבות, כדי להגיע שם ל„תכלית השלֵמות״ — אף לזה לא נטה לבו. ואותה השאלה הארורה „מה יהא בסופו״ לא נתנה לו מנוח.

.IV

באותם הימים חזר לקאַפולי אחד מתושביה, אברהמ׳ל הפסח, לאחר נדודיו במקומות רחוקים. הרבה חדושים ונפלאות היה „הנוסע״ הזה מסַפר ממה שראו עיניו במסעיו במרחקי וואהלין (בשם וואהלין היה קוראים אז בליטא גם לאותם הפלכים הקרובים לוואהלין), שהיא מדינה מבורכת ה׳ ומלאה כל טוב ותושביה היהודים אין כמוהם מאושרים בארצות החיים, אוכלים הם פת־חטים, עוגות וחלות, אפילו בימות החול, וגם העניים והאביונים שם רואים חיים טובים כאחד מגבירי ליטא ויש לקנא במזלם הטוב [1]. הנוסע הפסח היה מרבה לספר—ובני הקהלה הקאפולית לא שבעה אזנם משמוע, ויש מהם שלא שהו בדבר והיו מן הזריזין המקדימין לצאת לאותה המדינה המבורכה. ואברהמ׳ל זה בא לדבר על לב דודתו של שלום־יעקב, שנשארה „עגונה״ עם תינוק קטן (בעלה לא יכול בצוק העתים לשלם לנושיו כמה מאות רו״כ והוכרח לברוח על נפשו ולא ידעו מקומו היכן), שתלך אף היא לאותה המדינה לבקש את בעלה האובד, שהוא פגע בו באחת העירות שם; וטוב הדבר שילך עמה יחד גם בן־אחותה הבחור שלום־יעקב, שהוא בר־אורין, ואנשי המקומות ההם כלם הדיוטים, גסי מוח ובורים גמורים, וכשבא לידם למדן ליטאי הם נושאים אותו על כפים ממש, ובודאי ימצא שם בחור חשוב זה משרה טובה מאד של מורה או „נאמן״ באחד מגדולי העסקים. את הדרך לשם הוא, אברהמ׳ל, יודע ומכיר היטב ויש לו עגלה וסוסה, ותיכף אחר הפסח יקחם עמו ויביאם אל מחוז־חפצם. הבחור לא סרב בדבר, גם פִתה את דודתו שתסכים על הנסיעה, כי בכל מאדו רצה להפטר מן המיצר שהוא נתון בו ולבקש את מזלו במרחב מרחקים.

בלא שום הכנות קודמות יצא הבחור בן שבע עשרה שנה ל„קצה תבל״, כמו שנחשבה אז הנסיעה מליטא לוואהלין, אלא שאחותו הבכירה נתנה לו צידה לדרך הרחוקה חצי ככר לחם קיבר וגם חמש־עשרה פרוטות לתוך הכיס במזומנים.

---

1 אותו המלמד שבא סנליל וואהלין לשמח את אשתו ברגל ומספר גוזמאות על מדינה מבורכה זו, שמנדלי מצייר בספורו „לא נחת ביעקב׳ — נוצר, כנראה, בצלמו של אברהמ׳ל הפסח.

מיד בתחילת נסיעתו נִתן לו להרגיש עד כמה קשה תהיה הדרך לפניו. דודתו עם התינוק שלה ישבה בתוך העגלה והוא ביחד עם בעל־העגלה התנהלו אחריהם ברגל, ובשעת הדחק מוטל היה על הבחור לסייע לאברהמ׳ל בכל כחו, כדי להוציא ממעמקי הבִצה את הסוסה ביחד את שתי הנפשות החלשות המוטלות בעגלה. ואברהמ׳ל לא חדל לזרזו לעבודה ולהדגיש בכל פעם שלא על מנת כך נטָלוֹ עמו שיהא מֵסֵב לו כאחד „הפריצים״.

לפי המדובר, צריך היה אברהמ׳ל להוביל את העגונה בדרך ישרה לעיר ארהיוב בבסרביה, אשר שם פגש, לפי דבריו, את בעלה. אבל הוא לא התכוון כלל לעשות דרכו בחפזון. אדרבא, הוא מצא לטוב לו להתנהל לאטו ל„רגל המלאכה״ ממקום למקום, ובכל עירה שעבר עליה חשב לו לחובה להתעכב שנים שלשה ימים. וראשית כל היה ממהר אל המרא־דאתרא, שופך לפניו מרי־שיחו ומודיע את צערה של העגונה והנפשות העלובות התלויות בה, שהוא מוליכן עמו, נוטל נדבת־כסף לטובתה גם מכתב־המלצה לפני אחינו בני ישראל „רחמנים בני־רחמנים״, שיבואו לעזרת האמללים. ו„הנפשות העלובות״ בעצמן, כמובן, לא ידעו עד־מה כיצד הלז עושה בהן סחורה. העגלה, שהוקפה מחצלת מעשה כִפה ביד אברהמ׳ל, שִמשה דירת־קבע להעגונה ותינוקה, והבחור תיכף לבואו לעירה היה ממהר לבית־המדרש לעסוק שם בתורה — ואברהמ׳ל בעצמו לא נח ולא שקט, היה מכתת את רגליו ומחזיר על פתחי הבתים של בני ישראל לקבץ על יד לטובת העגונה.

וכך היו הנוסעים נעים ונדים עד שהגיעו בערב חג השבועות לעיר לוצק. כאן גמר אברהמ׳ל בנפשו לעשות עסק הגון ולמצוא שכר רב בבת־אחת. הוא ראה ונוכח, שהבחור הליטאי נושא חן בעיני באי בית־המדרש. ובחורי אותו בית־המדרש התכוננו ליסד חברה חדשה בשם „תומכי עניים״, וכלם נתנו עיניהם באורח הצעיר לכבדו בעריכת תקנות החברה בפנקס, כנהוג, והלז לא סרב וכתב את התקנות בכתב־ידו הנאה ובשפה יפה כיד „המליצה״ הטובה עליו, וכל בני החברה התענגו והתפלאו על הדבר המתוקן שהוציא הבחור הליטאי מתחת ידו „על צד היותר טוב״. אפשר שאותן הרשימות בפנקס הלוצקי הן הכתבים הראשונים מעשה ידי הסופר בפרוזה. ואברהמ׳ל הבין, שכבודו של הבחור דרוש לחפצו והחליט להשאר בלוצק ימים אחדים, עד שתעלה בידו לשדך אותו עם בת אחד הגבירים ולהרויח בעסק זה ריוח הגון — לתכלית זו עבד את עבודתו בשקידה רבה, ואיזו ימים אחר החג נכנס בחפזון לבית־המדרש בקול מבשר ואומר להבחור, שהשעה משחקת לו והוא נעשה למזל חתן לכלה שכולה טובה ומושלמת בכל המעלות, בת אחד

הגבירים המפורסמים, והכל מחכים לו שם עכשו בבית הגביר. אולם הבחור התעקש ולא רצה בשום אופן ללכת לבית ה„מחותן", כי לא לשם „עסק" זה נדד למרחקים – והשדוך נתבטל. בפנים נזעמים רתם אברהמ'ל את העגלה לסוסתו ויצא שוב לדרך בליל חושך ומטרות־עז יחד עם „העגונה ותינוקה" ועם „הבחור־החתן".

עוד הרבה ימים ושבועות התנהל אברהמ'ל עם הנפשות אשר עמו על־פני ערבות וואהלין, אוקרַינה ופודוליה עד שהגיעו לקמניץ שבפודוליה. באישון לילה באו עיפים ויגעים לאיזו חורבה שוממה בלי דלתות וחלונות, הרחק מן העיר, ושם עמדו לנוח. אברהמ'ל השכים בבוקר ומהר אל העיר לרגל „עסקיו", אבל לא הצליח שם כלל וחזר לחורבה מלא כעס וחמה, „אין זו עיר ישראלית — דבר רתת – רעה היא מסדום, אין את נפשי לדעת אותה ומחר בבוקר נצא לחוטין, אבל שם תהיה התַחנה האחרונה, ואם גם שם יוסיף הבחור היפה להקשות את ערפו וימאן להעשות חתן, אף אני אלך עמו בחמת קרי ואעזבהו לנפשו, רק את תעודת־המסע שלו אעכב תחת ידי עד שאקבל „שכר עגלה" בעד כל ימי הנסיעה בכסף מלא".

כל הלילה ההוא נדדה שנתו של הבחור וחשב מחשבות מה לו לעשות. פתאום נזכר, שנמצא כאן קרובו מקאפולי, שיצא מביתו לפני כמה שנים, ולפי השמועה שהגיעה לקאפולי היה זה למשורר־עוזר להחזן הקמניצאי בבית־הכנסת הגדול, הוא המפורסם בשמו „ברוך האמן" (ברוך קינסטלער) ונקרא גם „החזן הפינסקי" – וכעלות השחר יצא הבחור לעיר לבקש שם את קרובו, ושם נודע לו שהחזן עם כל משורריו הם עדיין בדרך ויחזרו רק ל„ימים־נוראים". אבדה תקותו האחרונה ובלב נשבר חזר לחורבה. אברהמ'ל גער בו בנזיפה על אשר נעלם פתאום — ויצאו לדרך. השמים הקודרים לא חדלו להמטיר גשמי זעם ולבב הבחור אף הוא התעטף בו בחשכת צרתו: הנה הוא עדי אובד, עוד מעט והעגלה תסוב לדרך חוטין ושם יניחהו אברהמ'ל גלמוד, בלא פרוטה ובלא תעודת־מסע — ואנה הוא בא?

ופתאום באה לו ישועה — על ידי פרסת־ברזל של סוס.

„דומה שכך הוא מזלי וכך נגזר עלי, שתהא דרכי בעולמי וכל הבא עלי בסופה וסערה" — כך מספר ר' שלמה (הוא שלום) ב„פתיחתא" של „בימים ההם". גם תשועתו זו באה בסערה. לאחר שעברו ביגיעה רבה אחת הבִצות הגדולות ראה אברהמ'ל שאבדה לסוסתו פרסת־ברזל אחת וצוה על הבחור שיחזור אחריה עד שימצאנה, וזה רץ לאחור לבקש את האבדה בבִצת הדרך, בתקוה למצוא אותה ולשַכך קצת את חמת אדוניו הזועם — ופתאום

הגיע לאזניו בפרשת־הדרכים קול קורא: „שלום'קה"! והוא רואה לפניו עגלה־קלה פולנית רתומה לארבעה סוסים ומלאה חבורת צעירים משחקים ומזמרים. הוא עומד להסתכל בבני אדם מאושרים אלו ושוב הוא שומע קול קורא לו בשמו: „שלומ'קה, שלום־יעקב הקאפולאי!" — ומיד עומדת העגלה ומתוכה מקפץ ויוצא צעיר אחד ונופל על צואריו. זה היה חברו וקרובו, שעליו היה מחזר בעיר והריהו שב עכשו מדרכו עם החזן ועם יתר המשוררים. הבחור שפך לפני קרובו באזני כל בני החבורה את מרי־שיחו, והחזן נעתר לבקשת משורריו לבוא לעזרתו ולפדותו מיד אחיו היהודי המתעמר בו ולהחזירו עמם לקמניץ.

ובזה נגמרה הנסיעה הרחוקה של אברמוביץ, שנתנה חומר מרובה להסתכלות עינו החדה, ואותם הרשמים, שנשמתו הרכה והרעננה ספגה אז לתוכה, הרבה מהם נכנסו אחר־כך בדרך אמנותי לתוך כתבי מנדלי. ואפשר שגם אותה הסוסה המפורסמה בעגלתו של מנדלי מו"ס נבראה בדמותה של סוסת אברהמ'ל הפסח.

V.

תקופה חדשה התחילה מאז בחיי אברמוביץ.

הבחור בן שבע עשרה שנה ישב בקמניץ ב„בית המדרש של בתיה האדמונית" ללמוד שם כל היום בהתמדה, כדרך הליטאים, וגם בלילה היה ישן שם. בעיני כל באי בית־המדרש נשא הבחור הליטאי חן, והצעירים הלומדים שם הביאו אליו כל הדבר הקשה להם בתלמודם, וכמה גבירים מתושבי העיר הציעו לפניו שילמד תורה לבחורים שלהם בשכר הגון.

אולם שלום־יעקב לא מצא עוד די ספוקו בזה שנמצא לו לחם לשובע ולא ידע מחסור, כי נפשו אף היא תבעה מזונות ולא הסתפקה בלמודי קודש בלבד. במקצת היה „נפגע" עוד מקודם בקאפולי על־ידי צעיר אחד מכרו, גרשון בן הרב, שנתודע ונתקרב בפינסק לאחד „הצעירים החדשים" משה־אהרן (הוא שאצקס בעל „המפתח"). וכאן תקף עליו יצרו זה, כי רוח ההשכלה שהתחילה מרחפת באויר בימים ההם מצאה את דרכה לנפש הרכה בעלת־הכשרונות בדמות תשוקה עזה לדעת ולהכיר כל אותם הדברים מחוץ לגמרא היבשה עם צבא מפרשיה, להתפתח ולקנות דעת והשכלה. אבל כיצד קונים השכלה באין מורה דרך? היכן מוצאים אותם הספרים הדרושים לכך? והנה נמצא לו סיוע בדבר מצד זה שלא יכול לקוות כלל להסתייע משם: באותו בית־המדרש, שהוא למד שם, ישב ועסק בתורה, יהודי זקן ר' אברהם, איש

ישר ומכובד על הבריות, „אחד מאותם הבטלנים המכובדים שהם נמנים אצל היהודים בכלל כלי־קודש ועומדים בשורה השניה להדיינים ו„יהודים נאים" זה הוא שם כבודם". הזקן הזה, שהצייר מנדלי השתמש בו אחרי כן, כפי הנראה, לדוגמא לצייר בדמותו את התמונה היפה והחביבה של ר' אברהם מקבל („בעמק הבכא"), — אותו „היהודי הנאה" קֵרב אליו בחבה את הבחור הליטאי, וכאשר נודע לו, שהבחור מצטיין בבקיאות חוץ מן הגמרא גם בתנ"ך וידיעתו מרובה אף בדקדוק הלשון, יעץ לו להתודע אל „בעל התנ"ך" והמדקדק הגדול השוכן בעיר.

השומע אתה, שלומ'קה „שקץ" (שֵם זה בפי ר' אברהם סימן טוב היה וקריאה של חבה), כדאי הוא הדבר בשבילך -- לחש לו בשחוק קל על שפתיו — ללכת פעם באחד הערבים, באופן שלא תהא נראה לשום בן־אדם, ולבוא לאותו האיש שתוכל למצוא בו תועלת בדברים הללו. אמנם יהודים יראי־שמים בעירנו מתרחקים מהגלוח הזה, אבל לך אין סכנה להיות אצלו, אותך לא יטה מהדרך הישר ואתה תדע מה שתשיב לאותו האפיקורס.

„הגלוח" ו„האפיקורס" — זהו המשורר א"ב גוטלובר, שהיה מורה בימים ההם בבית־הספר של הממשלה בקמניץ.

מובן מאליו, שהצעיר לא אֵחר להשתמש בעצת אוהבו הזקן ולמחרת היום בא לביתו של גוטלובר בלב דופק וכל טובו בידו: צרור „כתביו", שירים שונים ודרמה בלי־שם. המשורר העיף עינו על „פרי עטו" של המתחיל ואמר לו שאין זה לפי שעה אלא פרי בוסר אבל נותן תקוה לעתיד. ומאז היה אברמוביץ לבן־ביתו של גוטלובר, שואל לפרקים מאוצר־ספריו ספרי השכלה, שהוא בולעם בעודם בכפו, ותחת השגחתה של בת המשורר התחיל לומד את הא"ב הרוסית והאשכנזית וגם ראשי פרקים בחכמת החשבון. וכל זה לא הפריע אותו מלמודו בבית־המדרש כבתחילה.

הבחור החשוב היושב בבית־המדרש והוגה בתורה משך עליו את עינם של „בעלי־הבתים", והשדכנים התחילו לעבוד את עבודתם בזריזות יתרה, עד שעלתה בידם להשיאו אשה, בת אחד הגבירים. חותנו היה מראשי הנכבדים ונשואי־הפנים שבעיר ובעל השכלה במקצת, אבל אשתו היתה פשוטה ביותר והזווג לא עלה יפה, ולאחר ימים גלה אברמוביץ את לבו לפני חותנו שאין לו דרך אחרת אלא להפרד מאשתו, והלז הבין בעצמו שהצדק אתו והוכרח להסכים לכך, וביותר אחרי שהגביר יוסף־יוזל גינצבורג, שמושבו היה אז בקמניץ והיה מקרב בחבה את הצעיר אברמוביץ, היוצא ונכנס בביתו, השתדל אף הוא בדבר הגט והוכיח לחותנו שהפֵרוד נוח להם לשני הצדדים.

ומקץ שלש שנים, לאחר שמתו שני בניו שהיו לו מאשתו, נפרד ממנה וממשפחתה בשלום.

בימי ישיבתו בבית חותנו הצליח לקנות דעת ולאחר יציאתו משם עמד למבחן. ועלתה בידו לקבל תעודת־מורה, ומיד נתנה לו מִשרת מורה באותו בית־הספר שהמשורר גוטלובר מורהו מכהן שם בכהונה זו. אולם המורה הצעיר לא הסתפק בפאר „הקוֹקַרדה" הנתונה בכובעו, כנהוג, אלא הוסיף ללמוד בעצמו ולהשתלם בלשונות ומדעי הטבע.

באותו הזמן התחיל לצאת בעיר ליק (בפרוסיה) העתון העברי הראשון „המגיד", ובשנה הראשונה של „המגיד" (בגליון 31, מיום כ"ג תמוז תרי"ז) נדפס מאמר בשם „מכתב על דבר החנוך" בחתימת „ש"י בן חיים משה אבראמאוויטש" יחד עם מכתב־הסכמה מאת „מורהו" גוטלובר, העומד ומעיד על המאמר, שראוי הוא לא לבד „שיחקו דבריו בספר בעט ברזל" כי־אם גם „להעתיקו ללשון מדינתנו ולהראות העמים את יפיו".

„בכורי פרי עטו" של אברמוביץ נתגלגלו ובאו לדפוס שלא מדעתו. באחד הימים קבל אגרת מאחיו הבכור, שהיה מלמד באחת העירות הקטנות, ובה שופך זה את מרי שיחו וקובל על פרנסתו הארורה, המלמדות, המעַנה את כחו ומקצרת ימיו וחייו אינם חיים. ומיד ערך אבר. על גליון גדול מכתב תשובה להוכיח את אחיו המלמד האמלל, שאם הוא מתרגז על תלמידיו וגוער בם תמיד לא באחרים האשם אלא בו בעצמו, וכנראה לא לכך נוצר. ודרך אגב השתדל לבאר לו בראשי פרקים מה טיבו של ענין „החנוך" בכלל ומה יש לדרוש מאת מחנך ומדריך הגון. מתוך אותו המכתב הוציא רק קצור ושלחו לאחיו והגליון הגדול נשאר בידו למשמרת. אחד מידידיו, עמנואל לֶוין, מזכירו של גינצבורג, שהיה מבאי ביתו, ראה את הגליון וישא חן בעיניו ומהר לשלחו ליד גוטלובר לקוֹנסטנטין־ישן (שהיה שם למורה לאחר שיצא מקמניץ), כדי להראותו עד כמה „תלמידו" עושה חיל, וזה הוסיף את הסכמתו על המאמר, שנשלח ל„המגיד" ושם נדפס מיד.

בשביל לשער את הרושם שעשה מאמרו של אברמוביץ בשעתו על הקוראים בעלי־הטעם — צריך לראות את „המגיד" בשנתו הראשונה ולהתבונן קצת אל טיבו המשונה. מבין להג ילדים תמימים או סתם פטפוטי־מלין בלשון מליצה נשגבה וגם בלשון של „אגרות סוחרים" (העורך זילברמן בכבודו ובעצמו היה משתמש בשעת הדחק לפעמים קרובות במלים ומבטאים אשכנזים) — נשמע פתאום קול של בן־אדם משכיל מדבר דברים של טעם בלשון פשוטה וצחה בלא מליצות מסולסלות יתרות ומשמיע רעיונות שיש בהם משום חִדוש

בזמן ההוא, ש„לא כל הרוצה יבוא ויטול את כתר המורה, כי אם אחרי יגיעתו הרבה ובקיאותו בידיעת תכונת נפש הנער והשתדלותו בבחינת כחותיה", וכיוצא בזה. ולפיכך אין להתפלא אם אותו המאמר ב„המגיד" משך עליו את עיניו של המלומד המפורסם בזמנו ל. מנדלשטם, שהיה „קרוב למלכות", ובשעה שעבר זה, ביחד עם שר ההשכלה, על קמניץ והציגו לפניו את אברמוביץ השתומם לראות לפניו אדם צעיר לימים, בעוד שהוא חשב את המחבר של אותו המאמר ב„המגיד" למלומד בא־בימים.

עצת מנדלשטם היתה לו לאברמוביץ לעזוב את משרת ההוראה בבית־הספר ולצאת לפַּדוּאָ באיטליה, כדי להכנס שם לבית־הספר לרבנים שהחכם הנודע לשֵם שד"ל עומד בראשו, והוא מצדו הבטיחהו להשתדל, והשתדלותו תועיל בודאי, שיקבל לצורך זה מקופת שר ההשכלה תמיכה הגונה. אולם דבר זה לא יכול לצאת לפעולה, ומפני סבות שונות יצא אבר' לאחר שנה לגור בברדיטשוב. שם, תיכף לבואו [1], נשא לו את אשתו השניה, בת הנוטריוס המכובד זלמן לֶווין, היא אשת־בריתו וחברתו בחייו כל ימיו.

.VI

בעיר מושבו החדשה התחיל אבר' עוסק בהתמדה יתרה בעבודת הספרות. דאגת הפרנסה לא הטרידה אותו בבית חותנו והיה יכול לישב בשלוה אל שלחן־הכתיבה בחדרו על התורה ועל העבודה הספרותית המושכת את לבו. כעשר שנים היה סמוך על שלחן חותנו, עוסק בהתמדה רבה בתורה ובלמודים וגם בכתיבה; ויש שהחותן קם בבוקר השכם ומוצא את חתנו המתמיד יושב אל שלחנו ועוסק בעבודתו, ועל שאלתו אם זה כבר קם משנתו, באה התשובה, שעדיין לא שכב לישון.

במקצועות שונים העסיק אבר' את מוחו ועטו, ולעת מצוא כתב, כנהוג, גם שירים. ולאחר שנתים הדפיס בווילנא (בשנת תר"כ) את מחברתו הראשונה בשם „משפט שלום", והיא אספת מאמרים שונים: מאמר בקורת גדול, שני מכתבים על דבר החנוך (המכתב הראשון הוא „ראשית פרי עטו", זה שנדפס ב„המגיד"), וע"ד „מצב החנוך בזמן הראשון" ו„מצב החנוך בזמן השני" ובסוף שירים שונים ומאמר בבאור המקרא בשם: „הנסתרות והנגלות בשירת דבורה" ו„מכתב לרעי" הכולל מחקר על האהבה. המחברת הקטנה הזאת הרעישה בזמנה את העולם הקטן של הספרות העברית, וביחוד המאמר הראשון

1 ביום ערב שבת בא הצעיר אבר', שכנראה שמו הלך לפניו, מקמניץ לברדיטשוב, וביום השבת בא לבית הנוטריוס כדי „לראות את הכלה" — ובמוצאי שבת כבר נכתבו „ראשי פרקים".

„קלקול המינים", שהוא בקורת קשה וחריפה על ספר השירים „מינים ועוגב" של הסופר המפורסם א. צ. צווייפל. עד אז לא היה בספרותנו כמעט שום זֵכר לאותו המין הנקרא בקורת. ובעצם הדבר, הספרות העברית החדשה בכלל היתה עדיין תלויה על בלימה וכמעט שאינה במציאות. לפעמים רחוקות מאד יצא לאור עולם איזה ספר חדש, ותיכף ליציאתו השמיעו את שבחו ברבים וגמרו עליו את ההלל. ופתאום עומד סופר צעיר „עשוי לבלי חת" ומרהיב עז בנפשו לצאת בחרב בקורת חדה נגד מחבר מפורסם, שכבר יצאו לו מוניטין בעולם, ודרך אגב הוא גם „נוגע בכף ירכם" של סופרי ישראל אחרים. אין פלא אפוא אם נזדעזע העולם הישראלי והדבר עורר התרגשות עצומה בחוגי הסופרים העברים וקולות של פולמוס לוהט הרעישו את עמודי העתונים „המליץ" ו„הכרמל", שהחלו לצאת באותו הזמן.

סופרים שונים קראו חמס על המבקר הצעיר, אשר ירהב בסופר זקן נודע לתהלה להלבין את פניו ברבים, ויש שכִנוהו בשם „מבק"ר רע" בר"ת, כלומר: מתכבד בקלון רעהו. רק מורהו גוטלובר יצא בכמה מאמרים להגן על כבוד תלמידו, שמובטח הוא בו, „כי גדול יהיה כבוד ספרותנו על ידו והוא ירים קרנה בכבוד וטוב הוא לה מעשרה בנים".

ואַברמוביץ מסר לאחר־כך את כל רוחו ביחוד לעבודתו הכבירה „תולדות הטבע", שעסק בה בהתמדה כמה שנים. תחת לבוא לפני הקהל העברי בדרישות נאות לשם ההשכלה, לעורר למוסר אזני היהודים ולהשמיע במרום קול קורא: „שמע ישראל, הקיצה עמי!" וכדומה לזה, תחת לפזר ביד נדיבה תהלות ותשבחות להשכלה „בת אלהים" ולהרימה עַל לגבהי מרומים, ובכלל להרבות מליצות נשגבות ונלהבות על־דבר ההשכלה המהוללה שבע ביום, כמנהג העולם אז בין המשכילים תופשי־העט, — מצא אבר' לטוב ולמועיל יותר להמציא ליד הקהל את ההשכלה גופא, כלומר, את דעת־הטבע, שהיה הוגה בה הרבה בחבה יתרה מיום עמדו על דעתו. ביחוד מיום שרכש לו את הלשון האשכנזית במדה הגונה כדי להבין בספר.

במאמר גדול בשם „לכו חזו מפעלות ה'" (שנדפס ב„המליץ" שנה ראשונה — תרכ"א) הביע אבר' את צערו ברבים על זה שאין בעברית ספרים עוסקים בחכמת הטבע, והוא מבשר ומודיע, כי נגש אל העבודה לתרגם את ספרי החכם לֶנץ לעברית, ויחד עם זה הוא פונה בבקשה אל חובבי שפת עבר, כי יתמכו בידו להוציא את ספרו לאור ויחתמו עליו, וגומר את מאמרו: „בנוגע אל העתקתי אגיד לך, כי עמלתי בזעת אפי להעתיק ספרי בלשון צחה וברורה, למען ירוץ הקורא בו, והתאמצתי בכל עוז לשפוך על העתקתי

רוח שפת עברית ומליצותיה ולהעטיף רעיוני זרים במעטה קודש וילדי נכרים אלה מתְיהדים, עד כי ידמה היהודי כי לשונו הקדושה חבלתם ויצאו ממקור ישראל".

הספר „תולדות הטבע" יצא בשלשה חלקים. החלק הראשון נדפס בליפסיא וזה שמו בשער הספר: „תולדות הטבע, מדבר על שלשה דברים שעליהם העולם קים, על החי ועל הצומח ועל הדומם, כלם פקודים למשפחותם למיניהם במספר שמותם וסגולותיהם ופרשת תועלתם, חִבר החוקר הטבעי החכם המפואר ד"ר האָראלד אָטמאַר לענץ, ונעתק לשפת עבר הקדושה מאת שלום־יעקב בן חיים משה אַבְּרַמָּוִיץ ויצא לאור על ידי מרדכי יעללין, בשנת „כח מעשיו הגיד לעמו". את הספר הוא מקדיש „מנחת תודה לכבוד חותני כאב לי", ובמכתבו שנדפס בראשו הוא כותב לחותנו: „ממיטב בכורי עטי הבאתי היום מנחת תודה והנחתיה לפני כבודך ועניתי ואמרתי לפניך ברגש את כל הטובה הגדולה אשר עשית לי: איש אובד הייתי, אבי! בעודי רך וצעיר לימים הוטלתי בעולם ים זועף, כי כאניה סוערה התנודד בית אבי יולדי מרוח סערה אשר עמד פתאום ויִנָּערו כל משפחתי ממני — — — ואבא אל ארץ נכריה רחוק ממולדתי — — — שם בליתי מבחר ימי נעורי וגרתי גלמוד ובדד באין גואל ומודע, רק מודע לבינה קראתי — — — ותוציאני ממצָרים ברוח נדיבה ובחסד וברחמים גדולים, ותביאני אל קריה נאמנה הזאת, אל ברדיטשוב עיר משכן כבודך, אמרת אלי בני אתה ותאספני אל ביתך וכל מחסורי עליך, זה שלש שנים אנכי בביתך ואינני חסר עמך דבר" וכו'. וב„פתח דבר" הוא אומר: „ואני אשר מעודי ועד היום הזה אוהב אנכי את שפת עבריה הקדושה, שרתי בלשונות ואוצר כל חמדה וסגולות הדת, חיינו ואורך ימינו. וכל ישעי וכל חפצי להרים קרנה בכבוד ולהועיל לבני עמי במעט דעת אשר חנני ה', קנאתי לה קִנאה גדולה בלמדי למודי התולדה — — — נטיתי שכמי לסבול ועמלתי בזעת אפי ויגיעת נפש להעתיק הלמודים האלה, שפוני טמוני חול אל הקודש".

החלק הראשון של „תולדות הטבע" לא היה אלא תרגם ספרו של לֶנץ. המו"ל, סוחר צעיר, שהתחיל להדפיס את הספר בליפסיא וישב שם להשגיח על המלאכה ועל הסדור (שנעשה בידי נכרים), לפני כלות המלאכה סלק את ידו מעסק זה, שעלה לו בדמים מרובים. ועל המחבר בעצמו היה מוטל לפדות את הספרים מיד המדפיס. ועל זה קבל תמיכה חמש מאות רו"כ (במחיר חמש מאות כרכים של החלק הראשון, כדי לחלקם ולהפיצם בבתי הספר לעברים) מאוצר הממשלה הרוסית, אשר בימים ההם בקשה תחבולות לא לעצור בעד

השכלת היהודים, אלא אדרבא להרבות ביניהם השכלה ודעת. ולאחר ארבע שנים נדפס בזיטומיר החלק השני עם לוחות ציורים „על פי חוקרי הטבע החדשים והמצוינים", בתמיכת חברת „מרבי השכלה" בישראל; ועוד לאחר שש שנים יצא בווילנא החלק השלישי. החלק השני והשלישי של הספר „תולדות הטבע" אינם עוד תרגום של לֶנץ אלא מְעֻבדים ביגיעה וכשרון מרובה על פי כמה ספרים של חוקרי הטבע, וביחוד הִרבה המתרגם להשתמש בספרו המצוין של בְרֵיהם; גם הלשון של שני החלקים האחרונים היא יותר פשוטה וצחה והרבה יותר מדויקת מאשר לשונו של החלק הראשון.

הספר „תולדות הטבע" היה לרבים מקוראי עברית למקור ברכה של דעת ותושיה והרבה צעירים וגם באים־בימים היו הוגים בו בחשק רב ובנחת רוח, ו„מביני דבר" השתוממו על בקיאותו של המחבר בגנזי התלמוד והמדרשים ועל רוב חריפותו שהראה ביצירת מונחים חדשים וקביעת השמות של בעלי־חיים שונים [1].

באותו הזמן הדפיס אבר' ב„המליץ" שני מאמרים בשם „עמק יהושפט". במאמרו הגדול הראשון „דרשו משפט" הוא מרבה לדבר על התפתחות הספרות העברית מתקופת המאספים ועל דרכי הבקורת בכלל, ומדַבר משפטים עם מבקריו; והמאמר השני בשם: „יקום נא אבי ויאכל מציד בנו" הוא תשובה על המאמר „משפט צדק" לצווייפל, הקורא בו למבקרו הצעיר בשם „בני".

חוץ לזה פרסם עוד אברמוביץ ב„המליץ" שני מאמרים גדולים בשאלות הזמן. הראשון „עורך דין" על הספרות העברית בזמן ההוא, על מצב בתי־הספר והרבנים המלומדים ועל תקון מצב היהודים; ובמאמרו השני יצא להשיב כהלכה על שאלות הממשלה, שנשאלו על דבר היהודים במ"ע „קיובליאנין". ושני המאמרים האלה יצאו על ידו מתוקנים, עם הערות והוספות רבות, במחברת מיוחדת בשם „עין משפט" (זיטומיר, תרכ"ז), שמשכה עליה את עין הקוראים בלשונה הצחה והברורה וברעיונות הנכוחים הכלולים בה על כמה שאלות רבות־ערך בחיי היהודים. נוסף על אלה הדפיס אז כמה מאמרים בעניני מדע („חכמת הנתוח" ב„המליץ" ו„חכמת הכמיה", על פי ברנשטיין, ב„הצפירה" הברלינית, ועוד) — ובזה נגמרה עבודתו הספרותית של אברמוביץ

---

1 היו גם מבקרים שמצאו טעם לפגם בס' „תולדות הטבע" ורשוהו לגנאי. המבקר הידוע אורי קובנר יצא בבקורת עזה וחריפה (במחברתו „חקר דבר") על ספר זה ועל מאמריו של אבר' בכלל, וביחוד הרעיש את העולם על זה שטעה המח' בפשט השם הגרמני של אחד ממיני התולעים ותרגם אותו שלא כהלכה. ועוד מבקר שני עלה על במת „המליץ" ב„עצה טובה" לבעל „תולדות הטבע", שיניח את ידו ממלאכת הספרות, שאינו הגון וראוי לה, וילמוד מלאכת הבוכהלטריה המחיה את בעליה...

באותו הזמן בתור מלומד מפיץ דעת בישראל וסופר חוקר בשאלות החיים[1].

ואברמוביץ הצעיר, העובד בשקידה יתרה כל־כך בשדה הספרות העברית, מצא זמן לו לעסוק בעיר מושבו ברדיטשוב גם בצרכי צבור הקרובים אל לבו, ועל־פי הצעתו נוסד שם על־ידי משכילי העיר בית־עקד ספרים צבורי, והוא היה מחברו של ספר התקנות לבית הזה. ולא רק לתקנת הצמאים לדברי תורה וחכמה שקד, כי השתדל לעשות מעשה רב גם לטובת עניי העיר ואנשים נכבדים אשר מטה ידם ונוסדה על ידו חברה „משכיל אל דל". תכלית החברה (כפי שבאר במחברת „באו חשבון", שהוציא בשנת תרכ"ז) „אחת שהיא שתים: א) להשכיל אל דלים נכבדים אשר מטה ידם להמציא להם רוחה וסעד כסף לעתות בצרה בדרך כבוד, אשר על ידי זה יוכלו לעשות איזה עסק או מלאכה למצוא פרנסתם, אבל לא לתת נדבות לבטלה להרבות מקבלים עצלים ובטלנים; ב) לחזק ידי אנשים נכבדים בעת החלו לנפול ממצבם לבלי ירדו מטה מטה ולהושיעם בתחבולות נכונות וראויות הן בכסף והן בהשתדלות לעצור בעד הרעה שלא תבוא".

ובאותו הזמן שהסופר אברמוביץ עסק בהתמדה מרובה כל כך בעבודתו הספרותית, המדעית והפובליציסטית, וביחוד ב„תולדות הטבע"", – לא יכול להשקיט את תשוקת לבו לעבוד גם בחלקת הבלטריסטיקה הנטושה והשוממה ורוחו נשאתהו לגזול קצת מעתותיו, המסורות אז לעבודתו העיקרית, בשביל לנסות את כחו גם בציור החיים של אחיו היהודים בימים ההם. עבודה זו אפשר שנחשבה אז בעיניו כדבר טפל, כנטיה זמנית מדרכו הישרה לפניו, מפני שלא הרגיש עדיין ולא הכיר את עצם תעודתו, שאמנם לכך נוצר ובה צפון כל כחו ועוצם רוחו. בכל אופן משכהו לבו לפרקים מראשית עבודתו בעט־סופרים לאחוז במכחול ולצייר על הגליון תמונות חיות של חיי היהודים, שאליהן התבונן בעיניו הפקוחות והכיר אותן לדעת היטב. וכך הוציא בראשונה חלק ראשון של „ספור־אהבים" (כלומר, רומַן) בשם „למדו היטב" (ווארשא, תרכ"ג), שהוא בעצם רק פרקים אחדים מתוך הספור הגדול, שנדפס בשנת תרכ"ח באודיסה בשם „האבות והבנים", לאחר שהיה מונח כמה שנים בכת"י אצל המחבר ולאחר שיָצא בתרגום רוסי מתוך הכת"י על ידי חברו של

1 על פי הצעת החברה „מרבי השכלה בישראל" התחיל אברי בשנת תרכ"ז לתרגם מרוסית לעברית ספר למוד להיסטוריה הרוסית מאת אילוביסקי, וחלק אחד מזה יצא באודיסה, בשם „ספר דברי הימים להרוסים" („נעתק בשפה ברורה ופשוטה לטובת כל עדת בני ישראל, אשר יקראו קורות בני ארץ מגוריהם מעת היותם לגוי בימים ההם עד הזמן הזה"). אבל המתרגם, אחרי שתרגם כדי שליש הספר, לא הסכים לשכר שקצבה החברה (10 רו"כ לגליון של דפוס) והסתלק מעבודה זו.

המחבר ל. בינטשוק וזכה לבקורת של תהלות ותשבחות מצד טובי המבקרים.

הנסיון הבלטריסטי הראשון של אברמוביץ, שהשתדל המחבר לתאר בו בעט סופר משכיל טנדנציוזי את מלחמת „האבות והבנים", הדור הישן והחדש, לא עלה יפה במדה מרובה מצד ערכו האמנותי. אמנם בזמנו היה גם זה חזיון חשוב מאד הקובע ברכה לעצמו וכמה מקומות בו מגַלים ניצוצות של הכשרון הכביר, העתיד להתפתח באופן כל־כך מזהיר; אבל עדיין לא מצא אברמוביץ את סגנונו המיוחד (הספור „האבות והבנים" כתוב בלשון ביבלית צחה)[1] ואת דרכי הציור הנפלאים, המתאימים כל־כך לאותו הסגנון. ולאחר שעלתה לו למצוא את נתיבתו המיוחדת ולכבוש לעצמו את הדרך הנכונה לפניו בתור אמן מצוין — נתגלה לעיני הקוראים בדמות מנדלי מוכר־ספרים.

.VII

מנדלי מוכר־ספרים נתגלה בראשונה בלשון היהודית המדוברת. לרדת אל העם מן ההר אל העמק, לאחוז בעט־סופר ולכתוב ספורי־מעשיות פשוטים בלשונו של הקהל הפשוט, וביותר לסופר בעל שם טוב כאברמוביץ, שנתפרסם כבר לתהלה בעולם ספרותנו, — למעשה משונה כזה, שהגיע בימים ההם כמעט למדרגת „אִבּוּד עצמו לדעת" ביחס ספרותי, היה דרוש הרבה אומץ רוח וגבורה מיוחדת. מי ומי היו הכותבים אז ז׳רגונית? בין המוני העם הפשוטים והנמוכים מצאו להם מהלכים, מלבד כמה וכמה מיני „מעשיות־בבא", החוברות הקטנות של אייזיק־מאיר דיק, שנכתבו בלשון קרובה לאשכנזית ובכלל לא נשאו עליהן חותם ספרותי מסוים, וברובן לא היו להן אלא מטרות דידקטיות[2]. מהו הדבר שהניע את אברמוביץ לצאת „חוץ לגדר" של הסופרים ולכתוב בלשון המדוברת? הסופר בעצמו (ברשימותיו האוטוביאוגרפיות שנדפסו ב„ספר זכרון") מסביר מעשה זה בפשיטות: מתבונן היה לדרכי בני עמו ומבקש לתת להם ספורים ממקור ישראל בשפה הקדושה, ורובם הלא הם אינם יודעים את השפה הזאת, והשאלה „למי אני עמל?" הביאתהו במבוכה גדולה, ולפיכך החליט בנפשו שלא להתבייש בפני המלעיגים ולהגביר את „אהבת

1 ספור זה נכנס בתור הוספה מיוחדת בסוף הכרך השלישי של כתבי מנדלי מו״ס הוצאת „ועד היובל" בתקונים ונוספות מרובים, שנעשו בידי המחבר בסגנונו של כל הספור, שאין דוגמתו בשאר הספרים של כל שלשת הכרכים.

2 פפירנא בכתבי זכרונותיו הנ״ל מספר מה שהשיב לו דיק על השאלה, מפני מה ראה לכתוב בלשון ז׳רגונית גסה במקום הלשון העברית היפה, לאמר: „להרוס בנין עתיק אפשר לא בדקירות של מחט־זהב דק אלא בהלמות פטיש עבה".

המועיל על הכבוד המדומה" ולכתוב יהודית, כדי להועיל להמון הקוראים הפשוטים. אולם הרשות נִתנה לשער, שמלבד הטעם הגלוי הזה דחפה אותו לכך, אפשר שלא מדעתו, רוח האמנות השולטת בו, שדרשה מאתו לצייר תמונות חיות דוקא בלשון החיים גופא...

וכך כתב מנדלי את ספורו הראשון ביהודית, שנדפס מקודם בעתון „קול מבשר", שהוציא צדרבוים, ואחר כך בספר מיוחד (אודיסה 1864) בשם: דאס קליינע מענשעלי אָדער אַ לעבענסבעשרייבונג פון אברהם יצחק תקיף, געדרוקט בהשתדלות מענדעלי מוכר ספרים [1] (האדם הקטן או תולדות אברהם יצחק תקיף [2], נדפס בהשתדלות מנדלי מו"ס).

„האדם הקטן" עשה בשעתו רושם כביר מאד על קהל הקוראים, ובקרוב יצא במהדורה חדשה, ולאחר איזו שנים במהדורה מחודשה ומתוקנה, ואחר כך עוד בכמה וכמה מהדורות.

ו„השתדלותו" של מנדלי מו"ס לא פסקה מאז והוסיף להוציא עוד ספורים ביהודית. אחרי „האדם הקטן" הוציא את ה„ווינשפינגעריל", היא „טבעת־הקסם, שכל אחד יכול להשיג בה כל מה שלבו חפץ ומשתוקק ויכול על־ידה להועיל לעצמו ולכל העולם" (נדפס בווארשא, כנראה, בשנת 1865). ה„ווינשפינגעריל" בגלגולו הראשון היתה מחברת קטנה ודלה של ארבעים עמודים קטנים, מהם אחד עשר מעֵין הקדמה, שחלק גדול ממנה נכנס אחר כך ל„פישקה החגר" במהדורה המתוקנת, והמחברת כולה לא היתה, כנראה, אלא הקדמה לספרים גדולים על עניני חכמה ומדע, כמו שמעידים דברי המחבר בסוף המחברת: „באוניברסיטה מצאתי סוף סוף את טבעת־הקסם, לא אותה הטבעת של הבל ותהו — — — טבעת־הקסם שלי היתה אחרת — זוהי החכמה! בחכמה יש ביד האדם להשיג כל אַוַת נפשו — — בספר זה התכוננתי לתאר בלשון פשוטה וקלה כל אותם ההכמות והמדעים, שעל־ידם יכול כל אדם לזכות בטבעת־קסם טבעית ואמתית". ומתוך הגרעין הקטן הזה עלה וצמח לאחר כמה שנים האילן הנאה והנחמד מאד, הספור „ווינשפינגעריל" המתוקן, שחלקיו הראשונים נדפסו מקודם במאספים „יוד. פאלקסביבליאטהעק"

---

1 שם בדוי זה בא לו לאברמוביץ שלא מדעתו. הוא בעצמו רשם על כתב־ידו ששלח למערכת „קול מבשר" את הכנוי „סענדעריל מוכר ספרים" (מימי נעוריו נשארה בזכרונו תמונת מו"ס אחד, סנדריל שמו, שהיה בא לפרקים לקאפולי עיר מולדתו בחבילת ספריו), אלא שהמו"ל צדרבוים, שנקרא אף הוא בשם סנדר, ראה בזה, כנראה, מעין עלבון לכבוד שמו והרשה לעצמו לשנות את השם של המחבר למנדלי מוכר ספרים.

2 בגבור הספור הזה התכוון המחבר לתאר את הגביר הברדיטשבי המפורסם יעקב־יוסי היילפרין.

של שלום־עליכם (בעברית: „בעמק הבכא"), אחת היצירות המשובחות של מנדלי, הגדולה בכמותה ונפלאה באיכותה.

הכשרון הסַטירי של מנדלי, שנתגלה בשני ספוריו הראשונים ביהודית, הלך וגדל, ובשנת 1869 יצא בזיטומיר עוד מחברת קטנה „פישקע דער קרומער (פישקה החגר), מעשה בקבצנים יהודים". את הספור הזה אף הוא, כ„טבעת־הקסם" שלפניו, תקן המחבר והוסיף בו כמה פרקים ושנה אותו שנוי גמור והוציאו מתחת ידו דבר משוכלל מעשה ידי אמן (אודיסה 1888; בעברית יצא הספור אחר כך בשם „ספר הקבצנים"). עוד בימי נעוריו, בשעת נדודיו בתפוצות ישראל במשך ימי קיץ שלם בחברת אברהם הפסח, למד מנדלי לדעת ולהכיר את חיי הקבצנים, ועוד יותר התבונן אל חיי העולם הזר והמשונה הזה בעיר ברדיטשוב, שקבצני ישראל היו מתקבצים ובאים לשם מכל המינים: „קבצנים רגליים", אלו המהלכים ברגליהם, ומהם קבצני המקום וקבצנים נודדים בעולם, וגם „קבצנים פרשים", אלו הנוסעים והמשוטטים בעולם בעגלות. רגיל היה לבוא לאכסניות שלהם הנדחות בקצה העיר, כדי לדרוש ולחקור אותם על כל דבר וענין בעולמם, וכשהוא בא לתאר את תמונות חייהם הפליא להציגן חיות ובולטות לנגד עיני הקורא.

ובאותה שנה „השתדל" מנדלי להדפיס בזיטומיר עוד ספר בתבנית דרַמה „די טאַקסע אָדער די באַנדע שטאָדט בעלי־טובות" („הטכסא או חֶבֶר בעלי־טובות של הקהל", ובראשה מוטו: „משוד עניים, מאנקת אביונים עתה אקום", יצאה אחר כך בתרגום רוסי גרוע). ב„דרַמה" זו הוציא מנדלי על הבימה את „שבעה טובי העיר", יהודים יראים וכשרים „בעלי צדקות בממונם של אחרים", ועוד „יהודים נאים" המנהיגים את בני קהלתם ברסן מתעה ובמקל חובלים ומוצצים בכל פה את לשד עצמותם; ביד חזקה הוא קורע בלא חמלה את המסוה מעל פני „בעלי־טובות התמימים" האלה ומציג אותם ערומים למראה עין בכל חין תפארתם ובכל תנועותיהם ו„העויותיהם". דרמה זו, שערכה אינה מרובה ביחס האמנותי, פעלה פעולה עצומה והרעישה את הקהל הברדיטשובי והרתיחתו כסיר נפוח. הכל הכירו באספקלריא המאירה את צורתם היפה של „היהודים הנאים" והתחילו מראים עליהם באצבע, קוראים אותם בשמות של אותן הנפשות הפועלות ב„טכסא" וגם משתמשים לפעמים בשעת מעשה במלים ובמבטאים חריפים ושנונים מתוך ה„טכסא". מובן מאליו, ש„טובי העיר" הברדיטשובים לא רצו למחול על כבודם ולקבל את „המנה היפה" בשתיקה מבלי לתבוע את עלבונם מיד מנדלי מו"ס „המשתדל" בשבילם „בחבה יתרה", וביותר אחרי שנתפרסמו הדברים וגם אזני השרים הגדולים

של הפלך לקחו „שמץ" מהם. ובכן התחילו להראות גם הם את רגשי „חבתם" לבעל ה„טכסא" על־פי דרכם, — באופן שאנוס היה לעזוב את ברדיטשוב הברוכה ולצאת משם עם בני־ביתו לזיטומיר.

.VIII

בזיטומיר הסיח מנדלי את דעתו מכל הענין הרע של ה„טכסא", שנתן לו לענות בו ימים רבים, ומכל „טובי העיר" ופרנסי הקהלה הברדיטשובית, והתחיל שוב לעסוק בלמודים ולהכין את עצמו כדי להבחן בבית־מדרש הרבנים שבעיר מגוריו החדשה לשם קבלת תעודת רב מטעם הממשלה, ולאחר שקבל את התעודה הדרושה לא השתדל לבקש לו משרת רב, אלא חזר לעבודתו הספרותית והקדיש לה את כל עתותיו בשקידה יתרה.

לא ארכו הימים ומנדלי זכה את הספרות בספר חדש ביהודית „הסוסה" (די קליאַטשע), או צער בעלי־חיים, ספור המעשה שנתגלגל בין „כתבי ישראליק המטורף" (ווילנא 1873).

עוד בחבוריו הקודמים היה רגיל מנדלי להשתמש מדי פעם בפעם בפסוקים ובמבטאים שיש למצוא בהם כונה נסתרה ורמז מיוחד חוץ מהפשט הפשוט, וה„קליאַטשע" מתחלתה ועד סופה, מלבד איזו ציורי תמונות הטבע נפלאים במינם, כולה מלאה כוָנות ורמזים, ובעיקרה היא אליגוריה למצבה של כנסת ישראל בארצות גלותה ויש בה הרבה חריפות ונמוקים פובליציסטים. ה„קליאטשע" נתפרסמה בכל תפוצות ישראל ונעשתה חביבה על הקוראים מכל מעמדות העם ומפלגותיו ועשתה למחברה שם גדול מאד בעולמנו.

חבור אליגורי כמו ה„קליאטשע" היא גם הפואימה „היהודון" (דאס יודל), שהוציא מנדלי אחריה (ווארשא 1875), ספור־המעשה בחרוזים שקולים, במשקל י״א תנועות, המתאר את תמצית דברי ימי ישראל משעת מתן תורה עד זמנו של מנדלסון (לשֵם ההוצאה החדשה שִנה המחבר את הספר תכלית שנוי).

אולם לא באליגורות מעֵין אלו יש לבקש גודל כחו של מנדלי כאָמָן מצוין במינו, ועוד הרבה פחות מבאלו, כמובן, באותן העבודות האחרות שמנדלי היה עסוק בהן באותו הזמן, כמו „זמירות ישראל" — אלו זמירות של שבת „מתורגמות בחרוזים באר היטב, כדי שכל אדם מישראל יוכל להבין את יקר ערכן, את יפין ותפארתן להפליא" (זיטומיר 1875), וגם „פרק שירה" מתורגם בחרוזים במשקל י״א תנועות (בשנה הנ״ל), שהשקיע בו המחבר הרבה עמל ואוצר עצום של בקיאות וחריפות.

תחת זה הראה מנדלי את עוצם כחו בחבורו הסטירי המצוין להפליא באמת, שהוציא לאחר־כך ביהודית בשם: „קיצור מסעות בנימין השלישי, הוא ספור מעשי נסיעותיו של בנימין השלישי שהלך לקצוי ארץ והגיע עד להרי חושך וראה ושמע הרבה חדושים ונפלאות, שנתפרסמו בכל העולם בשבעים לשונות, ועכשו גם בלשוננו בהשתדלות מנדלי מוכר ספרים, ספר ראשון" (ווילנה 1878). „קיצור מסעות בנימין", שכשרונו הסטירי של מנדלי הגיע בו לגבהי מרומיו, יצא אחר כך בתרגום ללשון פולנית בשם „דון קישוט היהודי" (ווארשא 1885) על ידי סופר פולני קלמנס יונושא, שהשתדל ללמוד על בוריה את הלשון המדוברת של היהודים בכוונה מיוחדת שתהא היכולת בידו לתרגם כתבי מנדלי לפולנית, ואחר ספר זה הוציא בתרגומו גם את „הסוסה"[1].

באותן השנים כתב אבר' גם כמה מאמרים פובליציסטיים חדשים, ואחד מן היותר חשובים הוא מאמרו הגדול „מה אנו?", שנדפס בשתי חוברות „השחר" שנה ששית, ובו דן המחבר ברחבה בשאלת החנוך לבני ישראל ומוציא משפט קשה על העזובה הרבה שבחנוך הישן.

ב„מסעות בנימין השלישי" פסקה יצירתו של מנדלי לכמה שנים וכאלו דללו וחרבו מעינות רוחו, מפני שפגעו בו מקרים ופגעים רעים בחיים והוציאוהו מעולם היצירה, ולא נתנו לו לאחוז את עטו בידו. גם מצבו החמרי הורע מאד בזמן ההוא. את סכום הכסף המעט, שנשאר בידו מפדיון „תולדות הטבע", נתן לשם רוחים, כנהוג בימים ההם, קצתו לאחד המדפיסים ורובו לאחד „הפריצים", ושני הלוים פשטו את הרגל, וסוף־סוף נשאר בחסר כל ומשפחתו סבלה חרפת רעב. לאחר שנסע לעיר הבירה פ"ב להשתדל שם לפני חברת „מרבי השכלה בישראל", קצבה לו זו פרס חדשי קטן, שלא הספיק אפילו להצלה פורתא. בהקדמתו להדרמה „פריזיוו", שיצאה לאחר כמה שנים, כותב מנדלי לידידו הנאמן על אותם הימים: „בתוקף הצרות של הזמן האחרון היה לבי לאבן, ולשוני לא יכלה לדבר וידי לכתוב מלה אחת. זוהי השתיקה שבאה לו לאדם בשעה שיסורים קשים פוגעים בו בבת־אחת ומפסידה את בריאותו וחייו הרבה יותר מאנחות ובכי תמרורים. מצב כזה אם יתמשך הרבה באין סיוע מן הצד מרובה סכנתו להוציא את האדם מן העולם".

ובשעה שנקרא אברמוביץ (בשנת 1881) לבוא מזיטומיר לאודיסה ולעמוד בראש בית ה„תלמוד־תורה" בתור משגיח ומנהל, מהר לקבל משרה זו בחפץ לב.

---

[1] בנו של המחבר מ. אבר', שהיה אף הוא סופר ומחבר ספרי־שירים בלשון רוסית, תרגם את „הסוסה" לרוסית, ולאחר שנדפסו הפרקים הראשונים בעתון החדשי „ווסחוד" נענש העתון על כך ונפסק לששה חדשים.

IX.

בביאתו של מנדלי לאודיסה רוחו התעוררה לתחיה ולאחר הפסקה מרובה של כמה שנים רצופות חזר לשלחן־הכתיבה שלו בחשק נמרץ. שוב „נפתח בקרבו מקור רגשות חמים והתלהב לשפוך אותם בדברים לעיני כל הקהל", וליום חגיגת חצי־היובל לעבודתו הספרותית (מיום שנדפס ספרו הראשון „משפט שלום") הביא מנחה חדשה לקוראיו, דרמה בחמש מערכות „פריזיוו" (פטרבורג 1884). לאחר זה הוסיף לעסוק בעבודת יצירתו בהתלהבות עצומה ובכח־עלומים רענן, ומלבד מה שהוציא מתחת ידו דברים חדשים נאים ומתוקנים עוד הִרבה לעבד ולתקן את הישנים, ויש שיצאו מחודשים מן הקצה אל הקצה, עד שכמעט לא נשאר כלום מן הישן חוץ מן השֵם (לדוגמא ה„ווינשפינגעריל").

ובאותו הזמן חזר אברמוביץ בשם מנדלי מוכר־ספרים גם לספרות העברית והתחיל שוב לכתוב עברית ספורי־מעשיות, שלא היו דומים כלל לאותו „ספור־אהבים" הראשון „האבות והבנים" לא בתוכן ולא באופן ההרצאה, ואף לא בסגנון הלשון. במקום „טהרת הלשון" של המקרא, שלא יכול עוד למצוא בה די ספוקו כדי לתאר באמונה ובדיוק את התמונות החיות של הזמן ההוה לעיניו מבלי צמצום וּותור כל שהוא „בשעת הדחק" על פרטיהן ודקדוקיהן, — התחיל להשתמש ב„לשון חכמים", בעושר המלים והמבטאים של אוצרות המשנה והאגדה, הדרושים לכל חפציו, ועלה בידו באופן מצוין סגנון עברי חדש, שהתאים כל־כך לדרכי יצירתו המיוחדת ושהשתמש לדוגמת־מופת לטובי הסופרים הצעירים, שהלכו בעקבות „הסבא".

בראשונה התגלה מנדלי בסגנונו העברי החדש בספור „בסתר רעם" (תחלתו באה ב„היום" ונגמר בירחון „בן־עמי" של קנטור, 1888). אחר זה הדפיס ספורים כסדרם ב„כורת" (שם ויפת בעגלה), בשלשת כרכי ה„פרדס" (לא נחת ביעקב, בימי הרעש, הנשרפים, בימים ההם), ב„לוח אחיאסף" (בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה). שבעת הספורים האלה יצאו אחרי כן בקובץ מיוחד (אודיסה, 1900). וחוץ מזה נגש מנדלי בעצמו לתרגום מבחר כתביו מיהודית לעברית.

„פקוד יפקוד אלהים אתכם והעליתם את עצמותי מזה" — כך היה מנדלי אומר לסופרי אודיסה הצעירים, שהיו באים לפניו בבקשה בשם הקוראים העברים שיחזור ויתן את כתביו בעברית — „יבוא יום והלשון העברית תתפתח ותקנה לה את השלמות הדרושה, ואז יקומו הסופרים בעלי־הלשון בארץ־ישראל ויתנדבו להעלות גם את עצמותי מיהודית לעברית". אולם סוף סוף הכיר שאם אין הוא לכתביו — מי להם? שהרי לתרגם כתבי מנדלי כראוי

אינו מסוגל אלא בעל עט יחיד במינו, זהו עטו של מנדלי. ובכן התעורר לתרגם בעצמו, או ליצור מחדש בעברית את מבחר יצירותיו שנכתבו בלשון יהודית, וכך הוציא „מסעות בנימין השלישי" („פרדס" III), „ווינשפינגעריל" („בעמק הבכא" – „השלח"), „פישקע דער קרומער" („ספר הקבצנים" – „הדור") ולבסוף גם את ה„קליאטשע" („סוסתי" – „השלח").

ובשנים האחרונות כתב מנדלי את החלק הראשון של הספור הגדול, שלא נגמר עדיין, הוא „שלמה ר' חיים'ס" (התחיל להדפיסו בעתון „דער יוד" 1899, ואחרי כן תורגם על־ידו גם לעברית בשם „חיי שלמה", שראשיתו באה ב„הזמן" הפטרבורגי 1904, ובמהדורה העברית האחרונה בשנוי השם „בימים ההם"). זהו מין מיוחד של תולדות חיי־עצמו מתוארות בתמונות אמנותיות. „ספור המעשה הישן" הזה, חוץ מערכו האמנותי העולה למדרגה גבוהה, מֵכיל בקרבו אוצר שלם של תמונות חיי היהודים בולטות ובהירות, ועל „חיי שלמה", כמו על הספור הגדול „בעמק הבכא" הקודם, יוכלו בדורות הבאים להראות באצבע לכל אלה שימצאו חפץ לדעת ולהכיר את חיי היהודים בימים ההם: „הרי לפניכם מקור נאמן, ואתם שימו לבכם לעיין באלה – והעיירות הליטאיות וגם „קבציאל ובטלון וכסלון" הוואליניות עם כל הרחובות והסימטאות שלהן ובתיהן הגדולים והקטנים, עם כל תושביהן היהודים מקטן ועד גדול, עם כל פרטי „תנועותיהם והעויותיהם", י ת י צ ב ו ח י י ם לנגד עיניכם".

לפני איזו שנים התחילו לעשות הכנות לחג־משנה גדול של הספרות העברית, חג־היובל של שבעים שנות חיי מנדלי וחמשים שנות עבודתו הספרותית. למועד ההוא אמרו מוקיריו ומחבביו, שהתעסקו בדבר, להוציא בהוצאת היובל כל כתבי מנדלי בשתי הלשונות, ביהודית ובעברית. והנה קפצו ובאו ימי האפלה של סופת אוקטובר בשנת 1905 ועשו חורבן נורא בכל מלוא רחוב היהודים ברוסיה, ובשעת חירום הופר גם החג הזה. ור' מנדלי בעצמו נתגלגל בסערה לעת זקנתו למרחקים. ואחרי טלטולי־דרך מרובים הגיע דרך קושטא ובא לג'ינף (בשווייץ) בלב נשבר וכואב על צרות עמו, וזמן רב עבר עד שהונח לו קצת מעצבו ומרגזו ויכול לאחוז שוב בעטו, שנפל מידו בימי הרעש. אמנם גם בארץ־מושבו הרחוקה מצא „הסבא" את „נכדיו", קרוביו ומעריציו, ביחוד בתוך הצעירים בני ארצו תלמידי בתי־הספר הגבוהים בערי שווייץ, שידעו להוקיר ולכבד את האורח היקר שנזדמן להם בהיסח־הדעת. אבל לבו משכהו לשוב לארץ־מולדתו, ולאחר שנתים חזר אל מקומו לאודיסה.

בינתים הספיקו להוציא ב„הוצאת היובל" כרך אחד ביהודית („דאס קליינע מענשעלי" ו„פישקע דער קרומער") ואחד בעברית („ספר הקבצנים"

ו„בעמק הבכא״). וליובל של שבעים וחמש שנה יצאו כל כתבי מנדלי ביהודית (בשבעה עשר חלקים) על ידי הוצאת־ספרים פרטית בווילנא, ומההוצאה העברית יצא בימים האלה על ידי החברה הספרותית באודיסה הכרך השני („סוסתי״, „מסעות בנימין השלישי״ ו„בימים ההם״) בצירוף מאמר על תולדותיו וערכו הספרותי של מנדלי מאת ד. פרישמן, ואחריו יצא הכרך השלישי.

וזקן־סופרינו ר׳ מנדלי אינו חושב כלל על המנוחה לעת זקנה. זה „הסבא של הספרות העברית״ אינו פוסק את עבודתו הספרותית ברוח רענן ובכח־עלומים ואינו רוצה כלל לנוח לו ולהנפש על שפעת זרי־הדפנא, שהביא מדרך־מסעו אשתקד בסוף הקיץ.

אותה הנסיעה בכמה כרכים גדולים ממושבות ישראל (ווילנא, ביאליסטוק, ווארשא ולודז) היתה באמת כעין מסע של חגיגת־נצחון. לכבוד גדול כזה במחנה ישראל לא זכה עוד סופר מעולם. לפני עשרים וחמש שנה הוזמן מנדלי לווארשא על־ידי מתרגמו לפולנית הסופר יונושא, והרבה סופרים פולנים עשו משתה גדול לכבוד הסופר העברי והעתונים הפולנים היו מרבים לספר בשבח המחבר של „דון קישוט היהודי״, אולם היהודים בני עמו עמדו אז מנגד, כאלו השמחה רק במעונם של הפולנים ובשמחתם לא יתערב עם זר... עכשו אחינו בני ישראל בעצמם ששו על אורחם היקר, על מנדלי שלהם, ובכל המקומות שעבר עליהם כבדוהו בקבלת־פנים נהדרה מאד, על כפים נשאו את „הסבא״ הנעלה וקולות אדירים יוצאים מלב אלפי אנשים „יחי מנדלי!״ לווהו בכל הדרך.

ומנדלי בא מן הדרך, הניח מידו את המָנות היפות ואת מגִלות־התהלות, שהרבו להגיש לו באותן הערים, הסיח דעתו מהימים הטובים, ימי השבתון, גם שכח את זקנתו המופלגת – ושוב חזר בהתמדה לעבודתו כקדם. ושוב אַתה מוצא את מנדלי בביתו יושב לו על כסאו וראש־שיבתו כפוף אל שלחן־הכתיבה; שוב אתה רואה על השלחן לפניו את הגליון הלבן הגדול, שהאותיות הקטנות והיפות יזהירו כפנינים מתוך שורותיו; שוב אתה שומע אותו מסַפר ברוח כביר, ועיניו קצרות־הראות מאירות ומנצנצות באש־עלומים, בדבר מחשבות ורעיונות ישנים וחדשים על עבודות לעתיד בחֶלקת „ספורי־מעשיות״ וגם במקצוע חדש לבירור „שאלות־הזמן״ הבוערות שעומדות על הפרק.

אשרי העם, כבוד ותהלה לספרות, שזכו לכך!

אודיסה, סוף נובמבר 1910.

ב. ליובל־המשנה של מנדלי מו״ם.

חג גדול, חג יובל־משנה של זקן־סופרינו ר׳ שלום־יעקב בן משה אברמוביץ, הנודע בשמו הספרותי „מנדלי מוכר־ספרים״, יום מלאות שבעים שנה לחיי הסופר וחמשים שנה לעבודתו הספרותית — הוחג בחדש העבר (יום ד׳, ט״ו טבת) ברחוב היהודים. לא ברוב פאר והדר ולא בעליצות־רעש וקולי־קולות עברה חגיגת־יובל זו בתפוצות־ישראל. „לא־נחת ביעקב״ גם בשנים כתקונן, ובפרט בשנים אלו, שנות מהומה ומהפכה רבה באותה הארץ, ששם רב־מנין ורב־בנין של אחינו הקוראים והסופרים. „שעת חירום״ אינה מסוגלת כלל לחגיגות מעין אלו אפילו אצל אומות־העולם אשר מושבן איתן... אבל הסבא הגדול, בעל היובל, יכול להרגיש בחושו החד גם בקולות המעטים והדקים, שהגיעו לאזניו מרחוק מתוך „הרחוב״, עד כמה חביב הוא ואהוב על „נכדיו״ הסופרים ועד כמה רוחש לבם של טובי הקוראים העברים אהבה וכבוד להענק שבחבורת סופרי ישראל, העובד בספרותנו עבודת יצירה כבירה ונפלאה זה יובל שנים.

יובל שנות עבודה ספרותית — אשרי הסופר שזכה לכך ואשרי ספרותנו שאחד מבחירי בניה־בוניה הקדיש לה חמשים שנות עבודה. ומה רב טובה וערכה של עבודת־יצירה זו, שאינה רק לשעתה אלא קיימת לארך ימים וברכתה עומדת לדורות!

בהרבה מקצועות נסה רש״י אברמוביץ את כחו הגדול בספרות: ראשית בכורי עטו (ב„המגיד״ שנה ראשונה) היה פרק בשאלת החנוך, ואחר־כך ערך בעתים שונות עוד כמה פרקים חשובים בשאלות שונות של חיי עמנו, בהשתדלו לחקור „מה אנו ומה חיינו״. גם כתב הרבה מאמרי חכמה ובקורת, שהדפיסם בכתבי־עת שונים, וביחוד הגדיל לעשות בעריכת „תולדות הטבע״ בשלשה כרכים רבי־כמות, שהראה בהם את כחו הסדרני וגם הבלשני כיוצר שמות חדשים בתורת בעלי־חיים.

אין ספק, שבכל אותם המקצועות, שהסופר אברמוביץ נסה את כחו בהם בשנות עבודתו הראשונות, הצליח להראות ניצוצי כשרון רב, אבל

נשמתו היתרה בכל הוד גאוניותה ובכל כח יצירתה הנפלאה באה לידי גלוי באופן מזהיר רק במקצוע הציורי.

ספורו הראשון („האבות והבנים") אינו מצטיין, אמנם, באמנות יתרה. הכשרון הציורי של הסופר הצעיר לא התפתח עדיין כראוי ואברמוביץ טרם יהיה למנדלי מו"ס. אולם אחרי שהצייר הגדול מצא את דרכו הנכונה והתחיל להתגלות בתור „מנדלי", רואים אנו אותו מפליא לעשות במכחולו המצוין. מנדלי עזב לגמרי את ה„בנים", את הנפשות החדשות, שלא מצא בהן „טפוס גמור בטיבו ואפיו העצמי" והתחיל מתאר רק את „האבות", את הדור הישן, שאותו יודע הוא ומכיר בכל קויו ותגיו, בכל פרטי־פרטיו ודקדוקי־דקדוקיו, מאין כמוהו. „ראיתי בחוש — אומר מנדלי בסוף „ימי הרעש" — שאין כחי וגבורתי אלא בה (בכסלון) ולא נבראתי בעולם אלא בשבילה ובשביל העירות שבתחומה, לטפל ביהודיהן כל ימי חיי". ובהיותו מטפל ביהודי כ ס ל ו ן, ב ט ל ו ן ו ק ב צ י א ל, הראה באמת את כחו וגבורתו באופן נפלא ובדרך מיוחדת שאין דוגמתה.

בשעה שנתגלה שמו של מנדלי מו"ס בספרות הפולנית על ידי תרגום „מסעות בנימין השלישי" בשם „דון קישוט היהודי", הרבו המבקרים הפולנים לספר בשבחו של המחבר, שקראו לו בשם: „סֶרוַנטס היהודי". ויש מבקרים אחרים מתוך אחינו שמצאו לנכון לכַנות את מנדלי שלנו בשם „גוגול היהודי", „צ׳דרין היהודי" וכדומה. אבל בעצם הדברים כל הטורח למצוא שמות וכנויים כגון אלו אינו אלא לבטלה. מנדלי מו"ס הוא — מנדלי מו"ס, הוא ולא אחר, מנדלי היהודי הפקח בעל העינים הפקוחות, „היהודי שביהודים", כמו שהוא קורא לעצמו ברשומי תולדותיו ב„ספר הזכרון" של סוקולוב. מנדלי אינו אחד מאותם הסופרים, המבקשים להם דרך סלולה, שכבשוה הקודמים להם, ובקהל „ההולכים בעקבות" לא יחד כבודו. הוא בטבעו אינו מחקה לעולם את האחרים, בין במתכוון ובין שלא במתכוון, מפני שכֻּלו מקורי הוא, בעל עצמיות מיוחדת ומצוינת במינה, שבה נחֲנו רק „בני־העליה" המועטים, יחידי־הסגולה שבכל דור.

זה כמה עשרות שנים עובר מנדלי מו"ס בעגלתו, הרתומה לסוסתו המפורסמת, הלוך ונסוע מעיָרה לעירה בכל תפוצות ישראל, מתבונן ומשגיח אל כל הנמצא, הנדבר והנעשה ב„תחום־המושב". אין נסתר מנגד עיניו הפקוחות, את הכל הוא סוקר בהסתכלות חדה וחודרת, בוחן ובודק גנזי החיים המיוחדים של „רחוב היהודים", צופה ומביט את הליכות הכסלונים והבטלונים והקבציאלים בכל מקום שהוא פוגשם, „כדרך הטבעיים שמתבוננים

בטבע הברואים למיניהם", כותב ורושם אותם „כמו שהם בטבעם וצביונם" ומצייר באופן בהיר ובולט „ארחם ורבעם, שבתם וקימם", מעשיהם ודבוריהם ומחשבותיהם, מנהגיהם ונמוסיהם, העויותיהם ותנועות ידיהם ופרצופיהם ועקימות חוטמם ותנופות „קרני־המשוש" שלהם לצרכי בקשת מזונותיהם, קרעי־מלבושיהם ושברי־כליהם, ובכלל כל פרטי דרכיהם ושביליהם השונים והמשונים...

ומנדלי מפליא לסַפר את „ספורי־המעשיות" שלו על פי דרכו, שכבש לו לעצמו, ברוח־ההתולים המיוחדת לו, בסַטירה דקה, שנונה וחריפה מאד, אבל לא זעומה ומרגיזה. אין מנדלי בא בעקיפין ובטרוניא על „בריותיו" כדרך אפיטרופסי ה„השכלה" בני־דורו, ובכלל אינו עומד מצד אחת מן הכתות בישראל ואינו דורש בשביל מגמות וטנדנציות מסוימות. יוצר הוא ומצייר צורות כמו שהן במדה שאינה לא מחוקה ולא גדושה ביותר לשם כַוָנות ופניות של בן־מפלגה, אלא במדת האמת כהויתה, הצריכה להיות חביבה על הכל. ואם רוצה מנדלי לזכות את בני ישראל ולהכניס לתוך לבם התעוררות ושאיפה לחיים אחרים של בני־אדם משכילים — אין כַוָנתו לאותה „ההשכלה הידועה", במובנה המצומצם אצל הסופרים בני דורו, אלא ל„קולטורה" במובן רחב, שהיא שוה לכל נפש ומביאה ברכה לכל בני־אדם. וכשהוא מלגלג על דרכים, מדות ותכונות ידועות, מלגלג בדברים כפשוטם ולפעמים במשלים ורמזים, הנוקבים ויורדים עד מעמקי הנפש, — אין זה עושה רושם כלגלוגו של בן־אדם „מחוץ למחנה", שנִכרים בזה סמני גדוף ובוז, אלא כאיש המוציא רוח התוליו על קרוביו ואהוביו מתוך אהבה וחבה וגעגועי־רחמים, ופעמים שאנו מרגישים בלעג זה זווג נורא, כמבטאו של מנדלי בעצמו, של „נפש דאבה ופנים שוחקות"...

ואין מנדלי בא על פי רוב לצייר טפוסי נפשות במובן הרגיל. לא צורות של אישים יחידים ותכונותיהם הפרטיות הוא משתדל לשים לפנינו, אף על פי שלפעמים הוא מצליח אף להוציא מתחת ידו טפוס מתוקן בכל קויו ושרטוטיו המיוחדים. עיקר כַוָנתו הוא לצייר את ה ת כ ו נ ו ת ה כ ל ל י ו ת של נפש היהודי וסגולותיה ה ק ב ו צ י ו ת, והרשומים הפסיכולוגיים של הנפשות הפועלות בספורי־מעשיותיו מתארים ברובם לא פסיכולוגיה א י ש י ת, אלא פסיכולוגי ק ב ו צ י ת, כלומר: זו של האומה הישראלית, כפי שנקבעה צורתה בדור שעבר. אותה, את נ פ ש ה א ו מ ה ה כ ל ל י ת, אין כמוהו יודע לצייר בכל מִלואה, עם כל המקיף אותה, ובכלל זה גם האויר והטבע שמסביב. על כל אחת ואחת מן הנפשות, שהוא מעביר לפנינו, טבוע בבהירות יתרה

חלק אחד, גדול או קטן, של חותם האומה, ומתוך צירופי אותם החלקים יֵצא לנו חותם שלם של חיי ישראל בתחום מושבו עד שנות המעבר האחרונות.

„כותב קורות העתים ביגיעת נפש ובינת אדם, שיהיה בימים הבאים — כך מקטרג אחד מבני־החבורה ב„פתיחתא" ל„בימים ההם" — הוא יחייב את סופרי ישראל בזמננו ויתנם לחרפה, בשביל שלא עשו חיי עמנו מַעְיָן לספריהם ולא מסרו די חומר להבונים אחריהם". דבר זה לא יוכל להאמר בנוגע לכתבי מנדלי, שהרי בהם ימצא כותב קורות העתים ההן הרבה חומר הנצרך לבנינו. „רצונך להכיר — יאמרו לו — את עולם היהודים וחיי המון ישראל בעמק הבכא בימים ההם — צא ולמד והתבונן בכתבי מנדלי מו"ס".

וסגנונם של כתבי מנדלי, אותו הסגנון העברי המופתי, שהשפעתו נִכרת במדה מרובה על טובי סופרינו־צייריגו ושהוא, מנדלי, היה יוצרו ומביאו לידי השתלמות נפלאה, — סגנון מצוין זה מתאים הוא לעצם תכנם של „ספורי־המעשיות"! אם אפשר למצוא במעשי סופר־צייר „יחוד שלם של החומר והצורה כיחוד הגוף והנפש בכל בעלי האברים" — הרי זה נמצא בשיחותיו של מנדלי בסגנונו המשובח, המלא ליח־חיים והמזוקק שבעתים. וכל כך דבק מנדלי בסגנונו המלוטש והמזהיר, עד שאי־אפשר לו כמעט לדבר באופן אחר ומוסר הוא לפעמים גם שיחות של אחרים באותו הסגנון ממש בכל פרטיו. וכן מדַבר בסגנונו של מנדלי לא רק ר׳ שלמה איש־ישראלי של „בימים ההם", שהוא בעצם „האני השני" של מנדלי, אלא גם ר׳ משה החיט („שם ויפת בעגלה"), ואפילו „פישקא החגר" (ב„ספר הקבצנים"), בריה עלובה זו אף היא ממהרת לפעמים לדבר צחות באותו הסגנון בהשבעת קולמוסו של מנדלי...

אפשר שדרך כזה לא יתכן לפי „ספר־החוקים" של מלאכת־מחשבת ויש בזה משום פגיעה בכבוד האמנות המקובלת, אבל יוצר יצירות מקוריות כר׳ מנדלי פורץ לפעמים גדר ואין להרהר אחריו. ואם לחשך אדם לומר: ר׳ מנדלי עבר עבירה נגד „חוק" זה או אחר של „השלחן־הערוך" האמנותי — תן לתוך ידו אחד מציורי ר׳ מנדלי ואמור לו: קרא בו בהיסח־הדעת מ„ספר החוקים" המקובל, ומובטחני שתהא נהנה הנאה מרובה מזיו יצירה שלמה מעשה ידי אמן.

ותשובה זו יש להשיב גם למי שמתקשה ומהרהר אחרי חוסר פְּבוּלה מתוקנת בכמה מספוריו של מנדלי, וביחוד בגדולים שבהם. אמנם כן, החוט המאחד את חלקי „בעמק הבכא", למשל, קשור בכמה מקומות בקשרים

מלאכותיים, אבל הקורא המבין לא יביט אל החוט, אלא אל המרגליות היפות החרוזות עליו. ובאמת כל חלק וחלק שבו, כל פרק ופרק בפני־עצמו, מלאכת־מחשבת הוא בחמרו וצורתו, מיטב יצירה בסגנונו ותכנו, ולא תשבע העין לראותו ולהתענג עליו, על סגנונו הקלַסי ועל החן המיוחד של יצירה מנדלאית השפוך עליו. פרקים כאלו ש„בעמק הבכא", ביחוד המובחרים שבהם, שמספרם מרובה כל־כך בספור הגדול הזה, – יכול אתה לקרוא כמה פעמים ובכל פעם יהיו בעיניך כחדשים להתפעלות. הנך שומע מפי „המבקרים המושבעים" את „המומים והחסרונות" בדרכי ספורו של הסבא ר׳ מנדלי – ואתה מוסיף לשתות בצמא את דבריו בעונג רב. זה כחה של יצירה נפלאה „היוצאת מן הכלל".

לא בספרות אחת השקיע ר׳ מנדלי את כחו הגדול, כח היצירה, אלא בשתי ספרויות, ספרות „יהודית" ו„עברית", כאחת. החיים המשונים של העם בעל דו־לשונות הביאוהו לידי כך. ובאותו הזמן שהסופרים העברים כמעט כולם „הביטו על היהודית בגאוה ובוז והזילוה עד מאד", מצא ר׳ מנדלי עז בנפשו „לפקוד את הארורה" וספורו „דאס קליינע מענשעלי" היה לאבן־פנה בספרות הז׳רגונית החדשה. „מהעת ההיא – אומר ר׳ מנדלי בלשונו הטפוסית – חשקה נפשי ביהודית וארשתיה לי לעולם, ואבהל את תמרוקיה ואת מנותיה הראויות לתת לה ותהי למטרוניתא טובת־חן ויפת־תואר". והנה במשך עשרים שנה כתב מנדלי מו״ס את ספוריו רק יהודית, ובשעה שחגגו בשנת 1884 את חג חצי־היובל לעבודתו הספרותית, ידידו של בעל היובל, מר בינשטוק, מצא לאפשר, אף־על־פי שהתחיל לחשוב את ימי חצי־היובל משנת הדפסת המחברת העברית „משפט שלום", לפרסם מאמר גדול בלשון רוסית בשם „חג הספרות הז׳רגונית" (ווסחוד, דצמבר 1884)...

ומיד אחרי החג ההוא, „חג הספרות הז׳רגונית", זכר ר׳ מנדלי את „העבריה", זו „המטרוניתא" שלו הראשונה, והתעורר לחזור אליה באהבה רבה. ובספור „בסתר רעם", שנתפרסם בדפוס לאחר שנתים (ב„היום" ואחריו ב„בן עמי"), נתגלה „הקטן מנדלי" ראשונה בספרות העברית והראה את כחו הגדול ביצירה עברית בסגנונו המנדלאי המלא חיים, שהוא יוצרו ביד אמן נפלא. אחרי „בסתר רעם" הוציא ר׳ מנדלי ב„השתדלותו" עוד כמה ציורים חדשים (שבעה מהם יצאו באודיסה בשנת תר״ס בספר מיוחד בשם „ספורי מנדלי מוכר־ספרים, ספר ראשון"). גם טרח ויגע לתרגם בעצמו כמה מספוריו הגדולים מיהודית לעברית („מסעות בנימין השלישי", „בעמק הבכא", „חיי

שלמה" ו„ספר הקבצנים"). ר' מנדלי ראה סוף־סוף, שהספרות היהודית, בכל גודל תועלתה הזמנית, לא תעמוד לדורות ו„השארת הנפש" יכול הסופר, שיש לו זכות על כך, לקנות לו רק בספרות העברית, זו ספרות העבר והעתיד שלנו, הספרות העולמית של עם עולם. ויחד עם זה הרגיש והכיר, שתרגום הגון של ספורי מנדלי, המיוחדים כל כך במינם, אי־אפשר לו להעשות על־ידי אחרים ורק מנדלי, הוא ולא אחר, יוכל להוציא מתחת ידו תרגום מתוקן כראוי... ור' מנדלי עשה והצליח באופן נעלה מאד: תרגומיו נעשו באמנות נפלאה וספרותנו העברית נתעשרה על ידיהם עושר רב.

ויובל־החמשים לעבודתו הספרותית של רש"י אברמוביץ לא נחשב עוד, לכל הדעות, ל„חג הספרות הז'רגונית" בלבד, אלא חג גדול הוא לכל ספרות ישראל.

רחוק מעיר־מגוריו ומארץ־מולדתו חגג הסבא ר' מנדלי את יובל־המשנה שלו. „דומה שכך הוא מזלי וכך נגזר עלי – אומר ר' שלמה איש־ישראלי באותה ה„פתיחתא" ל„בימים ההם" – שתהא דרכי בעולמי וכל הבא עלי בסופה וסערה; ים זועף חיי, ימי ושנותי גלים הומים ונפשי אניה סוערה תמיד". ו„בסופה וסערה" באה גם יציאתו של ר' מנדלי מאודיסה, זו העיר שהשתקע בה כעשרים וחמש שנה. „הסערות הגדולות" של „הימים הנוראים" ליהודים באוקטובר תרס"ו דחוהו וטלטלוהו ממקומו טלטֵלה רבה. לעת זקנה ושיבה נגזר שוב על ר' מנדלי לקיים „פרשת לך־לך", אותה הפרשה שהיא, לפי דרשת בנימין („לא נחת ביעקב"), „קצור ספר קורות ישראל ישן נושן וחדש תמיד", ושהוא, ר' מנדלי „יהודי היהודים", קיים אותה בימי חייו כהלכתה: מקאפולי (עיר קטנה בפלך מינסק) עיָרת־מולדתו גלה עוד בשנות ילדותו ו„הלך לנוע על בתי הישיבות בערי ליטא הקרובות והרחוקות", ומליטא נדד בנערותו לווהלין, ומווהלין יצא לרוסיה החדשה, ועכשיו גלה „בסערה" מכאן חוצה־לארץ.

ובג'יניבה, יפה נוף בארץ שוויציה, עיר־מגוריו של ר' מנדלי עתה, לא בחר לו הסבא הגדול מנוחה ולא שב מצבא־העבודה אחרי חמשים שנות עבודתו הספרותית. על משמרתו הוא עומד איתן ורענן וממשיך את עבודת הקדש בלי הרף, בהתמדה נפלאה של איש צעיר מלא כח עלומים. ואינו עוסק ר' מנדלי בתֵאור התמונות החדשות, שהוא מרבה להזין עיניו מהן עתה; לא את הוד הטבע של שוויציה והדר קִריה הוא בא לצייר, – כשם שלא נִסה מעולם לצייר בספוריו את הים, שהוא היה מסתכל בו באודיסה

עיר מגוריו ונהגה לטייל על שפתו במשך כ״ה שנה... כי לא זו התעודה למכחולו של מנדלי ולא לכך נוצר. הפייטן הגדול של „רחוב היהודים״ מטפל כדרכו רק בו, באותו הרחוב, שנהירין לו כל־כך שביליו, מתרגם מיטב ציוריו מיהודית לעברית ומתקן כתביו הישנים למהדורה חדשה. וכך הוא מוסיף לתת את חילו הכביר לספרות ישראל החביבה עליו, שהוא תפארתה וגאונה כל הימים.

אודיסה, שבט תרס״ו.

ג. ר׳ מנדלי מו״ס בעבודתו.

א.

שנות עבודה רבות מאד עברו על ר׳ מנדלי מו״ס בחייו. יותר מששים שנה היה עומד על דוכנו ומכהן פאר בהיכל הספרות. ולפי ערך התקופה הארוכה הזאת של עבודה מתמדת בשקידה מרובה, הנה הירושה הספרותית רבת־האיכות, שהשאיר אחריו הסופר הגדול, מעטה היא בכמותה גם בספרות היהודית, ועוד יותר פחותה בספרות העברית.

כי לא היה ר׳ מנדלי מעולם בעל „עט סופר מהיר" גם ביהודית, ומכל־שכן בעברית. ביגיעה רבה ובזיעת אפים היה עורך את מערכי לבו על הגליון: כותב ומוחק, שוב כותב ושוב מוחק – וכך היה בונה עולמות ומחריבם, עד שהגיע לכך שמצא סוף סוף קורת־רוח במה שהעלה במצודתו האחרונה ואמר לנפשו: דין הניין לי...

– על חבור, נכד חביב, יש להזיע – כך כתב „הסבא" באחת מאגרותיו ל„נכדו" שלום־עליכם – צריך לעבוד, ללטוש כל מלה; זכור מה שאני אומר לך – ללטוש, ללטוש!

ו„הסבא" לא היה רק נאה דורש לאחרים, אלא גם נאה מקיים בעצמו, והיה מזיע יפה על חבוריו, עובד ולוטש כל מאמר ומאמר, כל מלה ומלה.

– צריך היה הקב״ה – אמר לי פעם – להוסיף ימים על ימי חיי, לכל הפחות עוד ת׳ שנה, כמו שעשה לר׳ פרידא בשעתו, שהרי עובד אני את עבודתו באמונה רבה וביגיעת בשר ורוח. ובאמת, הגידה נא לי, אם ידעת, היכן ימצא לפניו בעולמו הגדול עוד איש משוגע כמוני, שיתרצה לישב שבעה נקיים ממש על איזו מימרה, ולפעמים אף על מלה אחת?

והתמדת עבודתו של „הסבא" היתה רבה ומפליאה עד מאד. כמעט תמיד כשהייתי בא לביתו באחד מימי חול לאחר הצהרים, ובימים שאין למודים בבית ה„תלמוד־תורה" (שהוא היה שם המנהל) גם קודם הצהרים, והוא לבדו ואין איש אתו – הייתי מוצא אותו יושב כפוף על שלחן־עבודתו וחורז לאט־לאט את פניני־אותיותיו על גליון לבן גדול.

והרי דוגמה אחת של שקידתו הנפלאה בעבודתו:

באתי אליו פעם לשם עבודת התרגום של ספרו ביהודית „מסעות בנימין השלישי"[1]. מצאתיו, כנהוג, יושב וכותב. „יודע אתה — אמר אלי, בזקפו את קומתו, שהיתה כפופה על הגליון שלפניו, ובהסתכלו בי בשתי עיניו קצרות־הראות — כמה זמן עובד אני היום כך? יותר משבע שעות".

— אם כן, סבא — אמרתי אליו — כבר יצאת ידי־חובה היום. נניח את עבודתנו המשותפת ליום אחר ועכשו נצא לטייל. היום יפה והשעה אינה דוחקת.

— לא, חס ושלום! — השיב בתוקף — מה אתה אומר? אין לדחות אפילו ליום אחד. לעולם יהא אדם עובד.

ו„הסבא" נגש בכח חדש לעבודה החדשה ועסק בה עמי יחד עוד כמה שעות רצופות.

וכדאי להזכיר כאן גם זאת: פעם, ביום הלויתו של מ"ל ליליענבלום, באתי אל ר' מנדלי לפני הצהרים, על מנת ללכת עמו יחד אל ההלויה, כמו שנדברנו אמש, והנה מצאתיו יושב שקוע כלו בעבודת הכתיבה, והוא לא הרגיש כלל בבואי. ישבתי קצת מרחוק, מבלי להפריעהו בעבודתו. ולאחר שהרגיש בי, פנה אלי ואמר:

— חטוף וכתוב! חטוף וכתוב! כל זמן שהנשמה בקרבך ויש עוד יכולת כל־שהיא לאחוז את העט ביד, יש להוסיף ולעבוד, כי לכך נוצרת...

אמנם יש שעבר גם על ר' מנדלי כמה זמן ללא כתיבה. אבל זה היה רק קודם שהתחיל באיזו עבודה. כל ההתחלות היו קשות עליו. אבל כיון שכבר התחיל היתה העבודה מושכת אותו ולא ידע מנוח.

ב.

עוד הרבה זמן קודם שנגש ר' מנדלי אל עבודתו להעלות על הגליון „ספור־מעשה" חדש, או אפילו פרק חדש, שהיה על פי הרוב כעין דבר שלם בפני עצמו — היו כל מערכי לבו נתונים לעבודה זו, העומדת אצלו על הפרק, עד שנרקמו הדברים ונקבעו והסתדרו במוחו בכל פרטיהם. ויש שהיה שרוי בשעות הרהורים כגון אלו במצב של כובד־ראש מהול באיזה מין עצבות מיוחדת.

1 כשהצעתי לפני ר' מנדלי מו"ס שיואיל לתרגם את ספרו „מסעות בנימין השלישי" לעברית בשביל ה„פרדס" ספר שלישי, שהתכוננתי להוציא, אמר לי שאין שעתו עכשו פנויה, בהיותו עסוק בעבודה ספרותית אחרת, ונתן לי עצה שאני אקח על עצמי את עבודת התרגום ואביא לפניו כל פרק ויחד עמי יעבור עליו כדי לתקנו ולהכשירו לדפוס. וכמובן, לא יכול המחבר למצוא קורת־רוח בתרגומי והיה משנה את הפרקים הראשונים בתקוניו מן הקצה אל הקצה, ולבסוף נגש לתרגם את יתר הפרקים בעצמו.

— אין בשעה זו עליצות שלוה במעלות רוחי — שמעתי מפיו לא פעם — אולי מפני שאני עכשו כתרנגולת זו המקרקרת ומגעגעת קודם הטלת ביצה.

אולם דוגמה זו של הטלת ביצה בנוגע לעצם עבודת „יצירה חטופה" של סופר הרגיל לעבוד את עבודתו במהירות ובחפזון „על רגל אחת" — היה „הסבא" דורש תמיד לגנאי. וביחס לסופר אחד, שהיה בשנות עבודתו הראשונות מפליא לעשות בעטו המהיר, היה ר' מנדלי מספר „מעשה שהיה", לשם משל והסברה, כדרכו, למה הדבר דומה:

— באחד הימים, בהיותי תינוק של בית־רב בקאפולי, שַׁבתי מן „החדר" הביתה, וזכורני שנגשתי אל דלת ביתנו והנה יצאה לקראתי אחת הדודות ואמרה לי בלחש: „הזהר והשקט, שלום׳קה, הס, אַל רעש ואַל קול דברים!" וכשנכנסתי הושיבתני בקרן־זוית ושוב צִותה עלי, באַימה באצבעה, שלא אזוז ממקומי זיז כל־שהוא ולא אפתח פה, חס וחלילה. ובחדר נמצאו כמה נשים מן השכנות הקרובות, שהיו עומדות ויושבות ומתלחשות ביניהן, ועל פניהם של כל בני הבית הגדולים היו נִכרים אותות של דאגה עצומה והתרגשות מיוחדת. ומן החדר הסמוך הגיע לאזני קול זעקת אשה שאחזוה צירים וחבלים. אלו היו שעות חבלי יולדה לאמי, שארכו הרבה מאד, עד שיצא לאויר העולם ונולד לי אח קטן, למזל טוב. ובאותה העונה אי־מזה באה תרנגולת אחת, הסתובבה קצת אנה ואנה, קרקרה אחת־שתים, ולעיני כל הקהל הטילה, למזל, ביצה.

— זהו ההבדל — היה הסבא מסַים — בין ילוד אשה, זרעא חיא וקימא, ובין ביצה שנולדה, אחת היא אם בימות החול או ביום־טוב...

את ההבדל בין שני מיני יצירות כאלה הסביר ר' מנדלי בפעם אחרת במשל אחר:

— יודעים אתם עד כמה המשחקים, הארטיסטים הגמורים, האמנים בחסד עליון, טורחים ועמלים לעבוד עבודה מרובה ולעשות „הכנות" במשך ימים רבים עד שמוצאים את עצמם מוכנים ומזומנים כדבעי בשביל להציג לפני הקהל בתיאטרון מחזה חי ושלם בכל פרטיו ודקדוקיו ותגיו. והנה צאו וראו במחזות הנאים אשר באודיסה שלנו בככר הנדנדות („קאַטשעלי" בלע"ז) בימי חג הפֶּסחא: יוצאים להם מוקיונים גחכנים לפני סוכות־הקרשים ועושים שעה קלה תנועות והעויות משונות, כדי לבדח את המון הסקרנים, העומדים צפופים בחוץ, ולמשוך את לבם להכנס פנימה, ומיד „מלאכים יחפזון" ובלי שום הכנות קודמות יערכו ויציגו לראוה אחד „המחזות", כביכול — והקהל הנכבד נהנה הנאה מרובה, ואין קץ למחיאות־כפים בקולי־קולות...

רק ספר אחד, הלא הוא הספור האליגורי המפורסם „די קליאטשע" (הסוסה) ביהודית, נכתב בידי ר' מנדלי בזיטומיר, שלא כדרך עבודתו, במהירות יתרה מתמיהה, וכמו שסִפר לי בעצמו יצא הספר כלו מתחת ידו מתוקן לדפוס במשך זמן קצר מאד. ב„סיעתא דשמיא" מיוחדת נכתב הספר, וכאלו לַבה רותחת התפרצה בסערה מתוך לבו של הסופר, המתגעש והלוהט באש קדש ובלהבת אהבה עזה לעמו המעונה והנדכא בידי שונאיו ומנדיו רשעי הארץ, והתמוגג בחמלה רבה על גורל ישראל הנורא והאיום במחשכי גלותו. המחבר שפך את מרי שיחו וכעסו על הגליון בלי לאות ובלי הרף. ראשו כואב עליו עד מאד, והוא כורכו במטפחת להקל את כאבו ומוסיף לכתוב. ויש שהצליח להוציא מתחת עטו במשך יום אחד כמעט פרק שלם. חברו של ר' מנדלי, ל. בינשטוק, ועוד אחדים מידידיו הקרובים, היו באים אז לביתו כמעט מדי ערב בערב והוא קרא לפניהם כל פרק, או חלק מן פרק, שנתחדש באותו היום.

אולם אופן הכתיבה של ה„קליאטשע" היה דבר יוצא מן הכלל. ובדרך כלל היה ר' מנדלי „מקשה לילד", אפילו ביהודית. כי ברוב עמל ויגיעה עלה בידו לזקק ולצרף בכמה צירופים את „השפה הבלולה", להפשיט מעליה את הצורה ה„ז'רגונית" ולהלבישה צורה נאה של לשון ספרותית ברורה ומזוקקה. „חשקה נפשי ביהודית וארשתיה לי לעולם, ואבהל את תמרוקיה ואת מנותיה הראויות לתת לה ותהי למטרוניתא טובת־חן ויפת־תואר" — כך כתב ר' מנדלי בלשון קצת נמלצה ב„רשימות לתולדותי" שנדפסו ב„ספר זכרון" לסוקולוב. והמבין יבין, שלא היתה זאת כלל מן המלאכות הקלות למצוא את „המנות הראויות" בשביל עניה עלובה זו ולהעלותה למדרגת „מטרוניתא", כאחת הלשונות המיוחסות הראויות לשם זה.

ועבודה כפולה ומכופלת היתה לו בכתבו את דבריו עברית. סופר עברי — היה ר' מנדלי אומר — מחויב להיות מסוגל ומוכשר לשלוח ידו בשעת הצורך בגנבת בית־כניסה („אויסגנב'נן א קלויסטער"), שהרי באין ברירה עליו ללכת לפעמים קרובות בעקיפין, סחור סחור, ולגנוב את לב הקוראים במעשי להטים ואחיזת־עינים, מחמת חוסר מלים ומבטאים הדרושים לכל חפציו. אבל הוא, ר' מנדלי, לא מצא מעולם סִפוק ב„מעשה גנבה" כגון זה. כמעט כל „ספורי המעשיות" שלו, וביחוד הגדולים שבהם, היה מתרגם בעצמו מיהודית לעברית ומקפיד הקפדה יתרה שיהא התרגום מלא ושלם ולא יחסר בו שום דבר וחצי דבר, ולעולם לא היה מסתפק ב„דומה", ואין צריך לומר ב„דומה לדומה", ולא רצה לְוַתר וִתור כל־שהוא, אפילו על קוצו של יוד

לא העבירה אותו על דעתו ועל דיוק רצונו עניות הלשון, ואף לא „העשירות" שלה, כלומר: „תפארת המליצה".

– יודע אתה במה אני עסוק עכשו – אמר אלי פעם בבואי אליו בשעת עבודתו – יושב אני ומגרש מעלי את הזבובים, אשר סביב שתו עלי והם מזמזמים באזני, הלא הם מליצות התנ"ך, פסוקים ושברי פסוקים, הבאים לפני בהמון רב להציע את שרותם בתור „קנדידַטים" למלא מקום הבטויים הדרושים לי בשעה זו.

ויש שהיה בוחר, לאחר עיון וחפוש רב, באחד ה„קנדידטים" ומעלה אותו על הגליון, ולאחר שעה קלה, או ביום המחרת, כשהיה חוזר וקורא מה שכתב, הוא מוצא בו איזה טעם לפגם ומעביר עליו קו ועל גבו בא אחר במקומו יותר מתאים לחפצו ולטעמו. ואותה הכוס עוברת לפעמים גם על השני וגם על השלישי. וכך היה הגליון הלבן הגדול, הפרוש לפניו, כתוב „תחתיים שניים ושלישים", ויש שלא היה יכול שום בן־אדם למצוא בכתב־יד זה את ידיו על פי הנוסח האחרון, מלבד הכותב בעצמו.

ד.

ומעל הגליון הגדול, המלא מחיקות ותקונים ותקוני־תקונים, היה ר' מנדלי רגיל לקרוא לפני ידידיו הקרובים קטעים קטעים בהטעמה יתרה. ובשעת הקריאה היה מאזין בעצמו לכל דבור ודבור, ובהרגישו בחוש־לשונו הנפלא איזו פגימה היה עושה תנועת אי־רצון בראשו או בידו ואומר: דבר זה עדיין צריך תקון ועוד ידי נטויה לעבור עליו בקולמסי. ולאחר הקריאה היה מטה אוזן ומקשיב להערותיו של השומע, אם היו כאלה, ויש שהשפיעו עליו להכניס איזה שנוי או תקון שהוא הודה בו.

ולבסוף העתיק את הכתוב אל הנקי, והעתקה אחרונה זו בכתב־הפנינים שלו המצוין היתה ברה ונקיה, כמעט בלי מחיקה כל־שהיא, ומאירת עינים ממש. וחבל היה הדבר לקלקל אותה במסירת הגליון ליד המסדרים בדפוס.

ואני זכיתי לקרוא לפני המחבר הרבה פעמים מתוך גליון ההעתקה הנקיה, על פי הנוסח האחרון, והוא יושב ועוצם את עיניו למחצה ומקשיב לקריאה בהתרכזות מרובה.

– מאזין אני הפעם – היה אומר אלי – לצלצול הנעימה ולדקדוק הריתמוס, שלא תמָצא בנוגע לזה איזו פגימה. כי הריתמוס אינו דבר קל בעיני וראוי להשגיח בו השגחה יתרה.

להערותיו של הקורא או השומע היה ר' מנדלי מקשיב, כאמור, בשום לב והודה על אלו מהן שמצא אותן לאמת לפי דעתו. רק על דבר אחד היה

עומד בכל תוקף, על השמוש במלה ארמית או בבטוי שלם ארמי, ולא וִתר על כך אלא לפעמים רחוקות.

– הנה הסופרים הרוסים, אפילו ממיטב בעלי הסגנון – הסביר לי פעם – דרכם, כידוע לך, להכניס פעמים לתוך דבריהם מלה או בטוי בסלָבית עתיקה ואינם חוששים בזה לפגימה בהרמוניה השלמה של סגנונם. אדרבא, הם מוצאים בכך, כנראה, כעין טעם לשבח. ובכן מה איכפת לך? – הוסיף כמבקש על נפשו – הניחה גם לי את „הסלָביות שלי"[1].

ונפלא הדבר, אותו ספור־המעשה, שהיה ר' מנדלי מרבה כל כך לטפל בו ולשכללו שכלול אחר שכלול עד שהוציאו מתחת ידו מתוקן בנוסחו האחרון, – הנה לאחר שנגמר, וביחוד לאחר שהופיע עליו אור הדפוס, חדל זה למשוך ביותר את לב יוצרו כ„בן יקיר" ונעשה כאלו זר הוא בעיניו, ור' מנדלי כבר רוקם בקרב לבו רקמת־מחשבת על יצירה חדשה, העתידה להיות לזמן רב בעיני היוצר „ילד שעשועים" חדש.

ה.

והנה הגיעו הימים הרעים, „ימים שאין בהם חפץ", ונסתם מעין היצירה. גבר סוף סוף שר של זקנה, אשר „הזקן הצעיר" נאבק עמו כל כך הרבה שנים וידו על העליונה. הזקנה הגמורה בכל תולדותיה הנוראות קפצה על „הסבא", מקור הלחלוחית הנפלאה כמעט יבש ולא נשארו ממנה לפליטה אלא טפות־טפות. גם נוה־הקיץ על שפת הים, שהיה מראה עליו את פלאי־קסמיו בשנים הקודמות, תש כחו הפעם לחדש ימיו של „הסבא" כקדם. לא זה „ר' מנדלי שבעל־פה", ו„ר' מנדלי שבכתב" נשתתק לגמרי. העט המנדלאי, המפליא לעשות, נתַיתם. בעליו לא יכול לאחוז אותו ביד ולעשות בו את נפלאותיו.

ודוקא בזמן הבצורת ההוא גדל חשקו לכתוב ולצור. רבות מחשבות בלבו ובמוחו שלא יצאו עדיין „מן הכח אל הפועל". כמה וכמה ציורים היו

1 באותה „הסלבית שלו", כלומר בארמית, היה „הסבא" משתמש לפעמים רחוקות גם לשם שווי הצלצול הלשוני למלה הלועזית הדרושה לו. למשל, המלה הרוסית „פריסטב" (פקיד המשטרה) התגלגלה אצלו מטעם זה למלה הפרסית „פריסתיקא" (בתמונתה הארמית „פריסתיקא דמלכא") הדומה בצלצולה ל„פריסטב". ופעם אחת הגיע ב„סלביות שלו" לידי קוריוז בלשני: כידוע, קרא את ספורו „פישקה החגר" בתרגומו העברי בשם „ספר הקבצנים", אבל הוא לא רצה לוותר גם על שמו של „חתן הספור", וכדי להשאיר זכר להשם „פישקה החגר" החביב עליו הוסיף אחרי השם „ספר הקבצנים" בסוגרים עוד שם אחר: „נון כפופה", וכיוון בזה לתרגומו של השם הארמי „נון" ביהודית: פיש. כלומר פישקה, וכך נדפסו שני השמות יחד ב„הדור", ששם בא הספור בעברית בראשונה פרקים פרקים, ורק אחר כך השפיע עליו אחד מידידיו להסיר את השם השני המשונה מעל הספור.

שמורים עדיין באוצרו הגדול, ומחכים לגאולה על ידי מכחול צייר[1], ציורים של חיי ישראל למיניהם בדור הקודם, שלא הספיק עדיין להעלותם על הגליון, גם של חיי החסידים, שלמד להכירם מקרוב באחד מפרקי חייו ועוד לא נגע בהם אפילו בקצה עטו, — ואם לא עכשיו אימתי?

ובאודיסה יצא בזמן ההוא עתון בלשון יהודית והמו״ל החרוץ רצה לזכות את קוראיו בדברי הסופר הנודע לשם ולתהלה ר׳ מנדלי מו״ס, ובכן הרבה להשתדל ולהפציר ב„סבא״ שיכתוב לא רק ציורים מן החיים הקודמים, כדרכו, אלא גם על עניני השעה, העומדים על הפרק באותם הימים הנוראים של מלחמת העולם הגדולה והאיומה, וגם הבטיח לשלם שכר־סופרים „ביד רחבה״. וכדי להחיש את המעשה מלא המו״ל את יד אחד הסופרים הצעירים, אחד מעוזרי העתון, וזה היה בא כמעט בכל יום אל ר׳ מנדלי לשם עבודה. ו„הסבא״ יושב אל השלחן אשר במרפסת נוה־הקיץ, ראשו כפוף ובידו מקלו, זה רעו הנאמן כמה עשרות שנים, והוא מקמט את מצחו הרחב ומקריא את דבריו ביגיעת בשר ורוח לפני הצעיר הכותב מפיו על הגליון.

ומה רבה הטרגדיה של נפש גדולה רצוצה! כשמשון בשעתו סר כחו של הענק הספרותי, נס ליחם של הגוף והרוח יחד. הוא עצמו קצרה ידו להיות תופשת עט, ועאכ״ו שלא יכול להוציא לאור את מחשבותיו ב„השבעת הקולמוס״ שביד אחר. נסתלקה השכינה סִלוק גמור. אין זֵכר לסגנון המנדלאי המלוטש והמזוקק שבעתים, ואף על עצם הדברים לא נכר כלל אותו החותם הנעלה של מנדלי מוכר־ספרים.

ובאחד הימים ההם הושיט לי „הסבא״ גליון כזה לקרוא אותו לפני המסרו לדפוס. לאחר הקריאה אמרתי מה שאמרתי בשפה רפה, ולא יכלתי לשאת עיני ולהביט בפניו של „הסבא״, כי גדל הכאב מאד...

---

1 על אנחה אחת, שנקבעה בלבו מימי ילדותו, ספר באזני אחדים מידידיו הסופרים, שנאספו בביתו לשמוע קריאת „הדבוק׳ מפי מחבר הדרמה אנ—סקי: „יש תנועה אחת — אמר „הסבא׳ אחר הקריאה — העויה אחת או אנחה, שנשארת חקוקה בלב לאורך ימים. הנה זוכר אני, שבימי ילדותי היינו אנחנו הפעוטים בוחרים לשבת שעות שלמות על גבי התנור הגדול שבביתנו ובישיבות האלה הצטרפה אלינו כמעט תמיד ילדה יתומה בת אחת השכנות, אבל היא לא השתתפה כלל בשיחותינו ובשחוק־ילדים שלנו. היא היתה יושבת לה בפנתה ושותקת. רק פעם אחת הוציאה מלבה אנחה כזו, שאינה נותנת לי מנוחה עד היום, ואני לא אנוח ולא אשקוט עד שאמצא לה תקון באחד הציורים׳.

ד. על הסגנון העברי של מנדלי מו״ס.

כלל גדול הוא: „הסגנון הוא האדם״, אבל עוד יותר נכון ונאמן יהיה אם נאמר, שהסגנון הוא הסופר. כל מי שאינו „מושך בשבט סופר״ כפועל פשוט העוסק במלאכת הכתיבה, אלא סופר מקורי, בעל־עצמיות מסומנה, הראוי להקרא בשם סופר באמת — מצטיין הוא גם בסגנונו העצמי, שחותם מיוחד טבוע בו, ועין בוחנת תכיר מיד, מבלי ראות את השם החתום, מעַטו של מי יצאו הדברים. ויש סופר בעל־כשרון מצוין ומיוחד, שסגנונו מתאים כל כך לסגולות כשרונו ועצם צביונו הספרותי, עד שאי־אפשר לך לצייר בנפשך אותו הסופר בתור בעל סגנון אחר, הכותב באופן שונה מזה שהוא נוהג בו.

סופר כזה בספרות העברית החדשה הוא ר׳ מנדלי מוכר־ספרים.

ר׳ מנדלי קנה לו שֵׁם גדול בספרותנו, לא רק בכחו ועוצם כשרונו האמנותי, אלא גם בסגנונו הנעלה, סגנון מיוחד ומלוטש יפה, המתאים בכל פרטיו לתכונתם ואָפים של ציורי מנדלי. נִכר הוא הצַיָּר האמן הזה ומסומן היטב במכחולו וצבעיו המסוגלים לו ביחוד. הסגנון והתוכן הם אצלו „מקשה אחת״, זווג נאה העולה יפה מכל צדדיו. וכשקורא אתה „ספור המעשה״ של ר׳ מנדלי, אינך יכול כלל לצייר לפניך תוכן זה בכלי אחר. אותה העצמיות המצוינת, שאתה מכיר בתכנם של ציורי מנדלי, מבצבצת ויוצאת בכל שורה ושורה גם מתוך סגנונו, ונדמֶה לך שאותו הסגנון לכך נוצר, לספר בו „ספורי מעשיות״ אלו, ומתחלת ברייתו לא יכול מנדלי מו״ס לדבר בלשון אחרת.

אמנם בעצם הדבר עברו גם על לשונו של ר׳ מנדלי הרבה תקופות. בעמל רב ובהדרגה אִטית עלה זקן ספרותנו זה במעלות ההתפתחות עד שהגיע, בתור בעל־סגנון, לאותה השלֵמות הנפלאה, שבה הוא מצוין ומפורסם לשבח בתקופתו האחרונה.

בתקופה הראשונה, בתחלת כניסתו של רש״י אברמוביץ לתוך „היכל הספרות״, אנו רואים את הסופר הצעיר עוסק ב„תולדות הטבע״ ומעתיק „שפוני טמוני חול אל הקדש... בלשון צחה וברורה למען ירוץ קורא בו ומתאמץ בכל עז לשפך על העתקתו רוח שפת עבר ומליצותיה, להעטיף

רעיוני זרים במעטה קדש" (לשון המחבר ב„פתח דבר" לחוברת הראשונה של „תולדות הטבע"). אמנם גם בספר „תולדות הטבע" אנו מוצאים נטיה עצומה ל„לשון למודים", נטיה הנכרת גם במאמריו של אברמוביץ, עוד ממאמרו הראשון „מכתב ע"ד החנוך", שנדפס ב„המגיד" שנה ראשונה; אבל בעיקרה לשונו של המחבר היא לשון המקרא הצחה, וכמעט שלא נִכרה כלל השפעתם של משנת־חכמים וספרי־מחקר העתיקים שלמד הרבה בילדותו, וביותר ב„ספור־האהבים" הראשון, שהוציא המחבר בשם „האבות והבנים" (בשנת תרכ"ח), הוא מתגלה לפנינו בתור אחד ה„פוריסטים" הכותבים „בלשון צחה וברורה", לשון המקרא בעצם טהרתה. לשון אחרת לא ידעו אז הסופרים העברים מימי ה„מאספים" ו„בכורי העתים", והסופר אברמוביץ, אשר, לפי דבריו ב„פתח דבר" הנ"ל, „מעודו הוא אוהב את השפה העבריה הקדושה, שרתי בלשונות ואוצר כל חמדה וסגולות הדת, חיינו ואורך ימינו, וכל ישעו וכל חפצו להרים קרנה בכבוד", — הסופר הצעיר הזה בראשית דרכו הספרותית השתדל, כמובן, ללכת בדרך „הגדולים", סופרי־דורו שהיו לו למופת, ושקד ללמד לשונו לדבר צחות כמוהם במליצת התנ"ך. „עשרים וארבעה" הספרים הוא ידע על פה — לפי עדותו במכתבו האבטוביוגרפי ב„ספר זכרון" — עוד בהיותו בן ט' שנים, ורק מתוך המקור הנאמן הזה בלבד שאב לשון צחה ביד רחבה.

אולם חוש הטעם היפה, שבו חונן אברמוביץ הצעיר מיד הטבע במדה מרובה, שמרהו גם בדרך זה ולא נתנו לצאת בעקבות הסופרים „עמודי־התוך" של ספרותנו בזמן ההוא ולאחוז באותה הלשון המשונה, שנקראה אז בשם „שפה ברורה". הוא לא היה מעולם „סופר מליץ", המפליא להראות „כחו ועוצם ידו בש"ע, המעתיק מקראות וכתובים ממקומם וכוללם יחד לעשות מהם מטעמים כרצונו" (כאותו המחבר הנזכר בספור „האבות והבנים"), כלומר, סופר תופר טלאי־טלאים של פסוקים ל„תפארת המליצה" לפי רוחם וטעמם של הקוראים שבימים ההם. אמנם בספורו הראשון „האבות והבנים" נזהר הוא לכתוב דוקא „בלשון צחה וברורה" (האוניברסיטה אצלו „שבת תחכמוני" והעלמה „יפה כתרצה" וכדומה). אבל הוא היה מהמין היותר משובח של בעלי „לשון צחה". בספור זה — שהוא בכלל עוד פרי־בוסר באמנות, מפני שהסופר אברמוביץ, מי שעתיד להיות „מנדלי מוכר ספרים", לא מצא עדיין את נתיבתו — לא תפגשו בכל־זאת חרוזי מליצות לבטלה וגבוב פרָזות סרות־טעם רק לשם יחוד הפסוקים של נביאים וכתובים, כמנהג סופרי ישראל בזמנים ההם; אם „זעיר שם זעיר שם" תמצאו בו איזו פרזות „נמלצות"

ביותר (כמו: „הלילה ההוא לקחהו אופל, ובכל מקום השלך הס״; „תאכלנו תולעת השפק וכל לבו ונפשו יירש צלצל הכפירה״; „הנוחם יהלמני ויוכיחני, אף כליותי יסרוני ולא אדע שלו בבטני מרגשת רגשותי המבהילים אותי ויסולו עלי ארחות אידם״; „בשנה אפרים לקח ויבוש מעצת אשתו״, וכיוצא באלה), — הנה הספור בכלל כתוב בשפה יפה ומשובחה מאד על־פי דרכם של טובי הכותבים על „טהרת הלשון״ שבימים ההם, באופן שגם בזמננו, אחרי עבור על הספור כארבעים שנה, עוד לא אבד טעם סגנונו, ושרידי הפוריסטים מן המובחרים יוכלו למצוא בו חפץ רב.

בשפה זו, שמטבעה היא חסרת אופי ודיוק אמתי והוַיות החיים שבזמן הזה, היה משתמש אברמוביץ רק קודם שנתבשל כשרונו הספרותי די צרכו; אבל לאחר שעלה במעלות „השתדלות״ והתפתחות יתרה והיה ל„מנדלי מו״ס״, היוצר צורות של רחוב היהודים בכל פרטיהן ודקדוקיהן, לא יכלה עוד זו להיות לו לכלי־שרת.

ובתור „מנדלי״ אמנם מתגלה לנו הסופר בראשונה לא בשפת־עבר אלא בלשון יהודית המדוברת. הוא בעצמו, במכתבו האבטוביוגרפי הנ״ל, משתדל לבאר את סבת החזיון הזה שהתחיל לשמש בשפה המדוברת, מתוך שהשאלה הקשה „למי אני עמל?״ הביאתהו במבוכה גדולה לאמר: „אני הנה מתבונן לדרכי בני־עמנו ומבקש לתת להם ספורים ממקור ישראל בשפה הקדושה, ורובם הלא אינם יודעים את השפה הזאת והם מדברים יהודית־אשכנזית״, ובשביל כך גמר בלבו: „יהי מה, ארחם את היהודית הבת לא רחמה״. אבל יש מקום לשער, כמו שהעירותי על זה במקום אחר, שעוד סבה אחת גדולה פעלה בזה על הסופר, אפשר שלא בידיעתו, ותטהו לערוך ספריו בלשון המדוברת, לשון השוק והחיים הפשוטים, מפני שהוא, לפי טעמו האמנותי וחושו האֶסתיטי, שהתפתחו בקרבו במדה מרובה, לא יכול עוד ללכת „סחור סחור״ בדרכי ציורו, וחדל למצוא קורת־רוח בלשון הספורים בש״ע, לשון מלאכותית העושה רושם כהעתקה גרועה של החיים, העתקה כהה ומטושטשת... ובפרט שכבר, מראשית פעלו בספרות, „בא מלאך ההתולים – כדבריו במכתבו הנ״ל – הרודה בו אחר־כך בדמות מנדלי מו״ס, ויסיתהו להתל בבני־אדם ולבלע פני הלוט והמסכה הנסוכה עליהם״, ומלאך התולים זה לא יכול בשום אופן למצוא די ספוקו בשפת המקרא ולהתגדר בהתולי „לשון נופל על לשון״, כדרך הסופרים המליצים בימים ההם. הוא דרש למלאכתו שפה חיה, יותר מפותחה וחדה, רבת צבעים וגוונים דקים שונים, שפה שאין בה מחסור ונוחה היא להכפף ולהשתעבד להיוצר ולקבל צורה כרצונו השלם בלי גרעון וצמצום ובלי טשטוש כל־שהוא...

ובכן עבר זמן רב על ר׳ מנדלי והוא „חוזה חזיונות" רק ביהודית־אשכנזית בלבד. במשך הזמן ההוא כתב יתר ספרי „תולדות הטבע", גם ערך לפרקים רחוקים מאמרים שונים בעברית, שבאו בכתבי־העתים העבריים, אבל ציורים וספורים כתב רק ז׳רגונית; ו„שפחה בזויה" זו היתה על ידו, לפי מבטאו, ל„מטרוניתא טובת חן ויפת תאר". וכשחזר אחר כמה שנים של פרידה לאהובת נפשו מימי נעוריו, לשפת־עבר, בספורו „בסתר רעם" (נדפס ב„בן־עמי" 1887) לא נחזה בו עוד אותו „בעל לשון" זה של „האבות והבנים", כי בלשון אחרת ידבר ר׳ מנדלי, „בלשון חכמים", שפת המשנה והמדרש, הקרובה יותר אל החיים והעשירה יותר בסימני לשון חיה ומפותחה.

„סגנון זה של הספורים שלי בעברית — אומר ר׳ מנדלי באחת מאגרותיו אלי — בריאה חדשה היא, שנמלכתי עליה מתחלה בפמליא של מחשבות לבי ומוחי ואמרתי: נעשה סגנון עברי שיהא חי, מדבר ברור ובדיוק כבני אדם בימינו ובמקומנו ונשמתו תהא ישראלית, והוא יהא ראוי שינתנו על ידו „ספורים" לישראל עברית. דבר זה היה קשה מאד להעשות, וברוך המקום, שהיה בעזרי ויצרתיו אף עשיתיו".

ר׳ מנדלי הבין והרגיש היטב, שלשון המשנה ומבחר המדרשים אינה איזו שפה חדשה או לשון עברית מקולקלת, כמו שטעו הרבה מן ה„מליצים" לחשוב, אלא אותה הלשון העתיקה, שפת המקרא, שהתפתחה וקלטה לתוכה לשד חיים חדשים ועלתה למדרגה יותר גבוהה בסולם ההשתלמות. הוא הבין והרגיש, שהצייר הנאמן של רחוב היהודים, שאינו אומר להסתפק בציור שטחי ומטושטש, אלא רוצה דוקא לחדור לתוך חיי הגיטו בסקירה בהירה וחדה ולצייר אותם כהויתם, לא יוכל בשום פנים למצוא ספוק צרכיה של יצירתו בלשון המקרא, ועל כרחו יבחר „לשון חכמים" העשירה הרבה יותר בחמרה וצורתה; ומכל־שכן צייר כמותו, הבא לצייר את החיים הטיפוסיים של הקבציאלים, הבטלונים והכסלונים בכל מלואם ודיוקם, בכל שרטוטי פרצופיהם של הבריות הללו ופרטי הליכותיהם ומלבושיהם ודקדוקי תנועותיהם והעויותיהם המשונות...

וכן עשה ר׳ מנדלי — הוא עשה סגנון עברי „הראוי שינתנו על ידו ספורים לישראל".

אמנם בספור „בסתר רעם" עדיין קשה היה על ר׳ מנדלי להשתחרר לגמרי מהשפעת אותו הסגנון, שקנה לו זכות אזרח בספרות ההשכלה מימי ה„מאספים", ובהרבה מקומות עוד סימני סגנון זה מבצבצים ועולים בו כעין „תשלום מס" לסגנון הביבלי, שהיה עדיין שורר בספרותנו, באופן שנראה

שם לפעמים כשני זרמים שונים השוטפים זה בצד זה ואינם עלולים כלל להתמזג יחדו.

לדוגמא: „השוטר עמד והתבונן נפלאות כסלון, הניע ראשו והתגרד בעקימת שפתים ומלות הקריאה מפיו התמלטו, שהכסלונים בתומתם דרשון לשבח, כי בטח מתפלא הערל על חכמת היהודים ואומר בלבו רק עם חכם ונבון הגוי הזה, לכן ענקתמו גאוה ובטחון, כי מעתה ירחמם הנוגש וימלא כל משאלותיהם. הן אמנם העז איש אחד להוציא עתק מפיו, כי כסלון בנוולה היתה טובה יותר מעתה, אבל כה דבר אחד האפיקורסים, המתעבים טוב ואת כל הישרה יעקשו, על־כן לא היה לו שומע ואת דבריו נשא הרוח". או: „שניו (של הסוס) נשקפות מבין דלתות פיהו הפעור מעט, מפני אשר שפתו התחתונה נפרדת מעל העליונה ופונה למטה ונראה כמשחק, אף כי עין ימינו נגרה מאין הפוגות". ודוגמאות מעין אלו אפשר למצא במהדורא הראשונה של „בסתר רעם" במספר לא מעט[1].

ר' מנדלי בחזירתו לספרות העברית בכל תוקף כשרונו הגדול והמזהיר, כבר היה יודע ומכיר, כנראה, הכרה ברורה איזו דרך ישרה וטובה שיבור לו הסופר והצייר העברי ביחס סגנונו, אך כח ההרגל גבר עליו להטותו לפעמים מן הדרך, מבלי שהרגיש בזה בעצמו, ובאופן כזה נמצאו עוד הרבה מ„פליטת הקולמוס" בספור ב„סתר רעם". אולם ב„ספורי מעשיות" של ר' מנדלי, שבאו אחרי ספור זה, סימני „סבל הירושה" ופליטת ההרגל הולכים ומתמעטים וסגנון הסופר משתלם יותר ויותר, עד שהוא מגיע למדרגה העליונה של השלמות ומקבל אותה הצורה היפה והמתוקנה של „סגנון מנדלי", שהיה לסגנון מופתי ב„ספרותנו היפה" ופתח בה תקופה חדשה.

ובאמת כל קורא מבין, אפילו מי שמוצא פגימות בצדם האמנותי של ציורי מנדלי, יודה בעל־כרחו שאין דומה לו למנדלי בספרותנו בסגנונו הקלסי, שהוא יוצרו ומכוננו ומשכללו ומביאו לשלמותו. וכשם ש„אחד העם"

---

1 כדאי להביא בזה את שני הקטעים הללו בנוסח החדש שבמהדורא השניה (כפירי מנדלי מו״ס, אודיסה תר״ס), למען יבחון הקורא ויראה את ההבדל שבין הנוסח הראשון ובין המתוקן. קטע א': „השוטר עמד והתבונן נפלאות כסלון. הניע ראשו, תוהא ומתחכך בעקימת שפתים ומוציא מפיו קול דברים, שהכסלונים בתומתם דרשום לשבח, ודאי ערל זה תמה על חכמת היהודים ואומר בלבו: רק עם חכם ונבון הגוי הזה. לפיכך זחה דעתם עליהם וגנצצה בהם מדת הבטחון ואמרו כי מעתה ירחמם הנוגש הזה וימלא כל משאלותיהם. הן אמנם העז איש אחד ללגלג על כסלון ולומר, גוי זה מנוולה עוד יותר ומעיד עליה שהיא סרת טעם. אבל כך אמר אחד האפיקורסים, מאותם החקרנים השוטים, ולפיכך לא השגיחו בו ואת דבריו נשא הרוח". קטע ב': „שפתו התחתונה רופפת ותלויה לםטה ושניו נשקפות מבעד פתחי פיהו ונראה כמשחק, בשעה שעין ימינו נגרה מאין הפוגות".

אחד הוא בספרות העברית בסגנונו הפובליציסטי, כך ר׳ מנדלי יחיד ומיוחד בסגנונו הציורי.

ור׳ מנדלי במעשה ציוריו, כ„אחד העם״ במקצוע שלו, אינו בא לחדש „חדושים״ ואינו אץ להעשיר את השפה על נקלה בהמצאות של „בוראי ניב שפתים יש מאין״. „מלאכת מלין בקודש – אומר ר׳ מנדלי בספורו „בישיבה של מטה״– אומנות זו... קשה היא מאד למי שלא יצאה עוד גירסא דינקותא מדעתו, עוד לא שכח תלמודו, וטעמו עומד בו; אדם זה אינו מבהל ברוחו להמציא כל זמן שיש לו מן המוכן, ופיו לא ימהר לחדש דבר, עד אם יבוא אל אוצרות קדמונים, יחפש וימשש את כל מטמוני מסתרים, שמא ימצא הדבר, שהוא צריך לענינו, ומלה שהוא מחדש היא מילתא בטעמא וברוח הקדש״. והוא הדין גם באופני מבטאים ונאומים. ולפיכך לא הקים לו ר׳ מנדלי מעולם „בית־חרושת״ להמצאת מלים ומבטאים, כי גנזי התלמוד והמדרשים היו פתוחים לפניו בכל עת ומתוך „אוצרות קדמונים״ אלו היה נוטל תמיד מלוא־חפניו ככל הדרוש לחפצו.

„סגנון עברי שיהא חי מדבר ברור ובדיוק כבני אדם בימינו ובמקומנו ונשמתו תהא ישראלית״ – את האידיאל הזה, שר׳ מנדלי הציב לפניו, הצליח להשיג ולהגשימו בפועל, עד כמה שאפשר כזאת בלשון שאינה מדוברת בפי הבריות. סגנונו העברי הוא אמנם חי ומדבר כלשון בני־אדם חיים. מצד אחד אין בו הוצאת מלים ומבטאים לבטלה, אין מלה גוררת מלים שלא לצורך רק מפני שנזדמנו אצלה על־פי מקרה באחד הספרים הקדמונים, כאלו נזדוגו על־ידי כך ודבקו זו בזו לעולמים ואין להפריד בין הדבקים; ומהצד השני אין בו סימני השמטות מלים והעלמת איזו מפרטי הרעיון בשעת הדחק מחמת עניות וחוסר כח הבטוי. ונשמתו של הסגנון היא ישראלית גמורה לכל פרטיה בלי תערובות זרות. עקבות חקוי ותרגום לא תמצאו בסגנונו של מנדלי אפילו בשעה שהוא מתרגם את ספורו מיהודית לעברית. הרבה מספוריו העבריים הקטנים וגם הגדולים (כמו „מסעות בנימין השלישי״, „בעמק הבכא״ ו„ספר הקבצנים״) הם תרגומים מיהודית שנעשו על־ידי המחבר עצמו מעשה ידי אמן נפלא, וכשתערכו את „התרגומים״ לעומת המקור תשתוממו על גודל כחו של „המתרגם״ הקוסם בלשון עברית: הוא לא יבריח את עצמו ולא ישתמט מלמסור בדיוק כל דבר קשה ולא יוַתֵּר אפילו על פרט קטן אחד, ובכל זאת משורות הספור המתורגם לא נִכר אף במשהו שתרגום הוא זה, וכאלו „הורתו ולידתו בקדושה״ ונוצר מתחלתו עברית. כי יודע המחבר המתרגם לכוף את לשוננו העברית שתוציא לפניו את כל מטמוני מסתריה, והיא עושה רצונו,

נתבעת ונותנת לו ביד רחבה מכל הנמצא בגנזי ספרותנו. וכשאנו רואים את ר׳ מנדלי עורך כמה מספורי־המעשיות שלו מקודם יהודית ואחר־כך הוא מתרגמם בעצמו עברית, אפשר לשער שטעמו ונמוקו עמו במעשהו זה, מפני שחושש הוא שמא תעבירהו עניות הלשון על דעתו ותביאהו לידי צמצום והשמטה שלא במתכון... מה שאין כך בספור שכבר כתוב יהודית, דבר לא נעדר אצלו אחר־כך בעברית, כי לא ישקוט ר׳ מנדלי ולא ינוח עד שימצא בלי שום גרעון כל הדרוש לחפצו באוצרות המקרא, התלמוד והמדרשים, הפתוחים לפניו ואין בהם נסתר מנגד עיניו.

ור׳ מנדלי עושה ומתקן את הכל יפה במקומו. יש שהוא מביא „פסוק" כצורתו, אבל אין זה סתם פסוק לשם „מליצה" בלבד, כי משובץ הוא היטב במקום הקבוע לו ואין בו מלה יתרה שתוכל להחשב כסרח העודף, באופן שאלמלא כך „כתוב" במקרא או בתלמוד, גם אז ראוי היה לבוא כן דוקא בצורה זו; ועל־פי־רוב, צירופי מלים אלה מסַיעים להציג נגד עיני הקורא איזו פרטים של תמונה חיה. ויש שר׳ מנדלי בא לתאר לפנינו את הדר הטבע וכותב כמה טורים בלשון ביבלית ומליצתה, מפני שלשון זו „נשגבה" וסגולתה מרובה למסור דקות הרגש של שירה והתרוממות הנפש. אולם בעצם הדבר אין סגנונו של ר׳ מנדלי לא סגנון ביבלי ולא סגנון משנתי או מדרשי, אלא סגנון שכל אלו יחד נקלטו ונתעכלו בתוכו והתמזגו יפה יפה עד שנעשה „סגנון עברי חי".

ובזה מצטיין לטוב סגנונו של ר׳ מנדלי ועולה גם על סגנונו של י״ל גורדון. הסופר הגדול יל״ג נודע אף הוא ומפורסם לתהלה בסגנונו, הדומה בהרבה פרטים לסגנונו של ר׳ מנדלי, אך הבדל רב בין שני הסגנונים, וההבדל הוא לטובתו של ר׳ מנדלי.

יל״ג, כידוע, היה משתדל אף הוא להתפרנס בּרֶוַח מלשון חכמים ולשונו היתה מתובלת הרבה ב„מלין דרבנן" וניבי חז״ל, אך לסגנונו לא תמיד היה אופי מסוים אחד, באופן שיהא נראה לפנינו כגוף שלֵם, שכל אבריו מחומר אחר קורצו והם מתלכדים יחד בחבור טבעי. אם אין „המליצה מדברת" אצל יל״ג כדרך שאר „בעלי־לשון" שבדורו, אף־על־פי־כן לא היה יכול גם הוא לפעמים „לכבוש את יצרו" בשעה שנזרק פסוק לתוך פיו ויש שעטו „יפליט" כתובים, שאין גוף הענין צריך להם וכל עיקרם אינו בא אלא משום „נוי" בעלמא, „לתפארת המליצה". בספוריו („כל כתבי יל״ג") אנו מוצאים, לדוגמא, פסוקים כגון אלו: „עצר עצר האב בעד כל פטר רחם מבוא אל בנו בעליתו"; „ויש אשר יקוו לראות ענבים ויראו באושים וישבעו קלון מכבוד וינהמו

באחריתם"; „הצרפתית לובשת פתיגיל רחב לא מוצק תחתיה"; „כל השומע יצחק באמור לו כי התבשיל של רגל עגל היה לבני דריבישאק לאנך בקרב ביתם, לפלס ומאזני משקל על כל דרכיהם ולקנה המדה אשר בו מדדו פעולתם אל חיקם ואל חיק אחרים"; „מתהלכת לבושה חמות כמדה ומפיה גחלים יהלכו, כידודי אש יתמלטו"; „מפיו דברי תורה יהלכו ומלין דרבנן יתמלטו", וכיוצא באלה. ויש שהוא בוחר מלים רק לשֵׁם „לשון נופל על לשון", כמו: „משוש לבם למסוס נוסס", „זה כַּמה כָּמה בשרם", וכאלה. ולפעמים יוציא כתוב ודומה לכתוב מתוך המקרא והתלמוד וישימם אלו בצד אלו, כגון: „נכון לנו יום טוב, צילותא כיומא דאיסתנא"; „הנה הככר הזאת כלה משקה טופח על מנת להטפיח".

בכלל נראית לפנינו לשונו של יל"ג בעלת „דו־פרצופין", וסגנונו הביבלי והתלמודי עושה רושם בהרבה מקומות כעין „תערובת מיכנית", כמעשה־הרכבה מלאכותי של שני מינים שונים, שמונחים להם כל־אחד לעצמו במקומו ואינם מתאחדים ומתמזגים יחד לגוף שלם אחד. לא כך סגנונו של ר' מנדלי, ביחוד בתקופה האחרונה, שאנו רואים בו בענין זה כמין „התמזגות כימית", דבר מוצק כלו עשוי „מעור אחד". אין זה „לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד", אלא שפה אחת תמה ושלמה, והסגנון חי וטבעי, יפה ומזהיר כשפת אחד מטובי בעלי־הסגנון באחת הלשונות החיות.

יש אמנם שהקורא המקפיד ירגיש חסרון „מיוחד" גם בסגנונו של ר' מנדלי, והוא: „יפיפותו היתרה" וחוסר־פשטות הבא מתוך פנוק הלשון וסלסולה הרב. אך המבין יבין עד כמה גורמת לזה דרך כשרונו הציורית של הציָר המיוחד הזה, ובפרט אופן שמושו לפעמים ברמזים ובדברים המשתמעים לשני פנים. „דע, אין מנדלי בא לספר מעשה שהיה בעבר, אלא בשביל שיש בו רמז למעשים הרבה בהוה", — מודעה זו מוסר לנו המחבר בעצמו בתחלת ספורו „לא נחת ביעקב"; ויש שעל־ידי רבוי הכוונות, כריכת פשט ורמז בדבור אחד, בא הסופר לידי לשון מסולסלת יותר מדי. אבל לשונו של ר' מנדלי בכלל יפה היא וטבעית, מלוטשה ופשוטה כאחת.

אם נאמר להביא דוגמאות למופת ממיטב סגנונו של ר' מנדלי, נרגיש „מבוכה מתוך שפע רב", מפני שאין לך עמוד בספורי־מעשיותיו שלא תמצא בו טורים מלאים זיו הסגנון המנדלאי וראויים להבחר בתור טורי־מופת. „הכותב מקפיד ביותר על לשונו, בורר דברים ראויים לחפצו ומסדרם סדור נאה, אוחז אותם ומצרפם מעט מעט במתינות ומתכוֵן ליחד החומר והצורה ביחודא שלים, כיחוד הגוף והנפש בכל בעלי־האברים, בלי חסר ויתיר", —

דברי ר׳ שלמה אלה (בספור „בימים ההם") מתאימים ביחוד לדרכי כתיבתו של ר׳ מנדלי, המקפיד ביותר על לשונו, בורר דברים ומצרפם צרוף אחרי צרוף, וכל דבור ודבור יוצא מתחת עטו מתוקן ומזוקק שבעתים. ולפיכך מי החפץ להכיר מבחר סגנונו של ר׳ מנדלי, אומרים לו: קח לך אחד מספורי־המעשיות שלו שנדפסו בעשרים השנים האחרונות, פתחהו וקרא בכל דף שיבוא לידך — ומצאת את מבוקשך.

סגנון מצוין ומופתי כזה של ר׳ מנדלי אי־אפשר שלא יפעול ולא יעשה רושם נִכר על סגנונם של הצִירִים הצעירים בעלי־הכשרונות הבאים אחריו. ובאמת השפעת הסגנון החי של ר׳ מנדלי נכרת היטב בספרותנו החדשה, ביחוד בחלקה „היפה".

ספרותנו הציורית, אחרי שעברו עליה ימי התמימות של ילדות והתחילה להתפתח ולהתרחב כדרך ספרות אירופית, לא יכלה עוד, כמובן, להסתפק בלשון צרה של המקרא בלבד. חוגה שהתרחב יותר ויותר דרש לסַפוק צרכיו שפה רחבה. והנה יש מן המסַפרים שבאו רק להוסיף על מליצות התנ"ך גם „פסוקים" מתוך התלמוד, כמו הסופר בעל הספורים הרבים יכנה"ז, שאחז בקצהו המקולקל של יל"ג והשתמש בו בהתמדה יתרה וע"י זה אבד הרבה מערכם של ספוריו. הלקוחים באמת מתוך עצם הויות החיים של העירות הקטנות בליטא. ויש מן המסַפרים החדשים שבחרו להם דרך קלה ביותר לפרוץ כל חוק וכל גדר ולא הקפידו כלל על לשונם שתשאר בה איזה רוח עברי, וכל היוצא מתחת עטם הוא כעין תרגום מלה־במלה מלשון שהם מדברים בה, ז׳רגונית או אשכנזית או רוסית (כמו המסַפר ברשדסקי בכמה מציוריו, והדומים לו). וממציאי מלים קמו והקימו להם בכמה מקומות, וביחוד בארץ־ישראל, „בתי־חרושת" מיוחדים לשֵם יצירת מלים לשעת הדחק, מבלי לדאוג כלל גם להלכות צרוף המלים וסדור המשפטים — ויצא לנו אותו הסגנון שקראו לו „חי", כביכול, או „הסגנון הארצי־ישראלי", שנעדרה מתוכו כל „נשמה ישראלית" ואין בו רוח כל־שהוא מתכונת הסגנון העברי. ועוד מיני סגנונים שונים ומשונים התחילו מופיעים משנות החמשים בערך — עד שנתבלבלו סופרי ישראל ונתמזמזה לשונם; ומאז לא קשה למצוא בחבוריו של סופר אחד כמה סגנונים שונים, שנתערבו ובאו בלולים יחד, באופן שאין לו לאותו הסופר שום צורה ושום יופי בלשונו. וכשרואה אתה מין „סגנון" כזה תאמר, כי מעלה טובה יתרה היתה לסגנונם של הסופרים הראשונים בעלי־„הצחות", כי בכל מעשי־הילדות שבדרך מליצתם התנ"כית, לשונם היתה עשויה במדה ידועה „חטיבה

אחת", בעוד שרבים מהחדשים — פני סגנונם משתנים ככרום והם נותנים לפנינו לפרקים קרובים דוגמאות של בלבול לשונות וסגנונים וערבוב מלים „עתיקות", שכבר נשתכחו מישָן, עם מלים „חדישות", שאינן ידועות כלל אפילו לסופרים וקוראים ותיקים... ועל זה דואג ר' מנדלי במכתבו אלי הנ"ל ואומר: „הותרו להם לסופרי ישראל כלאי לשון וסגנון, אתה מוצא אותם משמשים פעמים בד' לשונות, וזה ביודעים, ובלא יודעים אתה מוצא רוב מלות חדשות, בריות משונות, שנבראו לבטלה, שלא לצורך, אלו ואלו מערבבים לשוננו ועושים אותה ז'רגון"...

אולם לא כל סופרי ישראל התירו לעצמם „כלאי לשון וסגנון". רובם של טובי המסַפרים, שקמו אחרי מנדלי, השתדלו לבלי „לערבב לשוננו ולעשותה ז'רגון". וכשנסתכל במעשה הסופרים האלה „בעלי־הסגנון" נמצא באמת שמושפעים הם במדה מרובה מסגנונו של ר' מנדלי ראש בעל־הסגנון בספרותנו היפה; וכמעט שנוכל לקבוע כלל גדול בספרות של הזמן האחרון, שכל כותב ציורים, שאין הברכה של ר' מנדלי שורה עליו ולא נמצאו בלשונו רשמי סגנונו של זה, סימן הוא שסגנונו אינו מתוקן ושאינו ראוי בכלל לשם „בעל־סגנון" מהוגן...

ביחוד נִכרת השפעת הסגנון המנדלאי על ח"נ ביאַליק (בסגנונו הפרוזאי), ש. בן־ציון ויהודה שטיינברג, שלשה בעלי־הסגנון המשובחים שבספרות החדשה.

ש. בן־ציון בציוריו הראשונים היה הולך כתועה ומבקש איזה דרך ישרה שיבור לו ביחס הסגנון. גם אחרי שבא, כנראה, להכרה ברורה שסגנונו של ר' מנדלי הוא המתוקן והמשובח, עוד הרבה ימים היה עליו להאבק עם ההרגל התקיף, שיהא יכול לעקור לגמרי מתוך כתביו סימני „כלאי לשון וסגנון", עד שהגיע אף הוא למדרגת „בעל־סגנון" וסגנונו בציוריו האחרונים (כגון „נפש רצוצה", „זקנים" ועוד) קבל צורה קבועה, חיה ויפה. וכיון שסגל לעצמו אותה הלשון הריהו משתדל לטעת אותה גם בספר־המקרא „בן־עמי", שחבר בזמן האחרון בשביל ילדים מתחילים. בספר־למוד זה אפשר שהמחבר גדש מעט את הסאה בחבתו היתרה ל„לשון חכמים", אבל לשון הספר בעיקרה פשוטה היא ונאה, והמחבר לא יפריז באמרו להקדמתו שם, ש„היא אותה הלשון הנהוגה כעת בספרותנו החדשה על־ידי טובי הסופרים".

בעמל לא כל כך קשה עלתה לו, כנראה, להסופר יהודה שטיינברג לכבוש לעצמו אותו הסגנון שנראה לו לטוב ונאה ושדוגמתו המופתית היתה לנגד עיניו בספורי מנדלי.

וח"נ ביאַליק, המעולה בבעלי־הסגנון אחרי ר' מנדלי, נתגלה לפנינו בציורו הפרוזאי הראשון „אריה בעל־גוף" בכל תקפו וזהרו הסגנוני. בשעה שכתב המשורר ביאַליק את ציורו זה כבר יצא מגדרו של סופר מתלמד „המנסה את כחו", וכשרונו הספרותי הכביר התבשל והתפתח כל צרכו. ולפיכך אין אנו רואים עוד בסגנונו הפרוזאי שום סימני חפוש ובקשת נתיבות, אלא הולך הוא בטח בפסיעות נכונות בדרך כבושה והכל יוצא מתחת ידו נכון ומתוקן (חוץ מאיזו פגימות קלות, שנחשבו כ„פליטת הקולמוס", וחבל שהתרשל המחבר לתקנן גם במהדורה החדשה). עוד יותר מלוטש ומשוכלל הסגנון של שני ציוריו האחרים: „משלנו" ו„ל"ג בעומר" (תרגום ספורו של הסופר הנודע „בן־עמי"). זקן ספרותנו ר' מנדלי יכול באמת להתפאר בח"נ ביאַליק, תלמידו המובהק בסגנון, שקבל מרבו הגדול אוצרות סגנונו והגדילם והאדירם באמנות רבה.

וכשאנו קוראים את הציורים של המסַפרים היותר חדשים — מובן, שהדברים אמורים בבעלי־כשרון ובעלי־סגנון — אי אפשר שלא להכיר בלשונם את השפעת הסגנון של ר' מנדלי. השפעה זו באה להם אם בדרך ישרה, בכחו של מנדלי בעצמו, או ב„כח כחו" העובר דרך צנורות אחרים, כלומר על־ידי אלה שכבר מושפעים הם מסגנונו של ר' מנדלי, כגון ביאַליק וחבריו. ככה רואים אנו, לדוגמא, את הציָר הצעיר בעל־הכשרון הרענן י"ד ברקוביץ כותב יפה בסגנון המנדלאי, ונכרת בו היטב פעולת ר' מנדלי ותלמידיו. גם הסופר בעל־הכשרון המיוחד י"ח ברנר, שציוריו הראשונים (הוצ' „תושיה") היו כתובים בשפה בלולה, גרועה ומקולקלה, הנה לאחר שהשביח סגנונו, עד כמה שכח כשרונו מגיע, — הריהו מתקרב יותר ויותר לאותו הסגנון החי, שחותמו של מנדלי טבוע בו.

ובכן הולך הסגנון המנדלאי וכובש את עולם ספרותנו החדשה. המסַפרים המעולים מסגלים להם את הסגנון הזה מתוך מקורו הראשון, ספורי מנדלי, וגם מתוך „כלי שני", מאוצר הספורים של ההולכים בעקבותיו, ואפילו הסופרים „הזקנים" משנים סגנונם לרוחו של זה... הכל מעיד ומגיד מראש, שסוף־סוף הסופרים בעלי־הסגנון מתלמידי בית־מדרשו של ר' מנדלי ירבו על האחרים בכמותם ואיכותם ויבטלום, והשליט לבדו בספרותנו היפה יהא אותו „הסגנון העברי החי", שיוצרו הגדול הוא ר' מנדלי מוכר ספרים.

תרס"ז.

ה. מנדלי „בחיק הטבע".

(דפים מספר זכרונותי)

א.

„חשקה נפשי בתולדה היפהפיה ובאהבתה אשגה תמיד. מהלך אחריה בערבה ובנאות־דשא, בשדות ויערים; הטיול זהו משושי וחיי רוחי" — כך מעיד מנדלי מו"ס על עצמו באחד הפרקים מ„ספר הזכרונות" שלו. אהבה רבה זו ל„תולדה היפהפיה" התעוררה בקרבו בכל תוקף עוד מימי ילדותו וכל ימי חייו לא חדלה נפשו לחשוק בה בכל מאדה; ולא לנוי בעלמא, „לתפארת המליצה", התכוון מנדלי כשהוא בא לספר על הנער שלמה'לה („בימים ההם"), שיצר אותו, כידוע, בצלמו ודמותו: „בהמשך הימים יצרו מוסיף ומושכו לטייל בשדות וביערים, בהרים ובקעות, והוא מתגנב ויוצא מחדרו והולך כחתן לקראת כלה להתענג מזיו התולדה. יעלת־חן זו מאירה לו פניה, מספרת עמו מבין שבלים לוחשות של דגן, חטה ושעורה, רומזת לו בנענועי הענפים של אילנות ומן פסי אור הבוקע בסבכי היער ומתמשך והולך, הוד והדר תשוה עליו. היא מראה לו את יקר תפארתו, עדיה ותכשיטיה וכל כלי חמדה. הוא משתטח על מרבדים של דשא וכר של אזוב מעשה רוקם מראשותיו, והיא משיבה עליו רוח עדנים, מסלסלת שערותיו ונושקת לו, ועושה לפניו הלולי־וחנגי — — שלמה'לי מתרגש, לבו מתמלא נעימות וטוב לו".

יָמים רבים לא יכלו לכַבּות, ואפילו לקרר במקצת, את אש האהבה העזה הזאת, ועד זקנה ושיבה לא פסק מנדלי לשגות בכל נפשו באהובת נעוריו.

ואהובת־נפשו זו התרחקה ממנו במדה מרובה לזמן כביר לאחר שנתגלגל ובא לאודיסה, בהיותו כבן חמשים שנה (1881), לכַהן שם בכהונת משגיח ומנהל של בית „תלמוד־תורה". יותר מעֶשר שנה ישב קודם בעיר זיטומיר הנאה, מטרפולין של גליל וואהלין, המתוארת על ידו בחבת־געגועים יתרה (בספור „בעמק הבכא"): „לא ארמונות בה, לא מגדלים, לא מעשה צעצועים — ויעלת חן. הרים סביב לה ויערים, בקעות ונחלים, ובתוכה גני ירק ועצים

ומטעי חמד, והם הם הודה והדרה. הבא לשם דרך רחוב כסלוני בלילי קיץ, כשהבתים החבויים בצל העצים סגורים ותריסי החלונות מגופפים, ומנוחה שלמה בה – עומד ומשתאה לה, אם בעל נפש הוא, ומזין עיניו מזיו כבודה. באותה שעה נימפי ישֵׁנה היא, תאוה לעינים. הלילה מאפיל עליה בטליתו של תכלת־כהה משובצה כוכבי זהב, והירח משמים מאיר פניו אליה ומתרפס ברצי כסף. אילנות ופרחים זולפין בשמים, זרם מים נוזלים מסלע הומה לה מרחוק, הזמיר מנגן לה שירת דודים והיא – חולמת". באחד הפרברים של עיר נאה זו אִוה למושב לו דירה נאה, שהטבע ביפיו שִׁוה עליה זיו הדרו. והנה נגזר עליו להתרחק ממקום חמדתו ולהצטמצם ב„מיצר" העיר הגדולה אודיסה, במעון צר על יד בית הת"ת השָׂכור ברחוב שאין שם סימן קל של חמודות התולדה. ואפילו לאחר שנבנה לשֵׁם הת"ת בנין מיוחד, בית גדול ויפה של שלש קומות, ברחוב דיגַטרני [1], ובו חדרים נאים ומרֻוָחים לדירת המנהל, לא מצאה נפשו את ספוקה. בכל כחו היה שואף ומשתוקק ליהנות מזיו התולדה, לפחות במקצת, ובכל עת מצוא היה יוצא לטייל, יחידי או בלוית ידיד שנזדמן לו, במגרש בית־הכנסיה הקרוב, שהיה שם מעֵין גן קטן, „זֵכר לטבע", ולפעמים מרחיק ללכת לגן־העיר, לחוף הים או לפרדס האלכסנדרוני, ויש שהיה מפליג לחוץ לעיר לאחד „הפונטאַנים" – והטיול הארוך משיב נפשו, הצמאה לטבע חי.

אהבת מנדלי להתולדה וגעגועיו עליה בכל עת נתנו לו אומץ ואון רב. והיא שעמדה לו, ל„סבא" הגדול, גם לעת זקנה להתגבר על רוב שנים ולצאת כמנצח במלחמתו עם שר השיבה הכופף קומה זקופה. ובזמן החורף של חיי האדם, באותם הימים שאין בהם חפץ לסתם בני־אדם, לא נס ליחו ולא כהתה שפעת זיוו; וגם „בגבורות", לאחר תקופת חיים ארוכים של שמונים שנה, עוד ראו בו דמות „זקנה ובחרות", רעננות נפלאה מאד בגוף וברוח.

אמנם יש שהיתה גם בו לרעה יד החורף האכזר ומשלחת מלאכי זעמו ואף הוא חלה במחלת הזקנה כאחד האדם, והנה ראה זה פלא – בא האביב הנעים וזרחה לו שמש צדקה ומרפא בכנפיה, והוא מחדש כנשר נעוריו ונעשה שוב איתן ורענן, זוקף קומת גופו ורוחו, והכל שוב מתפלאים ומשתוממים על זקן־צעיר זה המלא ליח עלומים; וביחוד לאחר שעלתה לו לצאת מן המיצר של העיר למרחבי נאות־דשא, להיות שכן קרוב אל התולדה חמדת־נפשו ונהנה כל היום מזיו־שכינתה.

---

1 „רחוב זה, רחוב דינטרני — היה מנדלי מתלוצץ באזני מכריו — מפורסם בעיר והכל יודעים שהוא מלא בתי־קלון, ותלמוד־תורה כנגד כלם".

ב.

שנוי־קסם כזה נִכר היה עד להפליא עין כל רואה בראשית ימי הקיץ של שנת תרע"א, שזכרונם ביחוד חקוק על לוח לבי.

ימי־חורף קשים עברו על „הסבא". זה היה אחר חג היובל של שבעים וחמש שנות חייו, שחגגו אז בעיר־מושבו אודיסה בעשרים לחודש דצמבר בחוג חובבי ספרות ישראל ברוב הוד והדרת־כבוד מיוחדה. בחג יובלו הגדול ההוא הבטיח מנדלי, בנאום־התשובה למברכיו, לעשות הפעם כמעשה היהודים בחג שמחת־תורה, שאחרי הסיום של „וזאת הברכה" מתחילין שוב מ„בראשית". והוא אמר — ועשה. תחת לנוח על „זרי הדפנא", שהיתה לו ל„סבא" הזכות לכך לכל הדעות, סמך התחלה חדשה לסיום, ותיכף לאחר חג־יובלו אחז שוב את עטו בידו במחשבה תחלה לכתוב כמה ציורי חגים ומועדים לבני ישראל, ואת הראשון („ליום השבת") כתב והדפיסו מיד ב„השלח".

בקש מנדלי לישב בשלוה ליד שלחן־עבודתו ולעסוק במעשה יצירתו בהתמדה יתרה כדרכו, והנה קפץ עליו רוגזו של מין חִכוך מחמת אכסְמה במצחו, שגרמה לו הרבה יסורים. ידו היתה נמשכת לרגעים לחכך את מצחו הגבוה בעל הזויות הרחבות ולא היתה לו שום אפשרות להמשיך את עבודתו. „חג־היובל — התנחם „הסבא" על פי דרכו — אי־אפשר שיהא עובר על בעל־היובל בשלום, וגם זו לטובה שעלתה לי הפעם להתפטר ב„קנות־סעודה" (פערביי־סעניש" בלע"ז) זה בלבד".

בינתים היה הולך ונדפס הכרך השלישי של כתבי מנדלי מו"ס, שבסופו צריך היה, לפי התכנית, להכנס ספורו „האבות והבנים", מעשה־ידיו של ש"י אברמוביץ בימי צעירותו. לחזור ולהדפיס „ספור־אהבים" זה כמו שהוא, בלא שנויים ותקונים — על כגון זה לא יכול מנדלי להסכים בשום פנים: צד התמימות והבוסר של „מעשה נערות" נכר היה ב„ספור־האהבים" באופן בולט יותר מדאי, ולפיכך גמר המחבר להתגבר על מחלתו ולבלי להשגיח כלל באזהרת „רופא־הבית" שלו (הוא ידידו הנאמן בנימין שֶרְשֶבסקי בעל „ששה סדרי מדע") שלא לקחת עט בידו עד יעבור זעם האכסמה, ובחשק נמרץ נגש בשקידה יתרה לעבודת התקון של „האבות והבנים".

ועבודה זו לא קלה היתה לפני המחבר המתקן. ראשית, לא דבר נקל הוא בכלל לחדש ישנות, לסרס ולהקדים את המאוחר ולאחר את המוקדם, להוציא חתיכות קטנות וגדולות, ולפעמים גם פרקים שלמים, ולהכניס חדשים במקומם, ולעשות את כל המלאכה המרובה הזאת מעשה ידי אמן, שלא תוכל עין

הקורא להכיר שום סימן של אִחוי קרעים ודבק טלאים, של עִבּוד עתיקות וגהוצן.

– ההיית מימיך בווילנא – פתח כדרכו במשל פיו ואמר אלי פעם, כשנכנסתי אל חדרו ומצאתיו יושב כפוף על שלחן־הכתיבה ומקמט את מצחו החולה – הראית שם בעיניך את המבואות והסימטאות הצרים? הנה נכנסת לה אחת העגלות לתוך סימטא ועוברת בשלום בדרכה הישרה לפניה, אבל אוי ואבוי לה ולעגלונה העלוב כשהיא צריכה לנטות הצדה ולהִסב לאחור. כך עולה גם לי לפרקים בדרך עבודתי זו, שהוכיח לי אל שדי לעת כזאת, ואז אין לך לקנא בי כלל וכלל.

וזאת שנית, עבודה כפולה ומכופלת גרמה לו למנדלי – הלשון של אותו הספור. כידוע, כתב ש״י אברמוביץ בראשונה, קודם היותו ל מ נ ד ל י, את „ספוּר־האהבים״ שלו הראשון, את „האבות־והבנים״, על טהרת הלשון הביבלית, כדרך הסופרים הפוריסטים „בימים ההם״, וצריך היה „לגרש את הזבובים״ (לפי מבטאו), כלומר את הפסוקים היתרים מתוך נביאים וכתובים, אשר סביב שתו עליו ובקשו דוקא להכנס; וביחוד היה עליו להזהר עכשו מאד שלא יהא עטו גורר, חלילה, לתוך הספור הישן דבר־מה מן הלשון החדשה, „הלשון־המנדלאית״, ויעבור על „כלאים״. מדי פעם בפעם היה תופס את עצמו על דבר עבירה ממין זה, ויש שאני מראה לו לפרקים על סירכא של „קונטרובאנדה״, שהתגנבה לתוך דבריו מבלי משים, – וכל כמה שהיתה אותה המלה או הפרַזה טובה ונאה, אנוס היה על פי „הדבור״ להתאכזר ולהעביר קו על זו, שבאה „שלא במקומה״, ולקמט שוב את מצחו ולבקש ולמצוא את חלופיה בשפה ב ר ו ר ה ו צ ח ה, „כמו שנאמר״...

ובגמר עבודה זו רבתה חולשת גופו עד מאד. „תמיד כל הימים – היה מתאונן אז – הייתי אומר לשר־הזקנה: „גירא בעינא דשיטנא״, ועכשו „צופה רשע ומבקש״... אבל צריך להתגבר על רשע עריץ זה״. אולם אותו הרשע העיז פניו הפעם בעזות יתרה כנגד „הסבא״ התקיף, שאינו רוצה לקבל עליו את מרותו, ולא הניח לו להתחזק ולשוב לאיתנו. ובסוף ימי החורף אי־אפשר היה להכיר כלל את מנדלי החי והקיים ברעננותו תמיד, פנה זיוו ותש כחו כתינוק ונהפך כלו ל„סבא מדוכא כחרס הנשבר״. ה„סבתא״, שהיתה מתנגדת בכל תוקף ליציאה לנוה־קיץ, זקוקה היתה לשמוע לגזרת „רופא־הבית״ ולעצת הידידים הקרובים ולצאת עם „הסבא״, כדי להחלימו, לימי הקיץ מחוץ לעיר לגור בנאות־דשא.

ג.

בסוף חודש מאי בא „הסבא" לנוה־הקיץ ב„פונטאן־הגדול" — ומיד, כמו בתנופת שרביט קסם, נשתנה כלו שנוי גמור. לא זה האיש ולא זה שיחו! כאותו הגבור היוָני, שעליו היה רק לנגוע באדמה כדי לשוב לאיתנו ולחדש כנשר נעוריו, כן גם „הסבא", מקור חיים לו עמה, עם התולדה אהובת־נפשו מאז, וממעין ישועתה ישאב בששון צרי ורפואה שלמה, וגופו ורוחו יחדו ישובו לפרוח וינובו בשיבה כמו בימים הראשונים הטובים.

ומי שלא ראה את מנדלי בצאתו לשוח בשדה, לא ראה זקן־צעיר מימיו. מדי יום ביומו, ולעתים קרובות פעמַים ביום, היה עושה את דרך טיולו במשך כמה שעות רצופות. רענן ומלא שקוי־עלומים, בקומה זקופה כתמר, בעינים פקוחות, קצרות־ראות וחדות, ובמקלו החביב עליו והדבק בו זה כמה עשרות שנים, — היה מתהלך לארכן ולרחבן של סביבות „הפונטאן הגדול", סוקר ומסתכל בכל אילן ושיח, בכל ציץ ופרח, בכל צפור וצפורת, בכל זבוב ויתוש קטן. הכל מסביב חי ומדבר אל נפשו, איש־איש כלשונו, וגם הוא בתוכה, בתוך התולדה ההיה ויעלת־החן, מלא חיים ורעננות־עלומים, ובמקהלות יחד עם שאר יציריה כל עצמותיו תאמרנה לה שיר התחיה. לא לחנם שמעתי מפיו לא אחת בשעת טיולים כאלה (באותו הקיץ, וגם בשלשה קיצים שלאחריו, זכיתי להיות שכן קרוב אליו): „כיון שמרגיש אני את הדר הטבע בכל נפשי ובכל מאדי ונהנה מזיוו הנאה מרובה כל־כך, אות הוא לי לטובה שעדיין לא דללו וחרבו מקורות החיים בקרבי, ויש לי תקוה שיעמוד טעמי בי ולא ינוס לחי לארך־ימים".

ושיחות „הסבא" בשעות הטיול במרחבי השדות, הן שיחות־תורה והן שיחות־חולין שלו — מה יקרו ומה נעמו! לפניך לא איש־שיבה, הנושא על שכמו הזקן משא כבד של שמונה עשרות שנים כמעט, אלא צעיר לימים בעל דמים רותחים ומזג חי ורענן, רוחו הכביר כמעין המתגבר ופיו מפיק מרגליות ופניני־חפץ לוקחות לב ומשיבות נפש.

ועל מה לא עברה שיחתו, המלאה ענין רב? נושא הוא את מדברותיו, פעם בהתעוררות־רוח והתרגשות ובתוכחות־חימה ופעם בנחת ובבת־שחוק על שפתיו, כשחוק ילד תמים, על כל מה שעולה באותה שעה על זכרונו, הן על הוויות העולם ועניני החיים ההוים, המשתקפים בימים האחרונים באותם העתונים בלשון עברית ויהודית, שהוא מקבל ומעיין בהם כאחד הקוראים הותיקים, הן על ענינים ספרותיים והערכת כשרונות של סופרים בעלי־שם

ישָׁנים וגם חדשים, שזה עתה עלו על אופק ספרותנו, הן על זכרונות, מאורעות או בני־אדם טפוסיים, שנפגש בהם על דרכו הארוכה בארץ־החיים, והן על סתם ענינים ורעיוני הלך־נפש, שנתעוררו בקרבו מתוך מראה־עינים והסתכלות במה שלפניו.

ודרכו של „הסבא" לתבל את שיחתו במשל נאה וציור פיוטי, כדי לסבר את האוזן. כמו ר' בנימין זה שבספורו „לא נחת ביעקב", היו דבריו „שנונים, מעורבים במשלים יפים, ויצא כברק חץ משלו תמיד ולא החטיא המטרה".

עוברים אנו, לדוגמא, על נוה־קיץ נאה ומהודר כאחד הארמונות עם גן נחמד מסודר באמָנות רבה ומקושט בשדרות של אילָנות רחבות ובעגולי ציצים יפים ופרחי־חן מושכי עין, והנה הוא פונה אלי ואומר:

– שא נא עיניך וראה את הדרת המקום הזה. לכאורה, הכל נחמד ונעים, ערוך ומתוקן על צד היותר טוב, מסודר ומחוטב, מיופה ומפואר ומקושט, והכל בא במקומו הנאות במשטר ובמדה נאה כדי להשביע את עין הרואה בעל הטעם והחוש־היופי. ולי מה יקרה תמיד התולדה הפשוטה, „כלה כמו שהיא", בלא קשוטים וצעצועים מלאכותיים ומעשי אמנות יתרה. יודע אתה, כנגד מה אני אומר לך? כנגד „ספר האגדה" שלך ושל ביאליק. ודאי מלאכה מועילה עשיתם. נטלתם את המגל בידכם לכסח בחריצות את עבי החורשות של האגדה ולסדר דבר־דבר על אפניו ובמקומו הנאה, כדי שיהא כל אדם יכול להכנס לשם בדרך כבושה, לטייל ברוָחת השדֵרות וליהנות הנאה מרובה. מי יאמר, חלילה, שהוצאתם מתחת ידכם דבר שאינו מתוקן? אדרבא, מודה אני, שהכל ערוך בסדר ובמשטר נכון. אולם מה אעשה – ולי נפש, החושקת מעולם לא בפרדס מפואר ומקושט מעשה ידי אדם, אלא דוקא ביער האגדה העתיקה שלנו, שם במקומות פזוריו בתלמוד ובמדרשים, עם אילָנות־עד רמי־קומה ואדירים בעלי ענפים ובדים גבוהים ומסובכים. אמת, לפעמים עולה לך בעמל לא מעט עד שתכבוש לך דרך, ויש שאתה מתלבט הרבה בעלטה ושער ראשך מסתבך בנבכי היער וסבכיו, אבל בשכר זה הרי אתה מרגיש תמיד רוח אלהים מרחפת על ראשך והנך מעולף ומעוטר רזי־עולם ומסתורין של הטבע האיתן מעשה אלהינו...

על אותו „ספר האגדה" נשא מנדלי עוד משל אחר:

– למה הדבר דומה? לחלב מנוקה ומזוקק שבעתים. אכן לחלב כגון זה זקוק רק תינוק חלש או חולה אנוש. דומה, אחינו בני ישראל בזמן הזה

ידועי־חולי הם ומרוב חולשת רוחם אינם יכולים עוד לעכל את האגדה שלנו בהויתה הטבעית בלא צֵרוף אחר צרוף ובלא זִקוק מיוחד.

ופעם באנו בדרך טיולנו אל חלקת־שדה, שעבדה שם מכונת־קצירה — ולפני מנדלי נמצא מוכן ציור לדוגמה בשביל ברור רעיונו על „ספורי המקרא" (תורה מקוצרת לתינוקות).

— הספר „ספורי המקרא" שלכם — אמר אלי — כשהוא לעצמו עבודת־מלאכה נקיה היא ואין להכחיש גם את תועלתה לפעמים; אבל אמור מה שתאמר, יש לי בזה הרגשה של חסרון שלא יוכל להמנות: אין זו תורת משה, הרבה מן הטעם העיקרי של המקור הראשון פג כאן וריח הפיוט של החומש השלם נמר. מה מְּוּת, למשל, תוכל למצוא בעבודת מכונת־קצירה זו שלנגד עינינו? כמדומה, שהכל עולה יפה על צד היותר טוב, אבל בעיני נסתלקה אותה הפואיסיה של הקציר לְפָנים, עברה ובטלה ואיננה: עיניך לא תראינה את שפעת הקוצרים והקוצרות, הפזורים על פני השדות, ואזניך לא תשמענה את קול שחוקם הבריא עולה ומתגלגל באויר, את זמרת שירותיהם בקול שמחה וצהלה בשעת העבודה ובחזירתם מן השדה. קצור הדברים, גוף נאה קיים בלא נשמת רוח חיים.

רוצה מנדלי להסביר בדרך משל את סגנון „המליצים" הידועים, המוציאים תמיד מתחת ידיהם „מעשה־משבצת" של פסוקי התנ"ך, והנה הוא מְשַוה לנגדך את דרכם המשונה על פי ציור זה:

— בעלי המליצה האלה הם בעיני כאותו היהודי הנוסע ליום השבת לביתו מזיטומיר לברדיטשוב ואינו שוכר עגלה ללכת בדרך ישרה למחוז־חפצו, אלא מחזיר על „עגלה חטופה" של „הזדמנות". נזדמנה לו איזו עגלת־אכר, שהולכת לכפר הסמוך, הנוטה קצת הצדה, והוא קופץ ונוסע בה, ומשם שוב באיזו הזדמנות לכפר צדדי אחר, וכך הלאה, עד שלבסוף הוא שובת, כמובן, לא בביתו הקבוע בברדיטשוב אלא באיזה פונדק עראי בחינדריקוב. כך יושב לו אותו „המליץ" ומושך בשבט סופר, והנה מליצה תנ"כית חוטפת ומושכת „אביר" זה בכחה, ושוב מליצה אחרת חוטפתו וגורפת אותו הצדה — עד שלבסוף הוא מתגלגל ובא ל ב ו ב ר י ק...

או רוצה הוא לתאר בקוים בולטים את המצב העלוב של הסופר העברי בנוגע לקבלת שכר־סופרים, שאליו הוא נושא את נפשו הרעבה, והריהו עושה זאת על פי דרכו:

— גליון אחד כתוב עברית הרי שקול כנגד כמה גליונות כתובים רוסית. ראשית, חוסר האותיות התנועיות; שנית, הקמוץ במלים (מלה אחת

„שלחתיך" נמסרת ברוסית בשלש מלים). וחוץ לזה, השמת לבך אל צורת האותיות והמקום שהן תופסות? הנה, למשל, האות הרוסית Ж דמותה כמו רִתמה משולשת (טראיקע) עם סוס עקרי בתֹוך ושני סוסים רתומים משני הצדדים, ובעברית האות ז׳, אוי ואבוי לה, זעירה וצנומה; או האות Ф עומדת לה ברחבה כמו „פּאָניע" כרסתן, שידיו הגסות משולבות בשתי צלעותיו, והריהי ממלאת חלל רחב־ידים, ואצלנו ף סופית צרה ועומדת על רגל אחת, ומה ממש יש לה? ואחרי כל אלה, שם משלמים בעד כל גליון של דפוס מאה רובל ויותר, ואצלנו רק עשרים, וגם זה על פי רוב לא למעשה, חלילה, אלא להלכה, כלומר: המולי"ם שלנו רובם יוצאים ידי חובתם בהבטחה גרידא...

ויש ש„הסבא", בהתהלכו בדרך, מוציא מאוצרות רוחו את ספר התנ"ך, שהוא כל־כך מצטיין בו בבקיאות וחריפות כאחת. את ספר הספרים הזה כבר ידע כולו על־פה עוד בילדותו, בשנת התשע לימי חייו, ואף־על־פי־כן עד ימי שיבתו לא עבר עליו יום שלא יהגה בו. וגם בנוה־הקיץ לא ימוש מעל שלחנו התנ"ך הקטן הישן, שנפל לו למנה לפני כמה עשרות שנים מאת מורהו מחבבו א"ב גוטלובר. בתנ"ך זה ודאי עיין לפני צאתו לשוח בשדה, ואין אצל מנדלי שימת־עין בלא חִדוש. ובדרך הִלוכך עמו אתה שומע מפיו חדושי תורה מצוינים בחקירות הלשון או בהסבר הענינים, והנך מתפלא על עומק פשוטו של מקרא, שעלתה לו למצוא בדרך מיוחדה, או על שנינות הדברים וחריפותם אפילו בשעה שיוצאים, לפי דעתך, מגדר הפשט הפשוט. ויש שהוא מסביר פסוק ומישב קושיא חמורה בדרך הלצה חריפה, לדוגמה:

— „ואת אחיך תעבד" — ברכה משונה זו, שברך אבינו יצחק את עשו בנו, היא מדרש־פליאה: וכי כך מברכין אדם שיזכה להיות עבד לאחרים? אולם, כפי שעינינו רואות בעליל בימינו בתפוצות ישראל, צפונה בזה באמת ברכה מרובה לעשו, מפני שכך דרכו של בן־יעקב: כיון שעלה לגדולה וזכה למצוא הון רב ונעשה לשולחני עשיר או לבעל בית־חרושת גדול, חזקה על „פריץ" זה שלא יקח לו בשום פנים פועלים ומשרתים מתוך אחיו, מזרע יעקב, אלא דוקא מבני דודו עשו...

ולפרקים מעלה „הסבא" על זכרונו ומתאר לפניך בציור בולט ובהיר את צורתו של אחד מהאנשים הטפוסיים, מתוך חוג רעיו ומכריו הקרובים בימי נעוריו, כמו יהושע־מרדכי ליפשיץ, המחבר האוריגינאלי של המִלון הרוסי־יהודי הראשון, או מורי בית־הספר לרבנים הזיטומירי ר׳ מרדכי סטרֶליסקר, יוסף־צבי פוליטשיניצקי, צבי סג"ל „הרב הרובנאי" וחבריהם, שכל אחד מהם הוא „ספר בפני עצמו" יחיד ומיוחד במינו, ומנדלי הולך ומוציא מתוך אותם

„הספרים" כמה דברים ואֶפיזודים מלאי־ענין ומוסרם לבני־לויתו על פי דרכו. הוא מרבה לספר בהתפעלות ובפרטות יתרה על אישים ועל מאורעות החיים „בימים ההם" – ואתה עושה את אזנך כאפרכסת, מאזין ומקשיב ונהנה הנאה מרובה מזיו השיחה הנאה וברק הניצוצות היפים, הנזרקים מפיו בשפע רב; וכל כמה שאתה נלאה לפעמים מרוב הדרך („הסבא" לא ייעף ולא ייגע, ובכל עת יבייש את הצעירים בני־לויתו בהלכת הליכה), תוסיף אומץ לצעוד בשמחה ובזריזות יתרה לימין מנדלי, ואזנך לא תשבע ולא תמלא משמוע את דברי שיחתו הנפלאה, ולפעמים לבך מצטער על זה, שלא נמצא באותה שעה אדם הולך מן הצד מזוין בפנקס פתוח ובעט־עופרת ורושם את כל הדברים המאירים והמזהירים מלה במלה לזכרון לדורות.

ד.

בשעה שמנדלי עוסק בשיחה אין לך לדקדק בדבריו בקפדנות ודיקנות יתרה. אל נא תבקש למצוא פרכות וסתירות לדברים, ששמעת מפיו בימים הקודמים, ואל תחתור ותהטט הרבה בשביל לשאול שאלות „ורמינהו". שיחתו של מנדלי אינה אסורה בכבלי דיוק מדעי, אלא נובעת לה חפשית בהתעוררות אמנותית ובגוזמא פיוטית, לפי ההתרשמות האחרונה של דבורים ועלילות ולפי השראת הרוח באותה שעה. ולפיכך אין לך להתפלא כלל אם באחד הימים הקודמים שמעת אותו דורש את ישראל לשבח וגומר עליו את ההלל הגדול: „העולם הוא ספרו של הקדוש־ברוך־הוא, ובספר זה כנסת־ישראל הוא חלק הפואיסיה, וכולה פואימה נפלאה, שיר־השירים שלו"; והיום הוא קורא תגר ומקטרג בדברים חריפים ועוקצים על מי שהיה „עם סגולה", שנסתלק ממנו „צלם אלהים", ו„ראה באצבע על רוב החלאה והזוהמה שדבקו דוקא בעם הנבחר מכל העמים ושעשוהו לשמצה ולמפלצת בגוים. תמול־שלשום דרש לגנאי באופן חריף את „הלאומיים" הקיצוניים וקרא עליהם את הפסוק „ולאומים יהגו ריק", וחתה גחלי רתמים על ראשי „הציונים" העקשים והקולנים, שעל־ידם היה השם „ציון" ללעג ולקלס וזקוקה היא ציון העלובה לשנוי־השם, ועל אותם „חובבי שפת עבר" המסלסלים ומנשאים למרום את „הגבירה" והמזלזלים ומתקלסים ב„שפחה", כלומר, בלשון יהודית מדוברת[1], ש„בעצם הדבר אינם

---

1 את הכנוי „זרגון' לא יכול „הסבא' לסבול והתמרמר עליו ברוגז גדול כמו על הכנוי „ז'יד' ליהודי. ומעשה במשכיל צעיר אחד שבא אליו ובקש ממנו שירשהו לקרוא לפניו את שיריו. באיזו לשון כתובים שיריך? — שאלהו „הסבא'. ב„ז'רגון' — ענה הצעיר לתומו. מה אתה אומר, ז'יד? — העמיד „הסבא' את פניו על הצעיר. המלה האחרונה הביאה את הנשאל במבוכה גדולה ופניו חורו

אלא אסימיליאטורים גמורים בסתר, ובעיני גרועים הם הרבה מאסימיליאטורים בגלוי, והריני שונאם יותר, כשֵם שאני שונא יותר את הגנב בסתר מהגנב בגלוי", — והיום הוא מצליף בשוט לשונו את בעלי ה„אַנטי" למיניהם, שהציונות להם לחגא ונותנים בה דופי ב„ציניות" חצופה, ואותם הבורים הגסים אדוקי הלשון היהודית, המתקלסים בעזות יתרה בשפה העברית הזרה להם ומואסים בה כאותו השועל בענבי הגפן במשל הידוע, וכיוצא באלה.

בכלל לא יכול מנדלי להצטמצם בתא צר ולשאת תמיד בכל עת על מצחו „פתקא" מסוימה. אי אפשר היה לו להתקיים בקבלת מרות של מפלגה קבועה ולטשטש את צורתו העצמית לפי רוחה המשוה את הכל. „שאת לא אוכל — היה אומר — את „החובבנים" (חובב׳ניקעס) מכל המינים". מנדלי בעל עצמיות מיוחדה היה, רוחו הכביר פורץ גדר לפעמים ומסיג גבולות שגבלו בני המפלגות, אבל דברי שיחתו ערבים תמיד לאוזן השומע, אף אם „מפלגתי" הוא, אם רק יש בו דעה ואינו „מצומצם" יותר מדאי.

ויש שבדרך שיחתו הוא מזכיר לפעמים, אמנם רחוקות מאד, בהתרגזות יתרה את אחד מידידיו ומכריו הקרובים על דבור או על מעשה שלא כהוגן, לפי דעתו הסוביקטיבית. די לו, למשל, שתגיע לאזניו שמועה על איזה אות התקרבות יתרה מצד ביאליק חביבו אל אוסישקין מתנגדו, שיביע את צערו והתמרמרותו על מעשה „מגונה" זה והוא בא אלי בטענה: „מה אתה אומר עליו, על ביאליק ש ל ך?"... וכיון שהוציא מה שבלבו, עבר ובטל כעסו והיה כלא היה.

וכך היה „הסבא" מטיב צעד והולך ומפזר ביד רחבה את פניני שיחתו על עולם ומלואו, „על גוי ועל אדם". חום היום הגדול איננו מפריעהו, החמה הלוהטת, שהוציאה הקב"ה מנרתיקה, אינה עליו לטורה ואינו חושב כלל להסתתר מחמתה או להסתלק לצדדין, כדי לחסות קצת בצל גדרות ואילנות, הנמצאים על דרכו. אדרבא. מרגלא בפיו: „אוהב אני לטבול באמבטי של שמש". ואתה פוסע לימינו וטובל גם את נפשך באמבטי של שמש אישיות כבירה ונהנה הנאה נעלה מזיו שיחה נאה ומזהירה של אדם גדול.

ויש ש„הסבא" מפסיק את דבריו, מחריש ומסתכל בעיני גופו ורוחו יחד, ביחוד בשעה שהוא „משתטח אצל תעלה ארוכה על גבי עשבים רעננים". מנדלי אינו מוציא אז הגה מפיו אלא מקשיב, „מטה אזנו ושומע קול הדופק בבריאה" — ואתה, בן־לויתו, חלילה לך מלהפריע בדבור קל את הדומיה,

---

ולשונו נאלמה. ראה — הוכיח אותו „הסבא׳ — עד כמה התבלבלה דעתך כשקוראין לך בשם המנואץ „ז׳יד׳, ואיככה זה אתה מרשה לעצמך לקרוא ללשון העם, המדוברת בפי הוריך וזקניך, בשם הבזוי „ז׳רגון?"

שיש בה מעין קדושה. שתיקה יפה בשעה זו. חכה לו, למנדלי, עד שיתעורר מעצמו וימשיך את חוט שיחתו הקודמת או יתחיל פרשה חדשה של שיחה נאה רבת ענין ומלאה זיו...

ה.

אמנם להתמסר כלו למנוחה שלמה „בחיק הטבע" – זאת לא יכול „הסבא" בשום פנים. גם בשבתו בנאות־דשא לא אמר להשתחרר מ„עול תורה", ולעתים קרובות היה נוטל בידו ספר ומעיין בו לא עיון קל אלא בהתעמקות, כאשר אהבה נפשו. חוץ מן התנ"ך, היו „ספרי השלחן" שלו בנוה־הקיץ ספרי המשניות ומדרש רבה. ויש שאתה נכנס לחדרו והוא מרים את עיניו קצרות־הראות מתוך הספר שהתעמק בו, ואומר בנחת: „שומע אתה, רשאים אנו להתגאות, אנשים גדולים מאד היו הם, חכמי עמנו בדורות הראשונים!" והוא מוסר לך בהתפעלות, איזה רעיון נעלה, ששאב זה עתה מהמקור העתיק, מן התלמוד או מן המדרש; ולפעמים הוא מוסר בהשתוממות מרובה איזה בטוי, המצטיין בקצורו הנמרץ יחד עם בהירות ודיקנות גמורה. „אמור מה שתאמר – הוא מוסיף – דל כחנו נגדם בענין הכתיבה; בכל מאמצי מוחנו לא היינו מגיעים, תוכל להיות בטוח, לידי בטוי מצוין כזה".

אולם בקריאה בלבד, בעיון רב בספר, אין „הסבא" יוצא ידי חובה ואינו יכול למצוא בזה ספוק כל צרכי רוחו. נפשו חשקה בעבודה קשה של כתיבה. „מרגיש אני בעצמי – אמר לאחר גמר עבודתו של הספור „האבות והבנים" המחודש – כדן בשעתו המבקש לו נחלה לעֲבדה". וגם בנוה־הקיץ נסה להתחיל בעבודת יצירה והתקשה בה הרבה (בכלל היו כל ההתחלות קשות אצלו ביותר). ולפיכך כשהצענו לפניו, אני וביאליק, לתרגם יחד ליהודית את „ספורי המקרא", לא בז גם לדבר זה וקבל את הצעתנו בשמחה. „ודאי מוטב היה לנו – אמר – לעסוק בתרגום החומש השלם, אבל אם ברצונכם דוקא ב„ספורי המקרא" הריני מוכן ומזומן להשתתף עמכם".

וכך הוחלט. פעמים בשבוע, ביום השני והחמישי, היה ביאליק מזדרז ובא אל נוה־הקיץ של ה„סבא" ושלשתנו היינו עוסקים קמעא־קמעא במלאכת התרגום.

אומר אני „קמעא־קמעא", אבל צריך לדעת שהאשם בזה היה תמיד אחד משני „הנכדים", פעם האחד ופעם השני, בכל אופן לא „הסבא". הוא בטבעו אינו סובל לעולם עבודת־קמעא. אוהב הוא לעבוד כדבעי, בחריצות

יתרה. ולא אחת היה עליו לעצור בשני עוזריו ולא היה נותן להפסיק את עבודתנו עד שנגמור עוד פרק שלם. בחוץ כל־כך יפה ונעים. שמי התכלת משתקפים בחן רב, החמה המזהירה שולחת את קרני הודה ומזמינה אותנו בחבה יתרה לצאת למרחבי השדה, אל מרבדי הדשא – „הסבא״ אינו רוצה לדעת שום דבר, ברצון רב כובש הוא את יצרו, החובב כל כך את הטבע׳ לשם יחוד העבודה.

ומי שלא ראה את „הסבא״ בשעת העבודה, לא ראה עובד חרוץ, השקוע כלו בעבודתו. וגם לעבודה כגון זו התיחס בכובד־ראש גמור, כמו לכל עבודת היצירה שלו. בשעה שאנחנו, שני עוזריו, היינו מתחילים לפעמים להתוכח, כנהוג, בנוגע לתרגום מלה או מבטא, היה פונה אלינו בלשון צווי של בקשה: „הסו נא, השקטו קצת ותנו לי להקשיב ולשמוע מה שיאמר על זה הוא, היהודון שלי״ (מיין יודעל).

מי הוא „היהודון שלו״ – כבר ידענו. עוד בתחלת העבודה המשותפת הזו הסביר לנו כך:

– בשעה שאני כותב עברית ומתקשה במלה או במבטא הריני פונה אל המקורות הראשונים, צריך רק להכיר ולדעת „באיזו אצטבא״ מונח אותו הדבר החסר לי, להושיט יד וליטול משם; אבל בעבודה כגון זו מה אני עושה? מצייר אני לעצמי שעומד אצלי יהודון פשוט, ברדיטשובי, המדבר יהודית נקיה בפשטות ו„בלא שום חכמות״, ועלי רק להטות את אזני ולשמוע כיצד הוא מביע אומר באופנים אלו.

ויהודון זה היה עומד לו, ל„הסבא״, הרבה פעמים בשעת דחקו ומלחש באזנו פירוש מלה או מבטא בפשטות יתרה, הטוב ומתאים למקומו, ואנו, שני עוזריו, ממהרים על פי רוב להסכים לכך בהכרת טובה לאותו היהודון שהצילנו מהתחבטות יתרה[1].

ולאחר העבודה, שעבד „הסבא״ בחדרו בשקידה כדרכו, הוא מרגיש עצמו כאדם שמלא חובתו באמונה ונמצא בהשראת־רוח מיוחדת. מלא זיו מיוחד הוא יוצא עמנו זקוף־קומה לטיול רב, מיטיב צעד ופיו מפיק אמרות אוריגינליות, רעיונות והסברות מתובלים בצורות פיוטיות – ובני־לויתו הולכים ונהנים הנאה מרובה מזיו השיחה הנאה, השיחה המנדלאית.

---

1 תרגום „ספורי המקרא׳ חלק ראשון יצא בשנת תרע״ג בהוצאת „מוריה׳ בשם: „פונם חומש דורך בא׳ר׳ (ר״ת: ביאליק, אברמוביץ, רבניצקי).

„איש שכֻּלו שירה" – בשֵׁם זה כִּנה המשורר הזקן אב"ג את תלמידו ש"י אברמוביץ בימי צעירותו, וכִנוי זה עורר בשעתו את חמת המבקר הרַציונַלי קובנר: כיצד קוראין לזה „איש שכלו שירה", והוא הרי אינו מבין כלל לערוך שיר על הגליון, אות הוא „שאינו יודע עד מה מרוח השיר"? אבל למרות כבוד אותו המבקר המרבה לבטל, שיצא ללגלג על „טעם זקנים", היטיב הפעם לראות וידע להבחין יותר ממנו „המשורר מבית המדרש הישן": „איש שכלו שירה" היה אברמוביץ מנעוריו, ועד זקנה ושיבה לא פסק מעינו הפיוטי של ר' מנדלי והשירה היתה בוקעת ועולה מתוך אישיות זו, הכבירה והנעלה מאד, וביחוד בשעות ע ל י ת נשמתו היתרה, בהיותו בנאות דשא, קרוב אל הטבע משושו וחיי רוחו כל הימים.

ו. מנדלי מו״ס ואחד־העם.

מנדלי מוכר־ספרים ואחד־העם — שני גדולי סופרינו, בעלי שם טוב ומפורסמים בכל תפוצות ישראל, שתפסו מקום כבודם בראש „הכותל המזרחי" בהיכל ספרותנו, שני אלה „האריות שבחבורה" האודיסאית, המלאים זיו כשרון ספרותי ממדרגה ראשונה, כל אחד במקצוע שלו, והמפיקים נגה של אישיות כבירה ומצוינת עד להפליא, — היו ידידים קרובים, אוהבים ומכבדים בכל לבם איש את אחיו, אף־על־פי שבהרבה דברים היו שונים שנוי רב זה מזה באֳפים וצביונם ובחכונת רוחם ונפשם: אמן והוגה דעות, אגדה והלכה, שלטון הרגש והדמיון ושלטון השכל וההגיון...

בשעה שבא אחד־העם להשתקע באודיסה, בשנת תרמ״ו, לא היה עוד שמו הולך לפניו. שום דבר לא פרסם עדיין בדפוס, שלא כדרך „המשכילים" בעלי־עט בדור ההוא, והשם „אחד־העם" של סופר עברי לא היה אז עדיין בעולם (מאמרו הראשון „לא זה הדרך", שהיה חתום בשם החדש „אחד־העם", נדפס בשנת תרמ״ט). אמנם בחוגי הסופרים והעסקנים הקרובים לתנועת „חובבי־ציון" שבאודיסה נתפרסם מהרה שמו של המשכיל הצעיר יליד סקווירא ו„בן־הכפר" אָשֵׁר בן ישעיה גינצברג, שהיה משתתף מזמן לזמן באספות המוקדשות לעניני חבת ציון, ואותם הדברים של טעם, שהשמיע בשיחותיו ובנאומיו בדעה מיושבת ובתוקף הגיון, עשו על פי רוב רושם נִכר; אולם מנדלי מו״ס, שהתישב באודיסה לפני כמה שנים (בשנת 1881) בתור מנהל הת״ת, לא לקח שום חלק באספות הללו והשם אָשֵׁר גינצברג עוד ימים רבים נשאר זר לו. וכמו זר נחשב גם מנדלי מו״ס לאחה״ע, כי עיקר פרסומו של מנדלי בימים ההם היה ביחוד בתור יוצר ובונה את ספרות העם בלשון המדוברת, והמשכיל גינצברג לא היה מעולם מחובבי הספרות ה„ז׳רגונית", ואף לא מקוראיה בדרך ארעי, ובמה נחשבה בעיניו.

לאט־לאט התחיל להתפרסם שם אחד־העם ע״י מאמריו המשובחים, הכתובים בטוב טעם ודעת ובסגנון נאה, שדוגמתם חזון יקר מאד היה אצלנו, ומנדלי, שהיה כל ימיו קורא ותיק של העתונים, לא אֵחר לשום עין לטובה על הסופר

החדש שקם בישראל בעיר מושבו; ומהצד השני חזר מנדלי בעצמו לספרות העברית, לאחר הפסקה רבת־שנים, וב„בן־עמי" של קנטור הופיע בספורו „בסתר רעם" ואח"כ בא להשתתף במאסף „כורת", שהוציא אחה"ע בעריכתו בשנת תר"ן („שם ויפת בעגלה"), ובשלשת מאספי „פרדס" שיצאו על ידי כותב הטורים האלה („לא נחת ביעקב", „בימי הרעש", „הנשרפים" ו„מסעות בנימין השלישי").— ושני הסופרים בעלי־השם התקרבו התקרבות מרובה, ביחוד לאחר שהתחיל אחה"ע להוציא את „השלח" ומנדלי תרגם, או יותר נכון יצר, בשבילו מחדש את ספורו הגדול והמצוין „ווינשפינגעריל", הנודע בגלגולו העברי הנפלא בשֵם „בעמק הבכא".

ואחד העם התחיל הוגה כבוד רב וחבה יתרה לזקן שבחבורת הסופרים העברים האודיסאים, שזכה לנוב בשיבה טובה ולהוציא פרי תנובה ברעננות כל־כך מפליאה. הוא אמנם לא הואיל לקבל על עצמו את מרותו של „הסבא" ולעולם לא התחשב בין „הנכדים" שלו, אבל חביב היה עליו הסבא בכל עת, ומזמן לזמן היה בא אליו לבקרו ומקבלו בביתו בסבר פנים יפות מיוחד, וכמה פעמים בא לביתו של מנדלי גם ביום 20 דצמבר, אותו היום שבני ביתו של מנדלי היו נוהגים לחוג בו בכל שנה את חג הולדתו, כדי לבלות את הנשף עם „הסבא" בחבורת „נכדים" אינטימית.

גדול היה בעיני אחה"ע כבודו של מנדלי, תלמיד־חכם פקח זה המפליא את שומעיו בשיחותיו, המלאות תמיד ענין רב והמתובלים במשלים מחוכמים ובציורים נאים מאד. גם בכשרון האמנותי הכביר של מנדלי הכיר אחד־העם, והוא, ההוגה דעות, שלא היה דרכו כלל לקרוא בחשק ספורים, היה קורא את „ספורי־המעשיות" של מנדלי העבריים בחפץ לב ומתענג עליהם, והיה רגיל לְספר בשבחם. ביחוד הרבה להפליא אותו, את בעל הסגנון המצוין, סגנונו של בעל „בעמק הבכא", זה „הסגנון המנדלאי", שנברא ביד היוצר המפליא לעשות מתוך התמזגות נאה של לשון המקרא ולשון המשנה והמדרש ושהצטיין ביפי עשרו הרב ובפשטותו ודיקנותו כאחד, ושהשפיע במדה מרובה על כמה מטובי הסופרים.

וזכורני, שפעם אחת פנה אחד הצעירים המשכילים אל אחד־העם בשאלה זו: ילמדנו רבנו, איזה סגנון בספרותנו החדשה ראוי להיות למופת לכותבים עברית? ועל זה ענה אחה"ע: „הדבר תלוי באיזה מקצוע, אם בבלטריסטיקה — ודאי סגנונו של מנדלי". — ובפובליציסטיקה? — הוסיף הלז לשאול. — „בפובליציסטיקה — השיב הנשאל בשפה רפה — אולי סגנונו של אחד־העם".

על יחסו הנפשי של אחה״ע למנדלי מעידות עדות נאמנה כמה אגרותיו של הראשון, שנכנסו לתוך קובץ „אגרות אחד־העם״.

— „סוקר אני לאחור — הוא כותב אל מנדלי ממוסקבה בשנת תרס״ג — את הימים הרבים (כמדומה לי, כעשרים שנה) שחיינו יחד, ובהרבה ענינים גם עבדנו יחד, באודיסא „שלנו״, וכמה גדלו געגועי עתה על הימים ההם״ (ח״ג, ע׳ 274). ובשנת תרע״א מלונדון: „אתמול קבלתי מתנה טובה ששלחת לי בטובך הגדול, הכרך השני מ„כל כתבי״. וכי צריך אני לאמור לך, כמה שמחתי על הדבר? ולא רק על הספר כשהוא לעצמו שמחתי, אלא — ואפשר עוד יותר — על שעלה זכרוני לפניך ולא שכחתני אחרי פרידה ארוכה״ (ח״ד, ע׳ 214). ולאחר כמה חדשים, בקבלו את הכרך השלישי מ„כתבי מנדלי מו״ס״, הוא כותב אליו: „שמחתי מאד על האות הזה האחרון, שעדיין לא נשכחתי מלבך, כמו שזכרך וזכרון „הימים הטובים ההם״ עודנו שמור בלבי בחבה וגעגועים״ (שם, ע׳ 280). ולאחר שלש שנים: „זה זמן רב לא נזדמן לי לכתוב אליך אבל גם בלי דברים יודע אתה, ששמור בלבי באהבה זכרונך וזכרון „הימים ההם״, כשהייתי נהנה מזיוך פא״פ (ח״ה, ע׳ 161).

מלא ענין הוא המכתב שכתב אחה״ע בשבט תרע״ח תשובה על הזמנה להשתתף בנאומו באספת־אבל בלונדון אחרי מותו של מנדלי: „פטירתו של ר׳ מנדלי היא לי אֵבל כפול: אֵבל על הארי שבחבורת סופרי ישראל שנלקח ממנו ואין לנו תמורתו, ואבל — אולי עוד יותר עמוק — על אבדן הגדול שבחבורתנו הקטנה באודיסא, אשר יחד עמו חיינו ועבדנו בשדה ספרותנו במשך עשרים שנה ויותר. חבורה קטנה זו, שלא היתה כמוה בדורנו בשום מקום אחר, התחילה להתפרד עוד לפני כמה שנים — — — אך כל זמן שהיה הזקן חי וממשיך עבודתו שם, היתה הרגשה בלבי — ובודאי גם בלבות שאר בני החבורה מאותם הימים — שעדיין לא חרב „ביתנו״, אשר בו בלינו מיטב שנות חיינו. נתפזרו אמנם „הילדים״, אבל האב הזקן עודנו שוכן כבוד בתוכו ומשמש כעין קשר המאחד את יתר הפליטה, הפזורה בארצות רחוקות. עתה גם הוא איננו — ניתק הקשר ונתפרדה החבילה״... (ח״ו, ע׳ 3). ובאותו המכתב מנסה אחה״ע לתאר גם את צורתו הרוחנית של מנדלי, ובתוך יתר דבריו כאלו מתכוון להמליץ על הנפטר חביבו בפני מתנגדיו מתוך מחנה הקנאים שב„חובבי ש״ע״: „כאמן אמתי היתה נפשו מורכבת מנטיות והרגשות שונות, דקות מן הדקות, שנראו לפעמים כמתנגדות זו לזו. ונפש כזאת קשה מאד לנתח באיזמל הבקורת ולהפרידה ליסודותיה — — — מי שלא ראה איך עבד הזקן בתרגום ספריו — איך דקדק בכל מלה ומלה, בכל קוץ וקוץ,

שלא יבוש התרגום העברי מפני המקור הז׳רגוני — לא ראה „חובב שפת עבר" מימיו. ר׳ מנדלי לא אהב את הדבור בעברית, ביחוד לא אהב לשמוע נשים מדברות עברית. אבל גם פה היתה הסבה לא התנגדות לתחית הלשון העברית, כי אם הרגשת האמן, שלא יכלה לסבול את המלאכותיות הנראית על הרוב בדבור העברי, ביחוד כשאין הלשון שגורה היטב בפי המדברים, וגמגומם צורם את האוזן. ואלו זכה הזקן לשמוע ילדי א״י מדברים עברית בדרך טבעית בלשון אמם — ודאי היה שמח ומאושר".

ומנדלי האמן בעל „הנפש המורכבת מנטיות והרגשות שונות", היחס הנפשי שלו לאחה״ע לא תמיד היה שוה במדה אחת. כאמור, חבה יתרה נודעת לו לאחה״ע ממנדלי, שהיה מכבד ומוקיר מאד את בעל „לא זה הדרך" ו„אמת מארץ־ישראל". ולפעמים, כשהיה מנדלי נמצא, למשל, במסבת מתנגדים לחבת ציון ולחובבי ציון מתוך המחנה של נושאי דגל החברה „מרבי השכלה בישראל" (והוא היה קרוב לספירות ההן, וביחוד היה מנדלי רֵעַ כאח משכבר הימים לראש עמודי־התוך של „מרבי ההשכלה", הוא העו״ד והסופר המפורסם מנשה מרגלית, איש־ריבו הקשה של אחה״ע במשך זמן רב), וכשהגיעה לאזניו פגיעה גסה בכבודו של אחה״ע יוצאת מפי קנאי ה„השכלה" ולוחמי מלחמתה הנלהבים, יש שהיה גוער בנזיפה במחללי שם האיש המכובד בעיניו ושהכל חייבים בכבודו, לפי דעתו, וקורא בחמתו: „אל תגעו במשיחי!"

אולם מנדלי היה יותר מדאי סוביֶקטיבי בכל דבר ונתון על פי רוב תחת השפעת שלטון הרגש והשראה ארעית, ובהכרח היו אצלו נגד אחה״ע, „הדורך בשבילו המיוחד" מבלי נטות ימין ושמאל, שעות של הקפדה קלה וחמורה, שהגיעה לפעמים לידי התמרמרות יתרה, מחמת הרגשה זמנית שתקפה עליו בשל איזו סבה.

מנדלי קרא, לדוגמה, אחד המאמרים של אחה״ע, שזה מדגיש בו הדגשה יתרה את רוב גדלו וחשיבותו של „מרכז הרוח", והוא מצא בתוך המאמר דברים שהרגיזו את רוחו. והנה, כשנכנסתי אליו באותה שעת הרוגז, לא יכול לעצור במלים מלשפוך את חמתו על ראש „משיב הרוח" בדברים חריפים מעין אלו:

— רוח, רוח תפסיה להאי גברא! שמים וארץ—ורוח! תמיד כל היום הוא מרבה דברים להפיץ בישראל את תורת הרוח ואינו חדל להנבא בשער בשם אלהי הרוחות. רבונו של עולם, החסר רוח הוא עם ישראל? כמדומה, שכבר הגיע עם־עולם זה לבחינת מי שאינו גוף ואין לו דמות הגוף. ומה

לו עוד? אדרבא, יש ויש רוח בישראל די והותר. ואיש יהודי בזמננו צריך להשתדל להיות קצת גם אדם בעל גוף, בשר ודם ממש, ולשלוח לפעמים את הרוח „לכל הרוחות"...

ויש לפרקים שהסבא נמצא שרוי תחת השפעת רוח אחרת ופיו מפיק מרגליות והוא דורש נפלאות ונשגבות, כדרכו בקודש, במשלים נאים וציורים מזהירים על רוח ישראל וכל מעשה תקפו וגבורתו בכל הזמנים, ואתה פונה אליו ומעיר על זה בתמיה:

– סבא, הרי נעשית כמעט לאחד־העמי ממש!

והוא נועץ בך את שתי עיניו קצרות־הראות ומשיב בצחוק ילד תמים, כדרכו לפעמים:

– אני אחד־העמי? לא, חביבי, שגית קצת. להיפך, אחה"ע, המדַבר כדברים האלה, הוא מנדלאי, שהרי אותם הדברים כבר חרותים היו על הלוחות שלי הרבה זמן קודם מתן תורה של אחד־העם.

בכלל מרגלא בפיו של מנדלי:

– אני ואחה"ע שנינו כשני כחות חשמליים חיוביים או שליליים, שזה דרכם אמנם לדחות זה את זה, ואף־על־פי־כן שניהם ממין אחד הם.

אולם כח הדוחה בין שני אלה הכחות הגדולים – ודוקא מצד אחד, מצד מנדלי הרתחן – היה פועל בעידן ריתחא את פעולתו אך לעתים רחוקות מאד, ואף אז רק לשעה קלה.

ובשעת קטרוג כזו קרא פעם בחמת רוח:

– יודע אתה, אחה"ע מביא אותי לעתים מזומנות עד כדי כך, שהייתי נוטלו ותולה אותו בעצם ידי על רוב „רוחניותו"...

ועל זה הוסיף תוך כדי דבור:

– מובן מאליו, כי אני „התַלין" בעצמי הייתי נושא עליו לאחר־המעשה מספד תמרורים ומבכה על האבדה הגדולה, כי מי יביא לנו תמורתו?

ופעם אחת בערה כאש חמתו של מנדלי על אחה"ע „עד להשחית". הדבר היה בשעת ההרצאה של אחה"ע באודיסה בשנת תרס"ד, בקלוב הסוחרים היהודים בשֵם „בֶיסֵידא" (שיחה), על משה רבנו, שנדפסה אחר כך בח"ג של „על פרשת דרכים".

בהרצאה המצוינת ההיא הביע אחה"ע באופן מזהיר את דעתו, שאין לנו לחוש כלל לכל אותם השאלות והספקות, שחכמי אומות־העו"לם מונים אותנו בהם: אם באמת היה האיש משה במציאות, אם באמת חי ופעל באופן מתאים למה שמקובל באומתנו וכו' וכו', כי אנו אין לנו אלא משה

זה שבדמיון העם, ואפילו אם היו „מצליחים להראות בבירור גמור, שמשה האיש לא היה כלל, או שלא כך היה, לא יגרע על ידי זה מאומה ממציאותו ההיסטורית של משה האידיאל, זה שהלך לפנינו לא רק ארבעים שנה במדבר סיני, אלא אלפי שנה בכל „המדבריות" שהתהלכנו בהם ממצרים ועד הנה". והדברים האלה, ששִמשו כעין הקדמה לעצם ההרצאה, הביאו את מנדלי, שנמצא אף הוא בין השומעים, לידי התרגזות יתרה. הוא ישב כמו על גחלים לוחשות, כלו נרגז ומורתח.

ר׳ מנדלי היה בכלל מתנגד גמור ומוחלט לדרכי מבקרי המקרא הקיצונים ותמיד היו מוכנות בפיו אמרות קשות וחריפות נגד בעלי הבקורת, כביכול, המתפרצים לתוך היכל הקודש של התנ"ך בכשיל וכילפות שלהם ומרשים לעצמם בחוצפא כלפי שמיא לסתור ולהרוס בזרוע נטויה ומהפכים דברי אלהים חיים למין מפלצת, „כגַונא דמוֹנדריש". זה עסק — היה אומר — בשבילם, בשביל „הגוים", שחכמיהם בחקירת הביבליה חכמת־מה להם והם, על פי רוב, בורים ועמי־הארץ לגבי „תלמידי־חכמים" שלנו. והוא, מנדלי, בעצמו היה בקי וחריף מאין כמוהו ב„ספר־הספרים" שלנו וחדושי המצאותיו בתנ"ך היו מפליאים את שומעיהם בעמקם וחריפותם, וחבל שלא נרשמו בספר להשאר לזכרון לדורות. ומשה רבנו אבי הנביאים היה גבורו הראשי בדברי ימי עולם ושם כבודו קדוש ונערץ בעיניו כל הימים. והנה זה בא, אחד לא מבני „הגוים", אלא דוקא אחד־העם, המיוחד בבני עמנו ומבחירי „תלמידי־החכמים" שבקרבנו, ועומד ודורש בפני קהל רב דברים של „דופי" כגון אלו, ודבריו בנחת נשמעים וכאלו מקבל עליו את הדין, שיש אמנם להטיל ספק אם זה איש האלהים משה היה חי וקים גם במציאות או רק בדמיון בלבד!

בהתאמצות יתרה התאפק „הסבא" ונשאר יושב במקומו עד סוף ההרצאה, ותיכף לאחר שסיים המַרצה את דבריו האחרונים, בעוד הקהל הרב משמיע קול מחיאת כפים לאות רצון מיוחד, כנהוג, חש ר׳ מנדלי לקרוא לידידו וחביבו ההיסטוריון הנודע ר׳ שמעון דובנוב, שישב על ידו בין השומעים, ופרש עמו לקרן־זוית ופניו פני להבים וזועמים מאד, ובכאב עצור אמר לו:

— מה דעתך על דרוש נאה ונחמד זה? אוי לאזנים שכך שמעו! יודע אתה מה שנאמר בתורה על משה רבנו: „ולא ידע איש את קבורתו עד היום הזה". אולם ביום הזה אני הגבר היודע קבורתו של משה היכן היא. כאן, במקום הזה, בטרקלין של קלוב הסוחרים „ביסֵידא", מצא משה רבנו את קבורתו, והקברן שעסק במלאכת־הקודש הזאת באמונה — הוא מיודענו אחד־העם בכבודו ובעצמו!

אולם גם הכעס הגדול הזה לא היה, חלילה, כעס עולם, ואפילו לא לאורך־ימים. ר׳ מנדלי השתדל להסיר מלבו את כעסו על אחה״ע, שהקדיח הפעם, לפי דעתו, את תבשילו ברבים ולא נזהר מלהוציא מפיו דברים שאינם ראויים לו כלל. אמנם עוד ימים לא מועטים עברו והנגיעה בפצע זה היתה מעוררת בלב „הסבא״ בכל פעם התרגזות, שחלפה חיש קל, והוא לא חדל גם להבא מלכבד את אחה״ע בכל נפשו ולחבבו כל הימים.

ויש לפרקים שהיה ר׳ מנדלי מרשה לעצמו לחמוד לצון ולהלעיג מטוב לב על זה וזה מן עסקני חבת־ציון וגם סופרים, שהיו ממקורבי אחה״ע ובאי ביתו. למשל, על פלוני מן הקולנים שבעסקני חובבי־ציון היה אומר: „סופר דברי הימים של זמננו, העתיד לבוא, בודאי יתן רשימה מלאה, כעזרא הסופר בשעתו, של שמות ראשי עולי הגולה בימינו ועל השמות הללו יבואו טעמי נגינה, כנהוג, ואז השם „פלוני״ יבוא בודאי בנגינת „קרני־פרה״ והקורא צריך יהיה לקרוא אותו השם בסלסול רב לפי חוקי הטעם של נגינה זו״ (ובשעת דבורו היה „הסבא״ מאריך לסלסל את השם „פלוני״ בנגינת „קרני־פרה״)... או על סופר אלמוני מתלמידיו המובהקים של אחה״ע, ההולכים בעקבותיו, היה ר׳ מנדלי אומר: „אלמוני״ הוא „הגולם״ של אחה״ע, כמו גולמו של ר׳ ליב שרה׳ס או של מהר״ל מפראג בשעתם, וכל מה שזה נואם בפיו וכותב בעטו נעשה בכח שם המפורש של אחד־העם״...

ודברי הלצה כגון אלו היו מגיעים גם לאזני אחה״ע. ולא זה בלבד, אלא שנמצאו בני־אדם טובים שהזדרזו למסור לו, לאחה״ע, גם את הדברים הקשים נגדו שהפליט „הסבא״ מפיו בעידן ריתחא. אבל אחה״ע לא נתן לדברים כיוצא באלו ממשות יתרה; לשמע ההלצות שחק בעצמו שחוק של מבין־סלחן, ואף פעם לא נתקלקלו על ידי כך יחוסי הכבוד והידידות הנאמנה בינו ובין ר׳ מנדלי.

ז. מנדלי מו״ס וחבת ציון.

היחס של ר׳ מנדלי מו״ס לחבת ציון ולציונות שלאחריה לא תמיד היה באופן שוה. בכלל היה „הסבא״, כאמור, איש סוביֶקטיבי במדה מרובה, בעל נפש מרכבת, מתפעלת ומתרגשת, ויש שהיה מוציא מפיו משפט קשה בחריפות יתרה על ענינים ואישים לפי השראת הרוח המיוחדת שבאותה שעה, והשומע שקבל את הדברים כפשוטם ומִהר להחליט על „השקפת־עולם״ וכדומה ולהוציא מסקנות קבועות — לא היה אלא טועה.

בעיקר הדבר לעולם לא הביט ר׳ מנדלי אוֶן, חלילה, בעצם הרעיון של חבת ציון ולא שָׂם תִפלה בציונות כשהיא לעצמה. אדרבא, השם ציון יקר היה בעיניו ולבו הגה חבה לתקות הגאולה, וגם אבי הציונות בגלגולה החדש הרצל הביא אותו לעתים קרובות לידי התפעלות והתלהבות עצומה. אולם כמה מ„הנפשות הפועלות״, העולות לדוכן על הבמה לעיני כל ישראל, אלו העסקנים הנלהבים „נושאי הדגל״ ביד רמה ועוד יותר בפה ממלל גבוהות ורמות, המרבים רעש ושאון, לצורך ושלא לצורך, ומעלים אבק עד לב השמים והדוחים מתוך המחנה בשתי ידים בקנאות יתרה את כל מי שדעתו אינה כדעתם אפילו בקוצו של יו״ד, — העסקנים „הרעשנים״ האלה היו פוגעים בחושו האֶסתיטי ועושים שרטת בנפשו האמנותית, ובשביל כך היה מוציא לפעמים מפיו בשעת שיחה עם אנשים קרובים דברים חריפים ובדיחות עוקצות כלפי פלוני ואלמוני, שדרכם היתה לא לפי טעמו ורוחו.

האגוז־קוקוס — היה אומר לפעמים בשעת התרגשות — תוכו המתוק אינו מתקלקל לכאורה על ידי כך שהוא נתון במקום טנופת, ובכל זאת כל אוכֶל כגון זה תתעב נפש בני אדם ואינם מוצאים אותו ראוי לאכילה, אף־על־פי שאפשר בנקל להסיר את קליפתו המזוהמה ולהוציא את התוך הנקי והצח. כך מקלקלת הקליפה (כמה מנושאי דגל האידיאה, כביכול, של הציונות) ועושָׂה ל„נמאס ומאוס״ את התוך (היא ציון היקרה והחביבה לכל אדם מישראל).

בכלל היה כל ענין ה„התקהלות" והמפלגות זר לרוחו ונפשו, וכבר הזכרתי המימרא הרגילה בפיו: „שאֵת לא אוכל את החובבנים מכל המינים". ויש שלא חס גם על כבוד גדולי העסקנים, התופסים מקום בראש, בכותל המזרחי של „התנועה", אם לעתים דרכיהם לא זַכו בעיניו.

ידוע הוא, למשל, דבר־הלצתו כלפי העסקן המפורסם אוסישקין, שהיה נוהג נשיאותו בועד חובבי־ציון שבאודיסה ברמה ובהבלטת „רצון" תקיף שאין לך דבר העומד בפניו: „ולירושלים עירך ברחמים תשוב" – היה אומר – זה בודאי טוב ויפה, אבל „אוסישקין (ותשכון) בתוכה"–דבר זה לא טוב ולא יפה ביותר...

ויש שהיה מספר בשעת הכושר, לשם משל ציורי, כדרכו, שעוקצו מכֻוון כלפי אותו האיש, – מעשה זה, שאירע לו בחייו באחד הימים:

– פעם אחת, בימי שבתי בזיטומיר, פגשתי אצל בית־דירתי את חז"ס, והוא מניע את ידיו ומתרגז כלפי אשה אחת מוכרת־ספרים, שהיתה לה עמו זה־עתה דין ודברים טורדים. אחזתי בו והכנסתיו לתוך ביתי להרגיעו. בחדר הגדול פשטתי את מעילי ושכבתי לי סרוח על הסַפה, מעשה בעל־הבית, והוא, חז"ס, דעתו לא נחה עליו עדיין והריהו מתהלך על פני החדר הנה והנה ומפיו יז קצף על אשת־ריבו. והנה נפתחה פתאום אחת הדלתות מן הצד ובפתח נראו פני אשה כבודה, העומדת ומביטה אלי בפנים שוחקות. שאלתיה פעם ושתים: מה להּ? והיא עומדת לה במקומה וחיוכה הקל מטוב־לב אינו סר מעל פניה, עד שמלאתי חֵמה וגערתי בה בנזיפה: „הגידי, מה לך פה?" ועל זה השיבה בסבר פנים יפות: „יהי שלום לכם, אם שחקה לי השעה שיבואו לביתי שני אנשים חשובים ונשואי־פנים כאלה, כיצד לא אשחק בהנאה יתרה שזכיתי לכך". ורק אז הבינותי פשר הדבר, שטעות היתה כאן מצדי ומתוך פזור־הנפש נכנסתי לדירה זרה, השוכנת מול דירתי ודומה אליה בכל פרטיה, וזו האשה היא כאן בעלת־הבית. וכך הוא הדבר בנוגע לציון וארץ ישראל. כמדומה, כל ישראל יש להם חלק בהן. והנה הוא, אוסישקין, בא ומתמתח שם בכל מלוא קומתו, מעשה־פריץ, כאומר: „ציון זו אנכי", רשות־היחיד שלי – ולאיש כמוני, שיש לו כמדומה שייכות לציון, הוא פונה בזעמו בשאלה: מה לך פה ומי לך פה?...

והוא, „הסבא", היה נושא את נפשו כאחד משלומי אמוני ישראל דוקא למקומות העתיקים שבארץ־ישראל ומשתוקק לראותם, וביחוד את קברה של רחל אמנו, שהיתה תמיד נחשבת בעיניו לסמל הנפש הרמה והנִשָׂאה של אֵם רחמניה והיה מעריץ את זכרה. „קול ברמה נשמע, רחל מבכה על בניה" –

את הפסוק הזה היה רגיל להשמיע מפיו ברגש ובגעגועי קדש. ובשעה שאנו שני „נכדיו", ביאליק ואנכי, נסענו בפעם הראשונה לארץ ישראל לשם תיור (בשנת תרס"ט) ובאנו אליו קודם הנסיעה לקחת מאתו את ברכת הפרידה, אמר לנו הסבא בכובד־ראש גמור: „ודאי תלכו שם לבקר את קבר רחל אמנו; זכרו ואל תשכחו למסור לה גם בשמי דרישת־שלום".

ולאחר שחזרנו מארץ ישראל ובאנו אל הסבא לספר לפניו על רשמי נסיעתנו ועל כל מראה עינינו בארץ אבותינו, היתה אחת השאלות הראשונות שהציע לפנינו: אם לא שכחנו למלא את בקשתו?

באזנים קשובות שמע „הסבא" כל מה שספרנו לו על סימני התחיה של העם והארץ שראינו בעינינו, וביחוד על הדר הטבע הנפלא בארץ הפלאות.

– סבא – אמרנו לו – מה טוב ומה נעים היה הדבר אלמלי לקחת לך מועד והלכת גם אתה לראות בעיניך ארץ חמדה זו. הן מי כמוך יודע ומרגיש את חמודות התולדה בכל גוני צורותיה? ושם תראה חזות הכל ונפשך תשבע עדנים.

– ללכת לארץ ישראל, אתם אומרים – ענה על זה הסבא – לא, לא זה הדרך לפני. חוששני, מתירא אני בנפשי.

– מהו החשש, סבא, איזה מורא יש כאן?

– יש ויש, חביבי. יודעים אתם, בימי נעורי קראתי את הספור „אהבת ציון" של מאפו, וכמובן, לא היה קץ ושעור לעונג נפשי בשעת הקריאה. הרושם שעשה הספור הנפלא על נפשי הרכה היה עז וכביר שלא ימחה לעולם. והנה מאז ועד היום הייתי נזהר מאד מלקחת שוב את הספור בידי ולעיין בו, יודעים אתם מפני מה? מפני היראה שמא אמצא שם (ובודאי אמצא ואמצא!) פגימות ומגרעות ודברים שאינם עוד לפי טעמי ורוחי – ונמצא שאני בעצמי קלקלתי את השורה ובידי קפחתי את כל הרושם התקיף מלפנים. וככה הדבר גם בנוגע לארץ־ישראל. חוששני מאד, שמא תבוא המציאות הגסה ותטפח על פניו של הדמיון, החי והקים בקרבי כל ימי חיי. הנה, למשל, הירדן. מה דמות ערכתי לו בדמיוני כל הימים? זה הירדן כים גדול ורחב־ידים בעיני רוחי: „הירדן מלא על כל גדותיו", „גאון הירדן" – מי ידמה לו ומי ישוה לו? ואני אבוא לשם ועיני תראינה את כל „גאון הירדן" במלואו בתואר פני נחל קטן ודל – וכל עושר חזיוני יתנדף לו כעשן והיה כלא היה... ובכן הניחו לי, בבקשה מכם, להיות יושב בית ונהנה מרחוק מזיו התמונה הדמיונית...

ובאחרית ימיו של „הסבא", בשעה שחדל להיות „זקן צעיר", כמו שקראו לו רבים במשך כמה שנים, ופסקה לו תקופה זו של „בגבורות", וקפצה עליו זקנה ממש יחד עם משלחת מלאכיה הרעים וכחו תש כילד, — התחיל חולם על איזו פנה שלוה, אחוזת־נחלה קטנה למנוחה שלמה לעת זקנה וחולשה. בדבר הזה השפיע עליו מו"ל חרוץ אחד, שהוציא אז באודיסה עתון בלשון יהודית, וברצונו לעשות נחת רוח ל„סבא", ודרך אגב גם רקלמה יפה לעתונו, הפליא עצה לעורר „תעמולה" רבה בעתונו על דבר „פנת הסבא" (דעם זיידענ'ס ווינקעלע), שיגישו לו, לסופר הגדול, מכבדיו ומעריציו. והוא, „הסבא", היה נוח אז לקבל השפעה כגון זו ובתמימות ילדותית האמין בלבו, שאין בחלום זה שום דברים בטלים ועתיד הוא להתקיים ולצאת בקרוב מן הכח לפעולה ממשית.

אמונה זו גרמה לו הרבה קורת־רוח ושעות יפות של עלית נשמה בימי חולשה וירידה, באותם הימים שאין בהם חפץ. דמיונו מצא לו עבודה נעימה בתאור האידיליה של החיים היפים שם בקרן פנתו, בנחלת מנוחתו, הרחק משאון קריה והמונה וקרוב תדיר אל הטבע אהוב נפשו כל הימים. גם בית־מדרש מְרֻוח יתנוסס שם, מעֵין אקדמיה לתלמוד תורה וחכמה, וצעירים ינהרו אליו, תלמידים מקשיבים, לשמוע הרצאות חשובות מפי „הסבא" וידידיו הסופרים הקרובים לו ברוח, גם לעבוד עבודות ספרותיות תחת השגחתם והוראתם של אלה. ולא „תורה" בלבד תִמָצא שם אלא גם „קמח", לשם ספוק צרכיהם של עניי הלומדים, ולא יהא שם מחסור כל דבר...

ככה ארגה לו שפעת דמיונו חלום יפה ברב ענין. ו„נוה שאנן" זה נעשה אצלו למין „רעיון תקוע", שלא הרפה ממנו כל הימים. ולאחר שנואש מקבלת מתנת־עם, לא חדל לחלום שיזכה להגיע לכך בכחות־עצמו. גם שֵם קבע מראש ל„ילד שעשועיו" כשמו שלום: „נוֵה שלום".

והנה „נוה שלום" זה, שמצא לו את מקומו קודם בתאור דמיונו של „הסבא" באחד „הפונטַנים" הסמוכים לאודיסה, נעתק מכאן מבלי משים ועבר לשם, לארץ־ישראל. שם באחד המקומות היפים והנחמדים, סמוך למושבה עברית מלאת חן־המזרח, תהא פנת מנוחתו. ומובן מאליו, כי ידידיו הקרובים ואוהביו הנאמנים אף הם יעברו עמו לארץ חמדה ויחד ישבו שבת אחים וייסדו שם מעֵין „יבנה" חדשה למופת בישראל. „אילן עתיק — היה אומר — כשבאים להעתיקו ממקומו צריך לעקור אותו עם שרשיו ולהעבירו למקומו החדש יחד עם הקרקע שמסביב; כך אי אפשר בשום פנים לקחת ולהעביר אותי בלי חברת ידידי הקרובים ללבי ונפשי".

שִׁנוי המקום של אותו „הָנָוֶה", שהתחיל לראות אותו בחלום דמיונו דוקא שם בארץ־ישראל, בא לא בתור ענין של ציונות, אלא, חושבני, מחוך התגברות הרגש הדתי בלבו של „הסבא". נטיה לא קלה לרגש כזה היתה נִכרת בקרבו גם קודם לכן, אבל בזמן ההוא התחזקה וקבלה צורה בולטת ביותר, עד שהתחיל להתפלל בכל יום בבקר בכונה עצומה. „תקופה חדשה — אמר לי פעם — מתחילה אצלי; אין אני הולך בעקבות „מבקשי אלהים" הידועים, שהרי מעולם לא אבד לי אלהי, שיהא טעון חִפּוש ודרישה, אבל מרגיש אני שמחלתי האחרונה הועילה למרק ולצרף את נפשי והביאתני לידי התקרבות רבה אל אלהים".

והתקרבות זו גררה גם התקרבות יתרה אל ציון, שהיתה חביבה עליו, כאמור, מאז מעולם. ופעם אמר בימים ההם, בתקופתו האחרונה:

— אין אתם יודעים עדיין מה יהא בסופי. עוד עתיד אני לכתוב באחרית ימי חלדי „שירי ציון"...

וזה היה חלומו האחרון בחיים.

שלום עליכם

א. הדפים הראשונים מספר־זכרונותי על ש״ע.

I.

כשנתים קודם שנתודעתי אל הסופר „שלום־עליכם" פנים אל פנים היינו כבר ידידים קרובים על פי חליפות־מכתבים שבינינו.

הכל יודעים, שהענין של כתיבת מכתבים לרֵעים ומכירים היה חביב מאד על שלום־עליכם. שום אדם בעולם, כמדומה, לא היה מרבה לכתוב אגרות, ובחשק רב כל־כך, כמוהו. מעולם לא נשאר חַיָּב תשובה לשום בן־אדם; ובשעה שאחד הסופרים, שאינו שקדן כמותו בדבר זה, היה חיב לו תשובה, הוא לא היה יושב וממתין עד שזה יתעורר מעצמו ויזכור לפרוע את חובו ולהשיבהו דבר, אלא היה מעיר ומעורר, כותב וחוזר וכותב להזכירו על כך.

„ואני – כותב הוא לי בימי צעירותו – אינני עושה כמעשה אחרים. משיב אני באותו רגע". ובמכתב אחר: „אתה בא עוד בטענות עלי? היתכן? הלא מגיע לי ממך כמעט עד ארבעה עשר מכתבים! ואולי הטעות בידי". ועוד במכתב אחר: „3, 4, 5, 6, מכתבים בכל יום להעולם – הלא דבר זה אצלי מנהג מימים קדמונים". ולאחר זמן רב, כשהתקרב כבר לימי זקנה, בהיותו מוטל על ערש־דוי בנֶרוִי, כותב הוא: „הדבר מוצא חן בעיני, שאתם באים להוכיח אותי – חא! חא! – שאני אינני משיב על מכתבים. לא, אחי, החכמות האלה כבר עברו ובטלו מן העולם. אין שוטה בארץ, שיאמין שרבניצקי וביאליק כותבים וכותבים ושלום־עליכם – הנה זה עצלן!– מתעצל להשיב דבר".

ואגרותיו של שלום־עליכם יכלו להוכיח לכל אדם בכל הזמנים, שאותו רוח־ההתול הנודע, אותו ההומור השלום־עליכם׳י, הרענן והנחמד, היוצא מלב טוב ושוטף בקלות ועליזות, שהתפרסם כל־כך בעולמנו מתוך כתבי שלום־

עליכם ושהיה מושך כל־כך את לב כל הקוראים מכל המינים, — היה באמת לא מעשה מלאכותי, לא דבר „מעובד" בזיעת־אפים של כתבן ממציא וממַצה בדיחות של „חכמות", אלא היה משתפך מאליו, באופן קל וטבעי, בלא שום הכנות יתרות קודמות, מתוך מקור מלא וגדוש, הנובע ושופע ברכה עד בלי די. ולפיכך אין פלא אם זה שקבל מכתב מאת שלום־עליכם לא יכול לעצור בשעת הקריאה מלשחוק בקול, קודם ביחידות, ואחר־כך היה מוסרו לקריאה ליד ידידיו ורעיו הקרובים, ושוב נשמע קול צחוק בחבורה.

את המכתב הראשון קבלתי מאת שלום־עליכם בתחלת שנת 1886 בתור תשובה על מכתבי, שפניתי בו בבקשה אליו שיואיל לשלוח אלי „איזה דבר" מפרי ידו בשביל הקובץ „המעורר" („דער וועקער"), שאני ואחד מידידַי מצעירי „חובבי־ציון" נגשנו להוציא בלשון יהודית המדוברת, כדי להעיר ולעורר את לב הקהל הנרדם ולפחת בקרבו את ניצוץ הקודש של „חבת ציון" שיֵצא ללהב. עריכת הספר אמנם נקראה על שם הסופר המפורסם ליליינבלום, וכך נדפס מפורש בשער הספר: „נערך ע"י מ. ל. ליליינבלום"; אבל באמת הסכים זה, בשביל מטרתו של „המעורר" שהיתה חשובה ויקרה בעיניו מאד, לתת את שמו על הספר ולשאת את האחריות של עורך, מבלי לקרוא מכל הכתבים שנתקבלו בשביל הקובץ (חוץ, כמובן, ממאמר קטן שכתב הוא בעצמו) אפילו שורה אחת קודם שנדפס הספר. ואני הצעיר הייתי בא אז בדברים בשם מערכת „המעורר" עם סופרי ישראל בעלי השם בימים ההם, ובתוכם עם ש"ע.

שלום־עליכם היה אז כבר סופר נודע לשם. רק שלש שנים עברו עליו בכתיבת יהודית (קצת בעברית כתב עוד קודם לכך), אבל הוא היה אחד מאלו הסופרים המאושרים, הזוכים לשם טוב מיד בצאתם על הבמה. באותו הזמן כבר באו בדפוס, בעתון השבועי „יוד. פאלקסבלאט", „האגרות הנחטפות" שלו והרבה ספורים קטנים שנתחבבו על קהל הקוראים. מובן הדבר שהוא, ש"ע, היה בין הראשונים ברשימת המוזמנים להשתתף ב„מעורר", ומובן גם זה, שלא הניח לחכות הרבה לתשובתו. תיכף השיב במכתב גדול, ששורותיו הראשונות היו כתובות עברית: „לא, אדוני הנכבדים, לא! לוא לא נתתם למאסף שלכם טנדנציה אשר בקודש יסודתה, כי אז מצאתם אצלי חומר למדי, כי לצון חמדתי וזה סוסי (мой конекъ) בהליטראטור, ובפרט הזשארגונית", ומיד הוא עובר ללשון המדוברת, ואני מוסר בזה את דבריו בתרגום עברי [1]: „לא הייתי

[1] וכך גם בשאר המכתבים, שאני מביא מתוכם ציטאטות להלן, ושאינני מזכיר בפירוש שכתובים הם עברית.

מקמץ בשבילכם דרמות, אפיזודות סאטיריות, רומנים קטנים מבדחים, מחטים דוקרות, זבובונים עוקצים וכיוצא באלה. אולם אתם נותנים לפנַי ז׳ורנאל לפי טעמכם וגוזרים עלי לכתוב — — — לעבוד „על פי הזמנה" לא יצלח לשום דבר — — — אין אני יכול לצוות על אחרים שיאמינו בשעה שאני בעצמי מקטני־אמנה — — — רוצה אני לא פחות מכם שהאידיאה שלכם תתקבל, אבל מה עלי לעשות אם אני מכיר ויודע את עמי ישראל היטב כל־כך, שאינני יכול להאמין שהוא יתן זאת אל לבו", ומסיים הוא את מכתבו הארוך כך: „אני בכלל אינני מסוגל למעשה רומַן סריוזי. הנה להתלוצץ, ללגלג, להתל, „לחדור לפלוני לתוך הגרגרת שלו", ובכל זאת להנאות את הקורא, שגם יחבב אותי על רב התולי — לכך, רואים אתם, אני אומן, מומחה, בכל דבר ודבר עיני רואות מיד את הצד הגרוע ביותר".

ולאחר שבועַים הוא כותב אלי שוב מכתב גדול, תיכף לקבלת אגרת קטנה ממני (בפ״ס לאותו המכתב הוא מעיר: „אגרותיך, במחילה, זוחלות מאודיסה לאט יותר מדאי). ובמכתבו השני הזה הוא מוסיף לדבר על אותו הענין: „אומר אתה — כותב שלום־עליכם על פי דרכו — יכולני לכתוב ככל העולה על רוחי, כיד כשרוני וכו׳, ולבסוף אתה קובע לי תנאי קודם למעשה: להציג, כדומה למשל, את האסימילַטור האמתי הטפש בכל וכו׳, ובזה הרי אתה נותן לי כבר טנדנציה לעבוד ואומר כך, שהחוטם יהא ארוך, העינים כעין צנצנות, הפנים צבים, הכרס כמו הר, הרגלים קצרות ועקומות וכו׳, ובריה זו אתה מכנה בשם אסימילטור". וכאן מוסר שלום־עליכם מודעה, למען דעת כלל גדול זה: „אני אינני לא אסימילטור ולא פלסטינאי, עברי אנכי ואוהב איש יהודי, מפני שאדם אנכי ואוהב בני־אדם. כל אידיאה, כל כמה שהיא קדושה, כיון שנופלת היא לתוך ידינו, ידי בני אדם, מיד מתחילין ללוש אותה ולגבלה, עד שבהכרח לובשת היא צורה טפשית ומגוחכת; לפיכך אפשר לשים ללעג ולקלס גם את האסימילטור וגם את הפלסטינאי". ומדי דַברו הוא מזכיר, שאמנם „גם הוא בחלומו": אף הוא בעצמו מסור היה לאותו הרעיון הקדוש בכל נפשו עוד לפני שלש שנים; ולפני שנתים, „קודם שהתנדף הקיטור", קפץ וכתב רומן שלם בלשון רוסית בשם „קדימה", ושם מתוארת אידיליה של חיי מושבה בפלסטינה, ועל זה הוא מוסיף: „הוא (כלומר: הרומַן) מונח אצלי גנוז בתוך שאר הכתבים שלי. זה לא כבר קראתי את הפרק האחרוֹן ודמעות עמדו בעיני".

ראוי לציין, שמיד באגרות הראשונות של שלום־עליכם מורגש כבר טון לבבי וידידותי, כמי שכותב לחברים קרובים וחביבים. אין שום אות וסימן של

גאותנות והתנפחות, כדרכם על פי רוב של אלו בעלי־השם, שזכו לפרסום גדול ולצלצול שמם בעולם. ובשעה שהרשיתי לעצמי באחד הימים הקרובים להביע לו, לש״ע הנודע כבר לתהלה, שדבריו שנדפסו בימים האחרונים נכתבו, לפי הנראה לי, בחפזון רב, ויש שהם מופרזים הרבה על המדה הדרושה וריח של שארז׳ נודף מתוכם, — הוא אינו מראה על כך שום סימן של אי־רצון ותרעומת. להיפך, לוקח הוא הפעם לשון סֶריוזית שלא כדרכו ומשיב בהתגלות לב: „מראה אתה לי על מגרעות בכתיבה״ – מתחיל הוא ביהודית, וממשיך ברוסית: „אֵלי הגדול! האמנם יש בעולם דבר של שלֵמות? מסכים אני לדבריך, שאני נופל לעתים קרובות עד לקאריקטורה וכותב פטפוטי מלין, יודע אתה משום מה? משום עצלות, ידידי היקר!״ עצלות זו — מסביר הוא לי — מקורה בסביבה, באותם החברים שעליו לעבוד אתם יחד על שלחן אחד; ובזה הוא משים לפנֵי רשימה יפה של אותם המטעמים שהעתון „יוד. פאלקסבלאט״ מכבד בהם את קהל הקוראים. לפרקים נעשה כל אותו הענין מאוס כל כך על נפשו, שעוברים עליו שבועות שלמים עד שיתעודד ויוכל לקחת שוב בידו עט־סופרים.

.II

חבה יתרה, אהבה עזה ונאמנה ללשון־העם ולספרות־העם נִכרת באופן בהיר ובולט בכמה אגרות של ש״ע אלי בשנים הראשונות, ובשעה שעטו פולט באחת מהן ברוסית: „הז׳רגון זה התאוה שלי, היֵצר שלי, האידיאה־פיקס שלי!״ – מרגיש אתה שאין זו סתם פרַזה, שנזרקה לשם נוי בעלמא, „לתפארת המליצה״, אלא דברי אמת היוצאים מן הלב.

בדבר הזה מלא ענין ביחוד מכתבו אלי בסוף שנת 1887. לאחר שהוא עושה לפנֵי חשבון ברור ומפורט עד כמה טרוד הוא בעבודה מרובה: ב„פאלקסבלאט״ הוא נוטל חלק אַקטיבי, ו„נוסף על זה יש „ידיד בית״ ו„ידיד משפחה״ [1], ו„ידיד נעים״, והשֵד יודע עוד איזה „ידיד״, שהבטחתים להיות להם לעזר, כי את דבר ההבטחה צריך למַלאות״, — הוא מסביר לי בזה: „אין אני, חלילה, משועבד לשום בן־אדם, אין שום איש יכול להטיל עלי את דעתו; אבל חבתי לשארגאהן (כך היה כותב אז מלה זו) יותר חשובה אצלי משר ומאדון. ולפיכך הריני מוכן ומזומן לסייע ביד כל אחד ואחד. בשמעי שני יהודים, שתי נשים, מדברים ז׳רגונית, הנני מיד באותו מעמד. רבינוביץ הוא יותר שלום־עליכם מאשר רבינוביץ. סולומון רבינוביץ הוא

1 המאספים „הויזפריינד״ ו„פאמיליענפריינד״, שהוציא אז מ. ספקטור בווארשה.

ארבע שעות ביום בבית־הבירזה בעל בעמיו, מסבב גלגלים, קצת טפסר ב״ה, אבל משעה 5 אחר הצהרים עד 3—4 בלילה הנני שלום־עליכם. עכשיו כותב אני שני רומַנים, ספור אחד, פיליטון אחד, קומדיה אחת, שלשה מאמרים ראשיים, מחקר של בקורת אחד ועוד. והקריאה בספרים האם זה דבר שאין צורך בו כלל?״

בשביל „המעורר״ עלתה בידי סוף־סוף להוציא מיד שלום־עליכם דבר לא גדול ולא חשוב ביותר, שמחברו נתָנו, כנראה, רק כדי לצאת ידי חובה. בטיבה של המָנה ששלח אלי פקפק הוא בעצמו, ולאחר ימים מועטים כתב לי עברית: „אולי עברתי חוק, או מאיזו סבה אחרת, לא ימצא מאמרי („בזה הלילה״) חן בעיניכם, אל נא תלכו עמדי במדת האֶטיקט העולמי ותשלחו לי חזרה את פרי עטי בפוסטה החוזרת, כאשר יעשה בין סוחרים כנעני ארץ״. פרי עטו אמנם לא נשלח לו חזרה ונדפס במאסף „המעורר היהודי[1]. מאסף זה, אחרי שעבר עליו זמן ארוך של הריון קשה, יצא לאור, למזל, וש״ע לא אחר לכתוב לי באריכות את „חוות דעתו״ עליו, ובשעה שהוא מעביר תחת שבטו את כל דבר ודבר שנדפס שם, אינו חס כלל גם על עצמו וכבודו ומוציא משפטו גם על ציורו הקטן בדברים אלו: „בלילה הזה של פסח״ (ש״ע) — רועה־רוח זה המפונק בידי המזל וההצלחה תרדף אחריו מכל עבר בכל האופנים, ראוי הוא שיטילו אותו וכך יהיו מונים אחת ואחת״. כדאי להוציא מתוך אותו המכתב עוד פִסקה אחת, שהוא כותב על עצמו כשמגיע לספור היחידי „הביתה״ שנמצא ב„מעורר״: „מין ספור כזה גם עבדך המסור לך כתב לפָנים בשם „נאטאשע״, שהייתי נותן עכשיו אלף רובל, ובלבד שהספרות הז׳רגונית הצעירה תמחה את שמו וזכרו״.

„המעורר״, כמובן, לא יכול להשביע את שלום־עליכם רצון: יותר מדי היה מאסף זה טנדנציוזי ופחות מדי היה ערך משקלו הספרותי. קורת־רוח מיוחד לא מצא ש״ע, כנראה, גם במאסף „הויז־פריינד״, שהתחיל ספקטור להוציא באותו הזמן. ולפיכך נגש הוא בעצמו בשנת 1888 להוציא מאסף ספרותי בשם „די יודישע פאלקסביבליאטהעק״.

ברוח מרץ כביר ובחבה עזה ולוהטת התמכר ש״ע לעבודתו החדשה. בכל מקום שנמצא בו איזה סופר עברי, שהיה קצת נודע בשמו, פנה שמה

1 „דער יודישער וועקער״ — כך שנה את שמו של המאסף הארון הצינזור, מפני שהשם „מעורר״ סתם היה, לדעתו, קצת חשוד ומצא לנחוץ ליהד אותו לשם כשרות יתרה.

המו"ל החדש, ששאף לאסוף תחת דגלו כל בחור וטוב, והמטיר על הסופר כמה וכמה מכתבים ולא נח ולא שקט עד שעלתה בידו להוציא מידו איזה דבר בשביל ה„ביבליתיקה" שלו. גם פתח יד רחבה לשלם שכר־סופרים במדה מרובה, שסופר עברי בימים ההם לא יכול אפילו לחלום על כך [1].

בין האחרים כבדני שלום־עליכם גם אותי ופנה אלי בהצעתו, שאני אקח על עצמי את החלק הביבליוגרפי של מאספו. „אין דבר – כותב הוא אלי – לא יהיה לך הדבר לחרפה לשבת בחבורה אחת עם שאר עוזרי, שבודאי כבר שמעת את שמעם". ואני קבלתי בחפץ־לב את הצעתו של ש"ע, ומאז נקשרנו עוד יותר בקשר של ברית ידידות. במכתבים אינו מקמץ, כדרכו, ולעתים קרובות הוא חש לבשרני בשמחה רבה בשעה שהגיעה לידו איזו מנה יפה בשביל המאסף „פאלקסביבליאטהעק", היקר והחביב לו מכל דבר שבעולם.

הנה, למשל, הוא מודיעני בהתפעלות מרובה: „הוי רבי קצין (בשם־כנוי זה חתמתי אז את הרצנזיות שלי במאספו), יש משורר יותר גדול מן פרוג, דוד פרישמן שמו. הלא תראה פואימה מעשה ידי בריה זו – אפשר לצאת מן הדעת! הינה חדש, הינה יהודי". וכאשר נסיתי להעירהו על זה במכתב תשובתי, שהעורך של הביבל., כנראה, חם־המזג הוא יותר מדאי ומפריז על המדה, הוא משיבני מיד: „תבוא עלי שנה כזו כשם שצדקת. הריני באמת קצת (ואפשר גם הרבה) חם־המזג, כמו „בן עמי" בשעתו; דבר זה אמנם חסרון הוא, אבל לא גדול. דבר קר לגמרי, קר ככפור, אף הוא לא יסכון! שנואים עלי קברים קרים, לא נאַחר להיות קרים אחרי המיתה. כל זמן שהאדם חי – יחיה! ובכל זאת הפואימה של פרישמן כתובה „אַ לאַ" הינה ונשבע אני, שלא הגיע פרוג לחצי הפואיסיה של זה!"

ומלבד שהקדיש ש"ע זמן רב לקובצו הספרותי בתור מו"ל ועורך, לבוא בחליפות־מכתבים בכמה לשונות עם סופרי ישראל, שלא מעטים ביניהם טרדנים וטרחנים, גם לערוך ולתקן מעשי ידי אחרים הזקוקים לכך, – עוד הִרבה לכתוב בעצמו דברי־ספרות בשביל ה„ביבליותיקה" שלו.

ועבודתו הזאת, עבודת סופר־יוצר, היתה שונה עכשיו מאשר בזמנים הקודמים, ביותר כובד־ראש וביותר יחס של כבוד לכשרון עצמו. הנה מה שהוא כותב לי (במכתבו של סוף הקיץ שנת 1888): „אשתי איננה בקו־

1 הארי שבחבורה מנדלי, למשל, היה מקבל מיד ש"ע 20 קופיקה בעד כל שורה, סופרים אחרים מן המשובחים — 10 קאפ', ופחות מן 5 קאפ' לשורה בפרוזה לא היה ש"ע משלם ש"ס אפילו לקטן שבחבורה.

הבריאות, שמונת ילדי חולים, ואני בעצמי מעובר במין תכשיט, שצריך לעשות רושם טוב על קוראי וקצת רעש בקרב מבקרַי, שאינם יכולים, לדאבון לב, לסבול את כשרוני... האם אינני מדבר כבר בלשונו של שמ״ר?... אסוני הוא, שאני יודע שיש לי כשרון. כבר אמרתי לבחיר הז׳רגוניסטים[1] (שמפעם לפעם אני מיטיב ומעמיק להכיר אותו), שאנו הצעירים, הפעוטים, זקוקים לשבט מוסר. הוי מה נחוץ להלקות אותנו! אולי יש תקוה שנהיה לאנשים. כל מה שכתבתי עד היום לא העתקתי מעולם אל הנקי, כידוע לך, וכמעט שלא קראתי שוב מה שכתבתי. נכתב, נשלח, נדפס – וחסל! החִבור האחרון, שאני כותב עכשו, איננו עוד כך, כלומר: אני מנקהו, מלטש אותו וכו׳״. ובמכתב שני שלאחר ימים אחדים, בהיותו משתדל להסביר לי, שהספִּירה שלי, לפי דעתו, היא דברי בקורת, – יוסיף לאמר: „לי, לשלום־עליכם, לא הגיד שום בן־אדם מה היא תעודתי, והלכתי וכתבתי בקורת על חלאתו של שמ״ר, הלכתי והואלתי לבנות מגדל גדול עד מרום בשם „בלאנק״ (כונתי לכל שלשת הרומנים: ר׳ סנדר בלאנק, מרקוס בלאנק השני, ו„האחרון של הבלאנקים״, שאני כותב עוד). לכתוב רומנים גדולים – אין זה בכלל עסק יפה, ובפרט בשבילי״.

אותו ה„תכשיט״, שעליו נִבא ש״ע שעתיד הוא „לעשות רושם טוב על קוראיו וקצת רעש בקרב מבקריו״ – הלא הוא הרומן המפורסם „סטמפניו״. בחבה יתרה כתב ש״ע את „הרומן היהודי״ החדש הזה והשקיע לתוכו את עצם נשמתו האמנותית. את הרומן הזה החליט לתת בסוף הספר הראשון של ה„ביבליותיקה״ בתור הוספה, וכדי להרויח זמן שלח את „סטמפניו״ לידי, שאני אמסרהו לאחד מבתי הדפוס באודיסה. וזכורני עד כמה היה פקיד הפוסטה משתומם, כשבאתי לקבל את החבילה הקטנה של כתב־היד, שנשלחה אלי באחריות על „סכום עגול״ של אלף רובל. „מה טיבו של כלי יקר זה שנמצא בחבילה – שאלני הפקיד – שבעליו מצא לנחוץ להעריכו במחיר רב ועצום כזה?״ האם אבוא להסביר לו, לאותו הפקיד, שכתב־יד קטן זה יקר בעיני מחברו מאלפי דינרי זהב?

כיצד להדפיס את „סטמפניו״ באודיסה? – על זה שלח לי ש״ע אינסטרוקציות מפורטות. ונפלא הדבר, שהוא נותן לי רשות – כך כתוב מפורש באחד הסעיפים – „לתקן מלים שלמות, לגרוע ולהוסיף״. קודם כל עלי לקרוא את כתב־היד כלו, ומיד להביע לפניו את דעתי. „מה שאפשר ויש לזה עוד זמן – הוא כותב הלאה – לא אתעצל לעַבד מחדש, אבל אם כלו

[1] כונתו אל מנדלי מוים.

לא יצלח – זה כבר דבר האבוד". ובמכתב אחר: „להתוכח על מלה אינו כדאי; להיפך, מלה יתרה – זרוק אותה החוצה". ועוד במכתב אחר, לאחר שהוא מרבה לדבר בפרטות יתרה על הטיפוסים השונים הבאים ב„סטמפניו" שלו, הוא מסיים כך: „זרוק הלאה, הכניסה, גזור וחתוך – אבל אראה נא גם אני מה וכיצד".

III.

בשעת הדפסת „סטמפניו" התודעתי בראשונה אל שלום־עליכם פנים אל פנים.

יושב אני בבית־הדפוס ומשגיח על הדפסת אחד הגליונות של „סטמפניו", והנה נכנס איש צעיר הדור בלבושו ושואל את המדפיס: „איפה אפשר למצוא בשעה זו את רבניצקי? והלז מראה לו באצבעו עלי.

הצעיר נגש אלי ואמר:

– עתה באתי מקיוב, ובידי למסור לך דרישת שלום־ידידות מאחד ממכריך הקרובים אשר שם.

– ודאי משלום־עליכם – אמרתי.

כמעט שכוַנת אל האמת – השיב.

ואני משיב תודה לצעיר זה, שטרח למסור לי את פריסת־השלום מאת ידידי הקיובי, ומציע לפניו שאלות שונות על דבר ש"ע, והוא עונה בדברים קצרים על כמה מהן, אבל לא על כולן, מפני שבעצם הדבר הריהו מכיר את ש"ע רק מתוך פגישה לעתים קרובות, כמעט בכל יום, בבית הבירזה בקיוב. כך מסַפר לי הצעיר, ובשעת דבורו לא נִכר בפניו שום סימן של שחקה קלה, עד שלבסוף הבנתי מתוך אחת התשובות, שכל זה אינו אלא ענין של הלצה וצעיר זה שבא מקיוב הריהו ש"ע בכבודו ובעצמו.

צריך אני להודות, שהרגשתי קצת אי־רצון בדבר־הלצה זה, שהיה בעיני כעין „מעשה־קונדס", שאינו נאה כלל לעושהו. ובכלל לא כך תארתי לעצמי את ש"ע. „הזאת נעמי?" זה ה„פרַנט" המקושט והמגוהץ, שכובעו העגול שמוט קצת על צדו וכל מראהו כמראה חצי סוחר הבירזה וחצי ארטיסטן, – האמנם זהו ש"ע הסופר המהולל ועורך ה„ביבליותיקה"?

מבית הדפוס נסענו שנינו לבית־המלון המפואר, ששם התאכסן ש"ע, ושעה מרובה עברה עלינו בשיחה על ענינים שונים. ש"ע שאל אותי וחזר ושאל על „סטמפניו" שלו ועל כל אותן הנפשות המתוארות ב„רומן יהודי" זה, גם התפאר לפני באותם הדברים הנאים, שעלתה בידו לקבלם ברב עמל ויגיעה

מאת טובי הסופרים בשביל ה„ביבליותיקה", שספרותנו העממית, העניה והעלובה, לא תתבייש בה כלל וכלל. באודיסה חשקה נפשו ביחוד לראות בעיניו שני דברים: את הים האודיסאי, הוד העיר והדרתה, ועוד יותר את „הסבא" פאר ספרותנו. בעצם הדבר כבר נהנה מן הים בהבטה הגונה מרחוק (חלונות חדרו בבית־המלון מְכֻוָּנִים היו מול הים), אבל אין זה עדיין כלום; עליו עוד לזון בו את עיניו מקרוב, על שפתו ממש. עכשו הוא מתכונן עוד היום לקבל את פני רבו, הוא „הסבא" היקר משאת נפשו, שבשבילו ביחוד משכהו לבו כל־כך לאודיסה.

לאחר כך, כשהיו מזכירין את השם „סבא", היו הכל יודעים מי הוא בעל השם הזה. אבל באותו הזמן היה עוד השם חדש. ש"ע הוא שעָטר בראשונה את מנדלי מו"ס חביבו בשם המלבב „סבא", ושֵם זה נעשה שגור בפי הסופרים והקוראים.

בהתלהבות רבה ועצומה, כחסיד נלהב על רבו, כך היה ש"ע מדבר על הסבא ר' מנדלי עוד קודם שזכה לראותו בעיניו. ובשיחתנו הארוכה הראשונה היה מזכיר פעם בפעם את ר' מנדלי ומשתוקק להוָדע מפי על אדותיו יותר ויותר פרטים. אולם אני לא יכלתי להניח את דעתו של ש"ע בדבר הזה אלא במקצת מן המקצת, מפני שלא הייתי אז עדיין מכיר מקרוב את הסבא, ובעיני ש"ע היה הדבר כל־כך זר ומשונה, ממש מעשה פראות: כיצד יושב לו בר־נש יחד עם ר' מנדלי בעיר אחת ויודע עליו כל־כך מעט, כמעט לא־כלום! היתכן?

באותו הערב בא ש"ע „ביחידות" בלי לְוית איש אחר, אל הבית נו' 91, בקצה רחוב בַּזַרני, ששם דר אז ר' מנדלי על יד בית הת"ת, שהוא היה מנהלו, – וזמן רב שהה „הנכד" בביתו של „הסבא". והסבא במזג־רוחו הצעיר והרענן, בדברי שיחתו החריפים והשנונים ובזהרורי ברקיו הנפלאים, המלאים זיו מיוחד, עשה על „נכדו הקיובי" רושם כביר מאד. „הרבה יותר מאשר ציירתי לעצמי – אמר לי אחר כך ש"ע לא אחת – מצאתי ב„סבא" איש־חמודות ואישיות מצוינה. ומה מקנא אני בכם, האודיסאים המאושרים, שמזלכם גרם לכם לשבת בעיר מושבו של „הסבא", ולא יבצר מכם לזכות בעתים קרובות בעונג המיוחד לבוא לביתו, לראות את פניו מקרוב ולהיות נהנים מזיו שיחתו הנפלאה, שיחת תורה וחכמת חולין, אשר לא תשבע האוזן משמוע".

ובשובו אחר־כך לקיוב העמיד ש"ע –כפי שסִפר לי פעם – על שלחן־הכתיבה שלו את תמונתו של ר' מנדלי, ובשעת כתיבתו היה נושא אליה פעם בפעם את עיניו ומסתכל בה, ושואל את עצמו אם אותם הדברים, שהוא

ערך זה עתה על הגליון, ימצאו חן בעיניו, בעיני ה„סבא" שאין כמותו ב„מבינים", או לא...

לא עברו ימים מרובים וש"ע בא שוב לאודיסה עיר־חמדתו לשם טיול יחד עם אשתו, ותיכף לבואם הוליך אותה ש"ע אל „הסבא הנפלא", שהיה מרבה לספר באזניה בשבחו כל הימים. „אשתי אף היא מתפעלת מ„הסבא" שלנו – אמר לי למחר בקורת־רוח מיוחדת – אמנם מראש ידעתי זאת. וכי אפשר היה שלא יביא אותה ר' מנדלי לידי התפעלות?"

ואז היה מעשה ו„הסבא", ועמו כמה מהסופרים הקרובים אל ש"ע, הוזמנו אל מעונו של „הנכד הקיובי", לחדרו המרֻוָח בבית־מלונו, לבלות יחד נשף אחד במשתה ובשיחת־רֵעים, כנהוג. ראש המדברים, כמובן, היה ר' מנדלי, פיו הפיק מרגליות וה„נכדים" אף הם הוסיפו כל אחד נופך משלו. רוח חגיגית היתה שרויה על הנאספים והנשף עבר בעונג ובנועם מיוחד. ככה ישבו שבת אחים יחד עד שעה מאוחרת מאד בלילה. „רבותי, עוד מעט ויגיע זמן קריאת־שמע של שחרית" – הזכיר אחד מבני החבורה, ולילנבלום נענה ואמר: „עוד מעט ועלי ללכת לעסוק בקבורת יהודים"[1] – וכלם קמו ונפטרו מבעלי־הבית החביבים בהשראת־רוח נעלה; וכשיצאו החוצה, ונמצא מי שהציע (כמדומה, שהמציע היה „הסבא", זה הצעיר ברוחו מכלם) לבלי להתפרד עכשיו בליל יפה כזה כדי לשוב מיד כל־אחד לביתו, אלא ללכת בחבורה אל הפרדס הגדול שעל שפת הים ולהסתכל משם ביציאת חחמה על הארץ מקצה הים,– הסכימו רבים להצעה זו, וכך עשו.

ובעוד „הסבא" ונכדיו מתענגים על הדר הטבע בפרדס העיר, קמה בביתם מבוכה ובהלה רבה: הנה עוד מעט ויעלה עמוד השחר ור' מנדלי איננו – ומביתו מהרו למעונו של ש"ע והבהילו את זה משנתו, והמתדפקים על הדלת קבלו תשובה מבפנים, שהאורחים כלם כבר יצאו לפני שעה ויותר. עוד אלו מדברים ופנים חדשות באו לבקש „אבדה" אחרת, את בן־עמי, דובנוב ועוד. סוף סוף חזרו „האובדים" כלם ב„כי־טוב", לאחר שהתענגו על מחזה הטבע הנהדר, איש איש לביתו, אחד לא נעדר חלילה, והכל על מקומו בא בשלום.

אותו „המאורע" היה ש"ע דורש אחר כך כמין חומר, וכדאי היה לשמוע מפיו כיצד הפליא לצייר בהומור המיוחד שלו את „מחזה־התוגה" שלאחרי „השמחה" במעונו.

---

1 בעל „קהל רפאים" היה נושא משרה בלשכת הח"ק שבאודיסה.

IV.

הספר הראשון של הקובץ „יודישע פאלקסביבליאטהעק" יצא לאור בקרוב, וכביר מאד היה הרושם שעשה על קהל הקוראים. מכמה וכמה ערים ועירות, מאת קוראים פשוטים ומשכילים וגם מסופרים בעלי־שם, היה ש"ע מקבל אגרות תודה וברכה על המנחה הטובה והיפה שהביא לספרות היהודית.

אולם נמצאו גם „חסידים נלהבים" של הלשון העברית, שהיו „מתנגדים" גמורים לכל אותו הענין וחשבוהו ל„עסק ביש". הם קנאו קנאה גדולה לשפת־עבר אהובת־נפשם ועינם היתה צרה בהצלחתה של „צרתה" הלשון היהודית, „שפחה" זו שעלתה פתאם לגדולה וכאלו באה לירוש את „גברתה". הסופר א"ל לוינסקי, שהיה דר אז באיזו עירה או כפר גורנוסטַיבקה, הסמוכה לַקָכובקה הטַברית, יצא אל המערכה במאמריו ופיליטוניו החריפים ומעל במת „המליץ" ירה זקים וחצים שנונים על ראש אלה המניחים „חיי עולם", היא הספרות העברית, ועוסקים ב„חיי שעה", בספרות הז'רגונית, ספרות „יוחנן הסנדלר" של היום. על דברי קטרוג אלו כתבתי אז מאמרי תשובה ללמד זכות על לשון היהודית וספרותה העלובה. גם ש"ע בעצמו התעורר ואזר כגבר חלציו להשיב דבר בעברית ל„הסופר מגורנוסטיבקה". פולמוס־סופרים זה נגע עד נפשו של ש"ע, ובאחד ממכתביו הוא כותב אלי עברית: „מה תאמר ומה תדבר אדות הח' לוינסקי? אחרי דבריך המלאים מזן אל זן (כי דברי היו חסרים לפי דעתך) הוא שב... צא נא יקירי להכותו שוק על ירך, כי לו נאה כי לו יאה, ואני קצרה ידי במקצוע זה".

ומלבד זה היו לו לש"ע מיני „משטינים ומקטרגים" אחרים, שהתנגדותם לו ול„ילד־שעשועיו", למאסף שלו, יצאה מגדר פולמוס של סופרים בעלי דעות שונות וקבלה צורה אישית מגונה ושפלה. ובראש הבריות היפות הללו עמד המדפיס לעווי, שהיה אז המו"ל של ה„יוד. פאלקסבלאט", ושם בעתונו התחיל לעורר את הרוחות בקולי־קולות ולהרעיש את העולם על „הנבָלה" שנעשתה בישראל...

בכלל היה מו"ל זה מין בריה משונה בעל מחשבות ומעשים משונים ובעל הנהגות זרות ופרועות. ובידי בריה כזו נפל העתון, היחידי בלשון המדוברת, על פי מקרה. צדרבוים מוכרח היה, כדי להציל את „המליץ", למסור מחמת חוב לידי המדפיס את ה„יוד. פאלקסבלאט" שלו, ומראשית שנת 1888 עבר העתון הז'רגוני כלו לרשותו של זה, ואם אמנם בתור עורך נקרא על העתון שמו של י"ל קאנטאר, אבל באמת היה בו לעווי „מושל בכפה",

והוא היה מתגעש ומתהולל על במת עתונו ככל אַוַת נפשו ועושה מעשים זרים אשר לא יֵעשו.

כדרכם של כמה מזקני „המשכילים" בימים ההם היה לעווי שונא את הז׳רגון תכלית שנאה, וכאשר עלה בגורלו פתאם להשתמש בתגא של מו"ל עתון ז׳רגוני, המציא מיד המצאה מחוכמה לתפוס את הרע במעוטו, עד כמה שאפשר, כלומר: „לעַבֵּר" את הז׳רגון, להוציא בכל תוקף מתוכו יותר ויותר את היהודית שבו ולהכניס תחתיה יותר ויותר מלים ומבטאים עבריים, וכך גזר על המלה „יודיש" שתכתב דוקא במלואה „יהודיש", גם הקפיד הקפדה מיוחדת שלא ישתמשו בעתונו בפשיטות במלה „געשטארבען", למשל, אלא דוקא „שבק חיים לכל חי געווען", ועוד הרבה כיוצא באלה. חוץ לזה, היה משוש דרכו לשפוך על הז׳רגון, לשון חרמו, לעג כמים, במאמריו ובהערותיו הגדולות למאמרי אחרים, ולהשפילו עד עפר כדבר נבזה ונמאס.

ושלום־עליכם, שהיה כל־כך אוהב את לשון העם, הביט על אויבה כעל שונאו בנפש, וגדול היה צערו מאד על מעשהו הזר של המו"ל המשונה. „אויה הז׳רגון — הוא צועק מכאב לב באחד ממכתביו אלי — הז׳רגון, הז׳רגון! רוצים לאבד ולהשמיד את הז׳רגון! רוצים לשקץ את הז׳רגון בקילקי (קאָלטונעס) ליטאיים וכו׳".

מלא ענין מכתבו מתחלת שנת 1889, שהוא, כנראה, תשובה על דברי תוכחתי, מפני מה חזר שוב להדפיס פילוטון שלו ב„יוד. פ"ב" של לעווי שנוא־נפשו: „טובה תוכחת מגולה מאהבה מסותרת. הִלְקית אותי קצת, ואתך הצדק ודאי ודאי ושבע פעמים ודאי. הפיליטון שלי „מן הדרך" נשלח עוד מיאַלטה, ואדע כך דבר על הליטאי המטורף בעצמו כשם שהייתי זוכר אפילו אם מונח עדיין אצלו איזה פיליטון, שהרי יודע אתה באיזה מצב רוח כתבתי אותו הפיליטון: אז היתה בת אחותה של אשתי שוכבת על ערש דוי ביאלטה כמעט חשובה כמתה. הדבר היה בשעה מאוחרת מאד בלילה, אי־אפשר היה לחשוב על תנומה. ובי דבקה מחלה ארורה, שנקראת, לא עליכם, בשם „פיליטונומַניה", על פי חקירת הרופאים האחרונים, והולך ונמשך ממני, לא עליכם, כמו פתילים מפי האשף, חומר לפיליטונים עד אין מספר. נַס נא והעירה אותי בחצי הלילה ואמור לי: ש"ע אחי, קום וערוך פיליטון — וכרגע הנה פיליטון נברא — — — אבל כל אלהִ מן הקטנות הן, מה שאתה חושש לכבודי או לקלוני. הבל וריק! לבי כואב על האי שופרא דבלי בעפרא, על העתון הז׳רגוני היחידי ההולך לאִבוד. אהה, „מה אעשה לכרמי?" האם אפשר הדבר ב„ביבליותיקה" לבדה להציל את הז׳רגון משִני רשעים?"

V.

בינתים עשה ש"ע את שלו: בשקידה רבה עבד בסִדור הספר השני של ה„ביבליותיקה" שלו, ובסוף הקיץ של שנת 1889 הוא כותב אלי: „הוֹ אבי, יש סחורה! תראה ביבליותיקה ותצא מדעתך!"

ובשביל הספר השני של מאספו נגש לכתוב „רומן יהודי" גדול שני. ובאותו הזמן שהיה רגיל לכתוב את רְבי פיליטוניו בחפזון גדול, על רגל אחת, ו„מושך פתילים", לפי מבטא עצמו, — התמכר לעבודה זו בכובד־ראש מרובה, כמו ל„סטמפניו" הקודם לפניו, ואולי עוד יותר. כמה פעמים היה מעַבד את הרומן החדש ומשנה את צורתו מראש ועד סוף, ואחרי כל אלה הוא בא לבשרני בשורה חדשה: „את הרומן שלי, שכבר יצא מתחת יד הצינזור, לעסתי ובלעתיו והריני כותב דבר חדש".

בדבר הזה, כלומר: ביחסו הסריוזי ליצירה בעלת ערך ספרותי, גדלה וחזקה עליו יותר ויותר השפעתו של ר' מנדלי. הוא, „הסבא", הִרבה ללגלג בכלל על מדת המהירות והחפזון של „הנכד הקיובי" בנוגע למעשים בכל יום בחיים, ובשעת ביאתו של ש"ע בפעם השניה לאודיסה עטרהו ר' מנדלי על מדה זו בשם־כנוי „אחשתרנים", ובכל פעם כשהיה הנכד ש"ע שומע שֵׁם זה יוצא מפי „הסבא" היה ממלא פיו שחוק כ־ילד. וביחוד היה ר' מנדלי מזהירו וחוזר ומזהירו בעל־פה ובכתב על „ריצת אחשתרנים" במקצוע הספרות. ואת מִצוַת „הסבא" החביב, ש„צריך להזיע על החִבור, צריך לעבוד, ללטוש כל מלה ומלה" — השתדל ש"ע לשמור ולמלאות באמונה רבה, והוא הזיע על חבורו החדש והִרבה לעבדו וללטשו. וכאשר נסיתי באחת מאגרותי אליו להביע לפניו את חששי במקצת, שהעִבוד יותר מדי אפשר שיקלקל, הוא משיב לי על זה: „בכלל תבייש הביבליותיקה השניה את הראשונה בכל האופנים, אפילו את סטמפניו שלי, — ומה שאתה חושש שמא אקלקל בעִבודי בפעם הששית, הרי זו „תפלת שוא", שהרי אין אני עושה תקונים, אלא כותב חִבור חדש — בקרוב יגמר אצלי, אבל זהו דבר, שסטמפניו יוכל לקחת לו את כנורו ולהתרחק קצת הלאה, מעבר לדלת".

הרומן החדש, העתיד לבייש את פני סטמפניו, הוא „יוסיל הזמיר" („יוסילי סולוביֵי"), שבזמן קרוב שלַח ש"ע גם אותו אלי לאודיסה כדי להדפיסו בתור הוספה ל„ביבליותיקה" השניה, כמו שנדפס „סטמפניו" בשעתו בשביל הראשונה. לאחר שקראתי את הרומן החדש בכ"י, מהרתי להעיר את אוזן המחבר, בין יתר הדברים, על כמה מקומות, שמצאתי בהם בשעת הקריאה

מעין חקוי לר׳ מנדלי, והוא משיבני מיד: „חקוי להסבא – הריני נשבע בהן צדקי שאינני מרגיש כזאת בעצמי; אלא שמא אתה מוצא בכל זאת שיש אצלי חזרה על אותם הדברים, הנני מבקש מאתך במאד מאד להוציא ולשנות, אבל קודם כל להראות לי מה ואיפה״. ובדבר תאורי הטבע, שלפי דעתי לא עלו בידו והעירותיו גם על זה, הוא משיב: „מרגיש אני שכחי רפה מאד, במחילה, בענין זה. אבל מה לי לעשות? הרי מוכרח אני להביע אומר איך שהוא, שהיום הוא יום ולא לילה ושעה מוקדמת אינה שעה מאוחרת. אדרבה, הבה לי עצה. באמת אני אגיד לך, נפשי חשקה לתאר את הטבע יפה, אלא שהייתי חושש בפשיטות שמא יצא הדבר כעין הליכה בעקבות הסבא״.

ואותו האיש בעל ה„פאלקסבלאט״ הוסיף אף הוא מצדו לעשות את שלו ולא חדל לערוך קְרָב בשטף קצף נגד ש״ע וגם נגדי [1]. כל פנות עתונו היו לו לשדה־קרב; ואפילו ב„חלק הפוליטי״, ש„על המדינות בו יאמר״, מצא מקום להתגדר בו לתכלית זו, ובדַברו על שרי המדינות בארצות אירופה, על ביסמארק וחבריו, ראשי המניעים של גלגלי הפוליטיקה והדיפלומטיה, היה לפעמים מזנק פתאם הצדה ומתנפל ככפיר־אריות על שֵנינו ומחלק לנו חבלים באפו על נכלי „הפוליטיקה והדיפלומטיה״ שלנו. לא חסרו לו גם זוג סופרים, כביכול, שהיו יוצאים פעם בפעם בכלי זינם לעזרת המו״ל ב„מלחמת־מצוה״ זו. ובשעת הדחק בחר לו גם דרך גבורה משונה והוסיף „נופך״ משלו בתוך דברי אחרים, וגם השכיל להכניס בעצמו כמה וכמה שורות לתוך איזה מאמר, ואפילו ספור, של סופר אחר בזלזולים וגדופים נגד „מתנגדיו״ הרשעים הגמורים, הראוים לארבע מיתות בית־דין.

ויש שלא נמנע בר־נש זה מלפגוע באנשי־חרמו גם בדברים שאין להם שום ענין אל הספרות והשאלות התלויות בה. כתבו לו, למשל, מאודיסה שרבניצקי הוא „אדמוני״ (אַ רויטער בלע״ז), ונתפרש לו הדבר לא במשמעו הפשוט על שֵם צבע השֵער, אלא שאיש־ריבו זה הוא אחד מן „השמאליים״, כלומר: סוציאליסטן ר״ל, והמו״ל העומד על המשמר מרים שבט מוסר ומצליף על ה„רבניצקים בעלי הכתנות האדומות״ („ראבניצקי״ס מיט די רויטע העמדלעך״). שוב כתבו לו מאודיסה (כנראה, נמצאו לו שם אנשים טובים, שהיו נאמנים

---

1 אני העזתי לצאת בדברים חריפים נגד „ההמצאות׳ המחוכמות שלו ב„פאלקסבלאט׳ גופא. שלחתי את מאמרי ולא קויתי כלל שהמו״ל יואיל להדפיסו, ולתמהוני הדפיסהו זה כמו שהוא והייתי כ„מזיק ברשות הניזק׳, אלא ש„הניזק׳ הוסיף על מאמרו של „המזיק׳ הערה גדולה, שנמשכה ב„המשכים׳ בכמה גליונות; וחוץ לזה מצא מו״ל זה את עצמו נעלב מאד מאחת הרצנזיות שלי ב„פאלקסביבליאטעק׳ הראשונה, ובשביל כך הציבני למטרה, בשורה אחת עם ש״ע, לשלוח בשנינו יחד את חציו בכל עת מצוא.

לו לשרתו בכל עת ולהודיעהו על כל הנגלות והנסתרות), שהפזרן ש״ע בהיותו בעיר זו היה מתנהג כאחד הנסיכים ומעשן סיגריות יקרות, שמחיר כל אחת מהן עשרה רו״כ, ומכבד בהן את חבריו הסופרים, ובא זה ורמז גם על כך ברמזים גסים בעתונו „הנכבד״ [1].

בתחבולות כהנה וכהנה עשה את מלחמתו המו״ל הזה בעל הנפש היפה והיה משתמש בהן לעתים קרובות מאד. מלחמה הריהי מלחמה, ואסור להיות אסטניס יותר מדי בבחירת תכסיסיה, וביחוד כשאדם עושה בתוך שלו, בעתונו שהוא שם האדון והשליט היחידי, ומי יאמר לו מה תעשה? [2]

ושלום־עליכם הצטער מאד על כך ובקש תחבולות כיצד להפטר מענשו של זה. „אלמלי הייתם בעולם — הוא צועק חמס במכתבו אלי — קצת בריות, בני־אדם, יהודים, יהודונים, הייתם נוטלים ושולחים בחבורה שלֵמה (כמובן, בלא מלחכי־פינכי של לעווי) מכתב לקאנטאר, לא אל לעווי, והייתם מבררים לו כיצד הוא נותן ללכלך בט., במחילה, את שמו קאנטאר, או אפילו „קנתר״ (כמו שקורא לו יל״ג)״. רק לאחר איזה זמן נמלך ש״ע בדעתו וגמר בנפשו, כי לו נאה, וגם נוח לו הרבה יותר, לעבור בשתיקה גמורה על העתון ומו״לו המשונים, כאלו שניהם יחד „שבקו חיים לכל חי״ ועברו ובטלו מן העולם, והריהו כותב לי: „על דבר המטורף ל. ענשו המעולה הוא שלא לדבר בו אפילו מלה אחת, חצי דבור״.

והנה יצאה לאור ה„ביבליותיקה״ השניה, שגם היא מצאה חן בעיני קהל הקוראים והסופרים לא פחות מהראשונה, ואולי עוד יותר. וש״ע התחיל מתכונן אל השלישית.

אולם הפעם עמד לשטן לש״ע וגדר בעדו את הדרך — ה„אני״ השני שלו, הוא סולומון (שלום) רבינוביץ. באותו הזמן שהסופר „שלום־עליכם״ הצליח כל־כך, עשה חיל רב ועלה מעלה־מעלה, בו בזמן הפסיד מאד וירד מטה־מטה

---

1 על דבר זה מתלוצץ ש״ע באחד ממכתביו אלי הכתוב עברית: „אמנם צדקת, יקירי, באמרך כי יושב אנכי אל עקרבים ע״כ המו מעיך עלי. והנה כולם קמו עלי, יחד עלי יתמלאון. הוי אדון והוי הודו. — ובכ״ז אגידך, ידידי, כי הציגרען ששלמתי בעדן בעירך מאה רו״כ טובות הנה ונחמדות מאד וריח ניחוח להן, אשה — א פייעראפפער, להי — צו נאמ... אך מה טוב ומה נעים לעשן ציגארע שמחירה עשרה רו״כ לגלגלת!״...

2 כדאי לציין כאן גם אופן תחבולה אחרת של „מלחמה בעמלק״ מצד אותו „גבור־החיל״: באחד הימים וש״ע בבית־הבירזה, ותנה מביאים לו מביתו ומוסרים לידו טלגרמה שנתקבלה על שמו מפטרבורג. טלגרמה נחוצה, ודאי מסחרית. ש״ע ממהר לפתוח אותה — והרי זו טלגרמה „ספרותית״: המשלח אותה הוא אותו המו״ל מפ״ב, ובה ארבע מלים קצרות ונמרצות: плюю на вашу шапку (אני יורק על כובעך)...

סוחר־הבירזה סולומון רבינוביץ, שניצוץ „גבורו" המפורסם של ש"ע „מנחם־מנדיל" נצנץ בו בעצמו מתחלת ברייתו... מכה אחר מכה סבל הסוחר, ולבסוף חזר עליו הגלגל באופן נורא ונסתבך בעסקיו הרעים כל־כך, עד שנעשה „יורד" וירד עד הדיוטא התחתונה והגיע עד שמיטת כספים... ובעטיו של סולומון רבינוביץ הסוחר הוכרח אז „שלום־עליכם" הסופר לעזוב את לשכת־עבודתו עם שלחן־הכתיבה ועט־הסופרים שלו, ביחד עם כל התכניות היפות של הוצאת מאספים וספרים, ולהמלט על נפשו לחוץ־לארץ מחמת בעלי־החובות המציקים; ובני־ביתו אף הם בצר להם עקרו את דירתם מקיוב ועברו לאודיסה לגור שם „עד יעבר זעם".

כמה חדשים היה ש"ע נע ונד בארצות נכריות. איש מידידיו הסופרים באודיסה לא קבל ממנו אף תמונת אות אחת ונעלם מאתנו היכן הוא נמצא. פתאם נתקבל ממנו מכתב אלי, כתוב בראשיתו עברית, כמכתבו הראשון אלי לפני ארבע שנים, לאמר: „עוד ידידך ש"ע חי חי עודנו אף כי חייו אינם חיים, ולולא אהבתי לחמדת לבבי היחידה בעולמי, היא רעיתי שתחיה, ולבנותי ולבני היחיד לי – לולא זאת כי אז כבר שמתי קץ לחיי". ומיד הוא עובר ללשון יהודית ומוסיף: „בחיי, קשה לי עכשיו לכתוב מלה עברית, כך אני מדוכא, טבות ולא טבוח עד הסוף"; וגומר את מכתבו כך: „על אודותי יכול אני לחזור לפניך על דברי הקודם, שאני חי... ולא יותר! זכורני, שפעם אחת ישבתי לפני נסיעתי אצל „הסבא" והייתי מתאונן על מצב בריאותי, ואמר לי בתנועת־יד: „אֶה, הנה זה עכשיו תהיה בריא". המבין אתה את עמקם של דבריו?"

לא עברו ימים מועטים וש"ע חזר מן הנכר אל משפחתו באודיסה.

VI.

ביאתו של שלום־עליכם הפעם לאודיסה לא היתה דומה כלל לביאותיו הקודמות. בחשאי ובהסתר־פנים ובמצב־רוח רצוץ ומדוכא בא עכשו לעיר־חמדתו. בזמן הראשון היה כלוא כל הימים בביתו ופניו לא נראו בחוץ. לא יצא לראות אפילו את הים חביבו ולקבל את פני „הסבא" אהוב־נפשו. וכמה ימים עברו ואיש מידידָיו הקרובים באודיסה גם לא ידע שהוא, ש"ע, כבר שב מגלותו לביתו.

בשעה שראיתיו בפעם הראשונה במצבו החדש כמעט שלא הכרתיו. הרושם היה קשה ומדכא. לא זה האיש ולא זה דרכו ומנהגו. הוא אמנם

השתדל ככל האפשר שלא יכירו בפניו שום דבר, ומדי פעם בפעם היה מעלה על שפתיו את השַחקה הרגילה, אבל בכל היותו ארטיסטן מצוין בטבעו לא היה יכול הפעם לאחז את העינים הרואות והמכירות בנקל, בהשקפה ראשונה, שהכל נעשה באופן מלאכותי ואין לו לש"ע מנוחה בביתו. לעתים קרובות, לקול צלצול הפעמון או דפיקה בדלת, היו בני־הבית הגדולים כולם, וגם הוא בתוכם, מזדעזעים בעל־כרחם, מתוך חשש שמא עומד לבוא אל הבית איזה אורח לא־קרוא...

ובאותו הזמן, במשך כמה חדשים, היתה קסתו של ש"ע מונחת בקרן־זוית ועטו הפורה לא נטבל בדיו אפילו לשם כתיבה משהו, מבלתי יכולת בעליו להתרכז ולעסוק אפילו במקצת, בדרך ארעי, בעבודתו הספרותית, החביבה עליו כל־כך בכל הזמנים.

וצריך לדעת מה משמעה של „אי־יכולת לכתוב" בנוגע לבעל עט סופר מהיר כש"ע, שהעיד על עצמו באחת מאגרותיו אלי הכתובות עברית: „מי כמוך יודע את תכונת נפש עבדך שיש לאֵל ידו לעבוד את עבודתו, עבודת הקדש, בכל עת ובכל מקום, ביום ובלילה, בבית ובחוץ, ואפילו בשעה שאינה לא יום ולא לילה, בשעה שבני הקטנים יוצאים במחולות מחנים, בצלצלי שמע ובצלצלי תרועה, ברעש גדול ונורא אדיר וחזק משמיעים קול לעומת שלחן הסופרים שאני יושב עליו, כל נפשות ביתי רואים את הקולות, מאטמים את אזניהם ויוצאים בחפזון להחבא בחדר מסוגר, — ואני עבדך בן אמתך יושב וכותב ומוחק וחוזר וכותב". ולאחר כמה שנים, כשהיתה אשתו מוטלת על ערש־דוי בבית החולים אחרי נתוח קשה, הוא כותב אלי: „נדכא אני כל־כך שאפילו לכתוב אינני יכול". ועל זה הוא מוסיף: „ואתה גזלן אדמוני רבניצקי הלא יודע מה „ערך" יש לי לכתוב על טבלא של אטריות. או על טס של מיחם, או על תחתית של חביונה, או בשעת נסיעה בטרַם". ואם הפעם, בימים הרעים האלו, בירחי נדודיו בחוץ לארץ וגם בחדשים הראשונים לבואו לאודיסה, נבצר ממנו לעסוק בכתיבה, אות הוא עד כמה היתה נפשו רצוצה ורוחו מדוכאה. קשה מאד היתה עליו פרידתו מן עט־הסופרים לזמן רב, וכמה פעמים נסה לשוא לשוב ולאחוז את עטו העזוב — ולא עלה בידו, כאלו יש את נפשו להתגדר בעבודה זרה, במלאכה שאינה שלו כלל.

אולם כעבור איזה זמן, לאחר שהתפשרו עם בעלי־החובות הקשים ביותר, נח לו קצת מעצבו ומרגזו ורוחו כמעט שבה אליו כקדם. והנה ראשית כל, כמובן, חזר „לעבוד את עבודתו, עבודת הקדש", בשקידה רבה, כדרכו.

והפעם לא בביתו ולא אצל שלחן־הכתיבה היה ש״ע עוסק במלאכתו אלא תחת כפת הרקיע. הימים היו ימי קיץ יפים, וכיון שהרגיש שהוא רשאי להתראות בחוץ כאחד האדם, מיד הזדיין בכל המכשירים הדרושים לחפצו בכל בקר היה יוצא המימה, ועל חוף הים חמדת־נפשו בחר לו איזו פנה, נסתרה, החבויה מעין אדם, ושם היה יושב במנוחה כמה שעות ורושם בפנקס־הכיס שלו את רשימותיו בעט־עופרת.

וכתיבתו היתה אז, על פי הרוב, לא עברית ולא יהודית אלא רוסית: ספורים בשביל עתון רוסי־עברי, הנוהג לשלם שכר־סופרים, דבר שהיה ש״ע בזמן ההוא זקוק לו כל־כך, בעוד שבשביל דברים הכתובים מימין לשמאל לא נמצא בימים ההם, אחרי „תקופת־הזהב״ של ה„יוד. פאלקסביבל.״, מי שישלם במזומנים אפילו פרוטות עלובות.

לא ארכו הימים וש״ע נגש באודיסה לחדש את עבודתו כקדם. תחלת מעשהו היתה להוציא קובץ קטן בתבנית גדולה בשם „קול מבשר״. משמעו של השם היה, שבא זה לבשר את קהל הקוראים בתפוצות ישראל, שבקרוב תשוב להופיע ה„ביבליותיקה״ הגדולה שלו (כרך שלישי), שלא הסיח את דעתו ממנה ולא חדל לחשוב ולחלום עליה כל הימים. את הקובץ קו״מ מלא ש״ע רק בפרי עטו מכל המינים, ושם נדפסו כמה פיליטונים שלו וגם מאמרי בקורת ורצנזיות שנונות וכו׳.

ובאותו הזמן נסינו שנינו, אני וש״ע, לכתוב יחד בעברית (אם אינני שוגה, על־פי הצעתו של ש״ע) שורה של פיליטונים, המכילים דברי בקורת חריפה על כמה ספרים חדשים מאותו המין הידוע, שאין לו זכות הקיום בשום ספרות הגונה ומצוה לטאטא אותו מ„היכל ספרותנו״ העלובה במטאטא השמד ולבערו עד תומו. הפיליטונים האלה, שנדפסו בשעתם ב„המליץ״ בשם „קבורת סופרים״ ובחתימת „אלדד ומידד״, נכתבו ע״י שני המחברים, אם לא בקלות־ראש יתרה, בכל אופן מתוך שחוק מרובה; וביחוד היה „אלדד״, הוא ש״ע, ממלא פיו שחוק, בשעת מעשה זה של „בעור חמץ״, כשהצליח אחד מאתנו להכניס על חשבון „בעל־הדבר״ הלצה יפה או עוקץ חד ונוקב. „כך נאה ויאה לבר־נש זה — היה אומר — לקיים מה שנאמר: ברור לו מיתה יפה!״ ויש שהיה מתפתל ממש בכל גופו מתוך צחוק עצור, שאי־אפשר היה להשמיעהו בקול בשעה מאוחרת בלילה, כדי שלא לעורר את בני הבית, הישנים כבר בחדרים הסמוכים. ומי שהיה רואה באותה שעה את „אלדד״ בשחקו יכול היה לחשוב אותו לילד גדול תמים, שאין לו בעולמו הקטן אלא שחוק ושעשועי־ילדות בלבד...

ובאמת נמצא בו, בש״ע, כמי שהכרתי בימים ההם לדעת אותו מקרוב, הרבה מהתכונות הטבועות בנפש ילדותית. ש״ע, הסופר „הליצן" הפקח, בעל העינים הפקוחות והבהירות מאד, החודרות לתוך הויות העולם הישראלי, שנהירין לו כל־כך שבילי החיים של בני ישראל לכל פרטיהם ודקדוקיהם, עקמומיותיהם ועקלקלותיהם; ש״ע האמן המצוין והארטיסטן המפליא לעשות בבואו לחקות כל העויה וכל תנועה, גדולה או קטנה, גסה או דקה, של כל מיני יהודים שונים ומשונים, — ש״ע זה נתגלה בו לעתים לא רחוקות הרבה מן התמימות והפשטות של ילד גמור.

תכונה ילדותית היתה נִכרת אף בחשקו התמידי לכלי־שעשועים ולמיני צעצועים שונים: מתוך כיסי בגדו היו בולטים עטי־עופרת שונים בגדלם ובצבעיהם, ועל שלחן־הכתיבה שלו הרבה מכשירי כתיבה מכל המינים, מסודרים ומפוזרים, וגם סתם צעצועים, שכל עיקרם אינו אלא לשם נוי בלבד או לשם שעשוע בשעת הפסקה מעבודה.

ו„מעשה ילדות" היה בעצם הדבר גם חשקו הנמרץ לפעמים למיסטי־פיקציה ולעלילות של „מתעתע", מעֵין התודעותו הראשונה אלי, שהזכרתי למעלה, או אפילו מסוג יותר גרוע. לא רוע־לב ולא רצון זדוני להביא אדם במבוכה ולגרום לו צער ועלבון, — לא אלה עוררוהו לכך, כמו שאפשר היה לחשוב לפרקים בהשקפה ראשונה ושטחית, אלא במקצת נמצא בזה גלוי כשרונו של ארטיסטן ושחקן, אותו הכשרון שהתגלה בו במדה רבה עוד מימי ילדותו, ובעיקר תשוקה ילדותית לתעלולי־שעשועים ול„מעשי קונדס"...

הנה, לדוגמא, אותה המיסטיפיקציה בנוגע לוַיסברג ופרישמן. הסופר הזקן י״י וַיסברג, שהיה קודם ממוקירי כשרונו של פרישמן הצעיר, נהפך לבו אליו ובאותו הזמן היה עוין אותו מאד, אם מקנאותו הגדולה לכבוד ידידו המשורר יל״ג, שזה פגע בו בדברים קשים, או מפני טעמים אחרים, מי יודע? הן לפלגות סופרי ישראל גדולים חקרי לב מעולם. איך שהוא, היה ו״ב מרבה אז בכל עת מצוא לספר בגנותו של פ״מ. והנה נזדמן פעם פ״מ לקיוב עיר־מושבו של ש״ע, והימים ימי ה„ביבליותיקה" ופ״מ קנה אז את לבו של ש״ע בפואימה שלו „אופיר", כנזכר למעלה, וכמובן היה ש״ע שָׂש מאד על האורח החשוב כמוצא שלל רב והזמין אותו להתאכסן דוקא בביתו. ובאחד הימים ההם יצאו בעל־הבית ואורחו לשם טיול ברחובות קיוב — ולקראתם בא ו״ב. ש״ע הציג את בן־לויתו הצעיר לפני הסופר הזקן בשם בדוי ובתור אחד „המשכילים", חובב שפת־עבר וספרותה, קורא ותיק ומובהק מעיר פלונית, ותיכף השכיל להפנות את השיחה — אל צד הסופר פ״מ. ולא לשוא נשא ש״ע את שמו של פ״מ; הוא

כאלו הזמין לו״ב: כי שם פ״מ אקרא – הבו גודל לו! ומיד פתח ו״ב את פיו „לכבד״ אותו כדבעי והיה הולך ודורש „לשבח״ את האיש פ״מ ופעולתו הספרותית, כדי ללמד בינה את האורח „המשכיל״, שלא יבוא לכלל טעות בדבר הזה, כדרך הקוראים התמימים בעריי־השדה שאינם „מבינים״, וידע לימים הבאים להעריך את ערכו של הסופר „המפורסם״ כראוי לו... ואפשר לשער את מצב־רוחו של ו״ב, כשנודע לו אחרי יום או יומים מי הוא זה אותו „המשכיל״ הצעיר, שבפניו גמר את „ההלל הגדול״ על הסופר פרישמן!...

וכך היה לפרקים „משוש דרכו״ של ש״ע ב„מעשי תעתועים״ כגון אלה. באה אל ביתו אשה משכלת, אחותו של הסופר הנודע ולינסקי (פלקסר), שהיתה נכונה להוציא קובץ ספרותי לשם חבת־ציון בלשון יהודית בשם „דער פאטריאט״ (אחר כך נשתנה שם הקובץ ל„ארץ הקדש״ – דאס הייליגע לאנד). אני, שהתארחתי באותה שעה בביתו של ש״ע בקיוב, העירותי על השם „פאטריאָט״, שאינו מוצא חן בעיני, ועל שאלת „המו״ל׳ית״ באיזה שם יותר נאה ומתאים יש לבחור, לפי דעתנו, ממהר ש״ע להציע לפניה קולקציה שלמה של שמות, כגון „היולדת״ (די קינפיטאָרין), „בן־הזקונים״ (דער מיזיניק) וכיוצא באלה, ומשתדל להטעים כל שם ושם עד כמה הוא נאה ויאה. יושב אני ושומע „דברים של טעם״ אלו ומתאפק משחוק בכל כחי, וסוף־סוף מוכרח אני, מבלתי יכולת עוד להתאפק, להמלט על נפשי לחדר אחר – והוא מוציא מפיו את דבריו בכובד־ראש גמור ואי־אפשר בשום פנים להכיר בפניו אפילו רמז כל־שהוא שאיננו „רציני״ בשעת מעשה ושיש בזה צל קל של ליצנות, חלילה.

ושוב היה מעשה, שבא אל ש״ע בחור אחד מסוג הגרַפוֹמַנים הידועים, המצוים כל כך אצלנו בכל הזמנים, ומושיט לו לשם שימת־עין גליון גדול של כתבי־ידו ומבקש ממנו רשות להגיש לפניו בפעם השניה מכל אותם המינים המרובים שנמצאים אצלו בכתובים, רומַנים ופואֶמות וטרַגדיות ועוד ועוד. ש״ע מעיף עין על הגליון לדוגמא ואומר להבחור, שקודם שיביא אליו את שאר הכתבים עליו להטריח את עצמו ולשקול אותם במאזני־צדק כדי שיוכל להודיעהו נאמנה את המשקל המדויק של כל מין ומין לבדו. הבחור משתומם קצת להצעה זו ומשיב בגמגום שאין בביתו מאזנים. „אין בכך כלום – אומר לו ש״ע בפנים מסבירות – אפשר בשעת הצורך, כשאין ברירה אחרת, לבקש מאת חנוני שכן קרוב, ולבי בטוח שהוא לא ימנע הטוב ממך לשקול בפלס נאמן את חבילות כתביך למען דעת חשבון ברור״...

בכל הדברים, כגון אלו שהבאתי כאן ושהייתי יכול להרבות את מספרם,

רק „ילדות" היתה בו, בש"ע, ומעולם לא התכון לגרום עגמת־נפש לאחרים, אלא הכל נעשה לשם שחוק של ילד תמים.

ובכלל, כל מי שהכיר את ש"ע מקרוב יודע עד כמה נפשו של הסופר הגדול חשקה תמיד בחברת ילדים קטנים, שהיה מרגיש חִבה יתרה להם עונג מיוחד היה לו לבַלות זמן לא מעט בכל יום יחד עם בניו הקטנים, לפטפט ולהשתעשע עמם; ולא רק עם בניו אלא עם ילדים קטנים בכלל שהתענג להמצא בחברתם ונעים היה לו בכל עת להטות אוזן ולשמוע שיחה קלה שבין ילד לילד ולהתערב אף הוא בשיחתם ובשמחתם.

ואותה החבה לילדים נִכרת באופן מוחשי ובולט בספורי היַלדות הנחמדים של ש"ע, שנכתבו על ידו באהבה מיוחדת ובהם מתגלה כשרונו של האמן המצוין בכל זהרו ובכל קסמי־חמודותיו. ההומור המיוחד שלו בספוריו הנאים האלה אין בו שום סימן של סאטירה עוקצת אלא תוכו רצוף אהבה וחבה, כאדם המספר דברי בדיחה על עצמו או על זה הקרוב אליו קרבת נפש. ובאמת הרבה אֶפיזודים מספורי־הילדים שלו אינם קלוטים מעולם הדמיון, אלא לקוחים הם, כפי שהגיד וכתב לי לא אחת, מן המציאות, מתוך חיי עצמו או חבריו, שהיו קרובים לו באותו הגיל המאושר של הילדות.

VII.

לא לאורך ימים השתקע ש"ע באודיסה עיר חמדתו. רק כשנתים ישב בה, הוא ובני משפחתו.

מצבו החמרי במשך ימי שבתו באודיסה הפעם היה לקוי ודחוק. אמנם מצד בעלי־חובותיו רֶוַח לו לאחר שהסכימה חותנתו, שהתגוררה אף היא יחד עם בני ביתו, להביא עוד קרבן על מזבח אהבתה לבתה היחידה ולשלם את רב החובות בשרידי הונה שנשארו בידה לפליטה; אבל מקור נאמן למחית אנשי ביתו חסר לו וכל קיומו היה תלוי באויר. והנה בצר לו נס לעזרה לשריד כמעט מאותם „הימים הטובים" בדמות איזו ניירות־ערך, ובכחם נסה ללכת שוב בעקבות „מנחם מנדיל" ולאחוז בקרנות המזבח של הבירזה הזעירה האודיסאית, אולי יש תקוה להושע על ידה ולצאת בבת־אחת מן המיצר למרחביה. אולם גם נסיונו החדש לא הצליח, ולא עלה בידו אלא חומר נאה בשביל הסֶריה הראשונה של שורת המכתבים בין מנחם־מנדיל וזוגתו בשם „לונדון", שערך באודיסה והתחיל להדפיס בגלגולם הראשון ברוסית בעתון יומי „אוד. ליסטאק".

באותו העתון השתתף ש״ע הרבה בזמן ישיבתו באודיסה, ומלבד „לונדון״ כתב בו „שירים בפרוזה״ ועוד כמה פיליטונים אחרים בכנויי־שמות שונים. ובאותו הזמן כתב גם ספור גדול ברוסית בשם „הרומן של סבתי״ שנדפס בקובץ מיוחד של ה„ווסכוד״. והקובץ „קול־מבשר״, שהוציא בהתאמצות יתרה (אח״כ נגלה לנו הסוד, שמכרה אשתו לשם זה את שארית תכשיטיה), אף הוא הכניס לו קצת, כי התפשט הקובץ בכמות הגונה לפי הערך, — ובזכות כל אלה העבודות התפרנס ש״ע בצמצום ובצער.

אולם לעומת זה קומת שעורו של רוחו הזדקפה והתרוממה במשך ישיבתו באודיסה, אשר חן המקום ויושביו, רעיו אהוביו, עליו. לא עבר יום שלא מצא לו בו ש״ע שעת־הכושר לצאת אל הים ולהתענג על מראהו החביב עליו בכל עת. ולעתים קרובות היה משתעשע ומקבל שפע של נחת־רוח בחברת ידידיו הנאמנים והקרובים אל לבו, וה„סבא״ בראשם.

ובכל פעם שה„סבא״ בא לבקרהו במעונו היתה לו לש״ע השראת רוח חוגגת. בעונג רב היה מתחמם כנגד אורו ושותה בצמא את דברי שיחתו, המלאה ברקים וציורים מאירים ומזהירים.

בחדשי קיץ אחד ישב ש״ע בנוה־קיץ בפונטן הגדול קרוב אל הים והסבא ויתר ידידיו הסופרים הקרובים היו יוצאים אליו מן העיר, לעתים לא רחוקות והולכים יחד לטייל ארוכות על שפת הים או על פני השדות בסביבות הפונטן ומתענגים על שיחות נאות. וה„סבא״ שכינת רוחו הנפלאה שרויה עליו בעתים כאלה והוא כמעין המתגבר וזורק חזיזים מלאים זיו ומפיקים נגה הקשת. והנכד ש״ע מטה אזנו ומקשיב ומתעדן ונהנה הנאה מרובה, וכלו אומר: אשרי, מה נעים גורלי, שהנני יושב אודיסה משאת נפשי מאז!

וקרוב אל הפונטן הגדול יושב במושבה הגרמנית לוסטדורף אחד מבני החבורה, הסופר החביב שמעון דובנוב. וש״ע מחליף עמו אגרות ידידות מדי פעם בפעם, ודוקא בעברית. וש״ע חומד לו לצון ולוקח לשון וסגנון של אגרות־חסידים וכותב לר׳ שמעון בר׳ מרדכי חברו על פי דרכו של הספר הידוע „מגלה טמירין״, ודובנוב מצדו אף הוא מסגנן את תשובותיו לר׳ שלום בר׳ נחום בלשון מתאימה — והדברים מאירים ושמחים...

וזאת העיר אודיסה, שאליה היה ש״ע נושא את נפשו מרחוק, נעשתה חביבה עליו עוד יותר מקרוב ורוחו נקשרה בה, ולאחר שעזב אותה למרות רצונו, מתוך תוקף לחץ הזמן, אליה היתה תשוקתו כל הימים. וכמה חלומות היה רואה, וכמה עולמות של פרואיקטים היה בונה ומחריב וחוזר ובונה, כיד דמיונו הטובה עליו, והכל בשביל שתמָצא לו היכולת להסתדר דוקא

באודיסה ולשבת בה ישיבת קבע – והדבר לא עלה בידו. „כאיל תערג אל אפיקי מים – הוא כותב לי באחת מאגרותיו העבריות – כן ערגה נפשי לאודיסה". ולא אחת הוא מזכיר את הפסוק הידוע: „מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד", ולאחר שנים רבות (בראשית שנת 1904), הוא כותב בעברית מכתב מלא געגועים עזים: „אהה, יקירי, לבי לבי לאדעס, אלא שהיצר הרע תקיף הוא מאין כמהו! היצה"ר יסיתני בכל יום לעבוד „עבודה זרה" (כדבריך, ודבריך נאמנים מאד!) ולבי לאדעס.

אדעס! אדעס!

אחריך אני מת!

העיר... ים השחור... הסבא... ידידי מידד ושאר הידידים הנאמנים – – – כמה מן הנעימות ומן המתיקות יש כאן!" – ומסיים: „מי יתן ואמות באדעס – זו היא תשוקתי האחרונה, אחי מידד!"...

ב. שלום־עליכם והלשון העברית

(ליום ההזכרה השנתית הראשונה — י׳ אייר תרע״ז)

„אַל נא תשכח להזכיר, כי כותב אני אמנם יהודית, אבל אוהב אני אהבה נאמנה את הלשון העברית״ — כך גומר שלום־עליכם את הרשימה האוטוביוגרפית שלו, ששלח אלי לפני כמה שנים. ובאחת מאגרותיו אלי הוא כותב: „אף על פי שאני, כמו שחושבים, ז׳רגוניסט נלהב, אבל את העברית אוהב אני אהבת נפש״. ועדותו זו על עצמו נאמנה מאד. כי אמנם אהב ש״ע מנעוריו את הלשון העברית, ואהבה זו, אהבה רבה ועזה, היתה תקועה בלבו במקום נאמן ולא זזה משם כל ימי חייו.

הכל יודעים כמה גדולה היתה חבתו של ש״ע ללשוננו העממית, הנקראת בשם של גנאי „זַרגון״, שהיה קשור בה בכל נימי נפשו. אבל חבה יתרה זו לא דחקה את האהבה ללשוננו הלאומית, לשון כתבי־קדשנו, שאביו החסיד הטאלנאי. שהיה גם קצת משכיל ובעל תנ״ך ויודע פרק בלה״ק, נטע בלבו מראשית ילדותו. ש״ע הקטן ידע כמעט את כל ספרי התנ״ך על־פה, ובעודנו נער רך, כבן עשר שנה, כתב „חבור״ שלם על התנ״ך ועל הדקדוק, שאביו נתפעל ממנו מאד וימים רבים היה נושאו בכיסו והראה לכל אחד ואחד ומתהלל בבנו ש ל ו ם, המושלם במעלות, „כמה מפליא הוא לכתוב, כמה בקי הוא בתנ״ך וכמה רבה ידיעתו בחכמת הדקדוק״. ובשנת החמש־עשרה לימי חייו, לאחר שנכנס לאסכולה וקרא את הספר החצוני הראשון „רובינזון קרוזה״, מִהר לעשות כמתכנתו „רובינזון קרוזה היהודי״, שאביו ראה אותו והראהו לאחרים וכלם מלאו פיהם תהלתו. ומאז הרבה לכתוב עברית (ולפעמים גם רוסית) שירים ופיוטים, ספורי־אהבים וחזיונות רבים ו„מאמרים״ סתם, גם נסה לשלוח דבריו על פני חוץ לבתי־המערכת, וב„המליץ״ נקבעו בדפוס שנים או שלשה ממאמריו בצירוף הערת המו״ל המעודדת: „שפתך אתך, שלח דבריך וכבדנום״, או מעין זו...

אולם הסופר שלום־עליכם קנה לו שֵם ונתפרסם בעולם רק לאחר שהתחיל בשנת 1883 להדפיס את פילוטוניו וספוריו בלשון המדוברת בעתון „יוד. פאלקסבלאט״, שהוציא בעל „המליץ״. בלשון זו נתגלה לפני קהל הקוראים בכל זוהר כשרונו המיוחד, ולא ארכו הימים ונעשה לחביב־העם.

וגם אז, לאחר שהיה לסופר מפורסם בכל פנות העם ושם שלום־עליכם נודע לתהלה כאחד מראשי הבונים של הספרות היהודית, — חבתו הישנה ללשוננו העברית ולספרותה לא נתמעטה בקרבו ולא נצטמצמה כלל. לתת „ספר־כריתות" לאהובתו הראשונה לא עלה על לבו מעולם, ושנים רבות לא פסק לכתוב עברית מתוך „אהבה נאמנה". אותו „ריב הלשונות", שהיה מנסר מזמן לזמן בגלגל הספרות והחיים ומתלקח לפעמים ללהבת־אש, זר היה לרוחו ולא יכול לשאת ולסבול אותו כל הימים. ובצדק הוא עומד בפתח השער של כתביו בעברית (כרך ראשון, הוצ' „השחר") ומודיע נאמנה: „אני, כשאני לעצמי, לא נתקיים בי פסוק זה של „ויתרוצצו" — רצוני לומר: שתי הלשונות הללו אינן מתרוצצות אצלי כלל. אדרבה, שתיהן כרוכות זו אחר זו, שתיהן דבוקות זו בזו ושתיהן חַיות אצלי בשלום ובשלוה, באהבה ובאחוה וברֵעות, אין קנאה ואין שנאה ואין צרות־עין, חלילה, ביניהן, ושתיהן יונקות האחת מתחומה של חברתה — — סבור אני שחייבים אנחנו לקבל את שתיהן באהבה... אלא מאי? אהבה זו שני פנים לה. אם למשל, בלשון היהודים אני כותב את דברי מתוך חדוה, הרי הלשון העברית גורמת לי עונג יו"ט".

אבל „עונג יו"ט" זה לא היה ש"ע מַרשה לעצמו אלא לפעמים רחוקות. לא נקל היה לו לעצור ברוחו השוטף ועטו, עט סופר מהיר, לא יכול להתעכב ולהתנהל לאטו לרגל המלאכה בלשון הדורשת טפול ועיון מרובה, כדי לערוך על הגליון ולתאר בדברים כהויתם את אופני הדבור המיוחדים, בצירוף פרטי התנועות וההעויות המשונות של הבריות הכַּתריאליות והמַזֶּפֶּבקיות, בלא וִתור בשעת הדחק על דבר אחד מן הדברים הקשים ובלא השמטות, הבאות בהכרח מחוסר־אונים למצוא את המלה המבוקשת והבטוי הנכון והמתאים לעצם הענין.

ובאמת יפה היה כחו של ש"ע להעפיל ולעלות ולעמוד במקום הסופרים העברים הגדולים, ולא קשה היה לו כלל לקנות את השלמות הדרושה בידיעת הלשון ולסגל לעצמו את היכולת הגמורה להשתמש בה כרצונו ולהגיע סוף־סוף למדרגה זו, שלא יבצר ממנו להוציא מתחת־ידו בעברית דבר שלם ומתוקן ולתת לפני הקוראים מטעמים ערֵבים ומתובלים יפה, שלא לחסר בהם אף אחד מכל הסממנים השלום־עליכם'יים. ואז אפשר שהיינו רואים ב„נכד" שלום־עליכם אותו החזיון הנפלא שנראה לנו ב„סבא" ר' מנדלי, שהיה נותן לקוראיו בידו המלאה טובה כפולה: יוצר יצירה ביהודית ובעצמו מתרגמה, או יותר נכון: חוזר ויוצר אותה בעברית, ואין אחת נופלת מחברתה בטיבה וערכה אפילו במשהו, ולעולם אי אתה יכול לשפוט מה משתיהן המקור הראשון ומה התרגום.

אולם ש״ע, ביחוד בשנים הראשונות לעבודתו הספרותית, היה זריז ומזורז יותר מדאי לפלוט, לשפוך את רוחו על הגליון, ולעולם היה מחוסר רצון ויכולת להזדיין ב„סבלנות״ גמורה של ה„סבא״ ולטפל הרבה ביצירתו, כדי ללטוש אותה יפה־יפה עד שתצא מתחת־ידו מתוקנה ומשוכללת בלא פגימה קלה, ולפיכך נשאר ש״ע סופר עברי יפה בכח ולא בפועל.

היו ימים שהשתדל ש״ע, לאחר שנעשה כבר מפורסם בספרות היהודית, להשתלם ולהשתכלל בלשון העברית לשֵם השתתפות מסוימה, שרשומה יהא נִכר, בבנין הספרות העברית הקרובה ללבו. ובאחת מאגרותיו אלי בשנת 1889, הכתובה עברית (רוב מכתביו אלי כתובים יהודית), לאחר שהוא מקדים בראשה: „הלא שנינו „עברים״ אנחנו ומושכים בשבט סופר בשפתנו הקדושה, ויען כי הדבר שאנו דָשין בו הוא סוד כמוס לפני אנשים אחדים מבני ביתי, לכן הואל נא להשתמש בשפת־עבר הפעַם והיו מכתביך אלי שקופים אטומים, פתוחים ומסוגרים ודו״ל ברמיזא״, — הוא בא לבשרני בסופה: „בקרב הימים יחלו ספורי הקצרים („אותיות פורחות״) להופיע ב„המליץ״ וב„הצפירה״, והם „תמונות וצללים מחיי היהודים במזפבקה״, ואותך, ידידי, אבקש להגיד לי משפטך כי עוד רך אני בשפתנו הקדושה ומעשי ידי בְכָרים המה לי, ראשית אוני״. ולאחר שנה הוא חוזר וכותב אלי עברית בענין זה: „בעבור הקומפלימנט שלך הנני נותן לך את ברכתי שלום ותודה כפולה ומכופלת; ואולם אם שכוכב מזהיר ממדרגה העליונה אני בעיניך, בכ״ז לא הגעתי עוד לטפשות יתרה, ועדיין יודע אני את רוחי ואת נפשי ואת כחי ואת כשרוני ואת ואת... יודע אני כי אינני בורא נפשות רבות וחסרונן, התמונות שאני נותן ל„קוראים הנכבדים״ ב„המליץ״ הנה הנם פרי בוסר, מקרים בודדים, נשמות דאזלין ערטלאין, וכל מה שקורא אתה כעת בהמליץ הוא עומד מחוץ לגבול כשרוני, ואין הוא העיקר אצלי, כ״א המדרש, השפה — זאת היא מטרתי כעת״.

זמן מועט לאחר זה נהפך עליו הגלגל ונפגע קשה ונעשה „יורד מנכסיו״. וכמה חדשים עברו עליו בשתיקה גמורה, מבלי שאחז עט בידו לכתוב בשום לשון. בתוקף מהפכה נוראה זו בחייו נדד ממקומו ונתגלגל ובא לגור בעירנו אודיסה. וזוכר אני את השעות הרצופות בכמה נשפים שהיינו שנינו מבלים יחד בכתיבת פיליטוני־בקרת בשם „קבורת־סופרים״ בחתימת „אלדד ומידד״[1], שנדפסו בשעתם ב„המליץ״. הנה שני „לסטים יהודים״, אחד

1 יש מן הסופרים העוסקים בביבליוגרפיה, שמיחסים לשנינו גם את הפיליטונים המרובים

יושב אל שלחן־הכתיבה והשני עומד על גבו או מתהלך הנה והנה בחדר. ושניהם משתדלים לברור מיתה יפה לאותם הסופרים, הנועזים לקלקל ולהשחית את הטעם הטוב של קוראי ספרותנו העלובה, ומטפלים הם באמונה רבה „בקבורת מתי־מצוה" אלו, — ובשעת „מעשה נורא" זה לא פסק חוכא מפיהם והיו שָׂשים כמוצא שלל רב על האמרות הנאות שעלו בידם, לפי דעתם, לקלוע אל המטרה כחצים שנונים. וביחוד היה „אלדד" (הוא שלום־עליכם) נהנה הנאה מרובה וממלא שחוק פיו כילד תמים לכל בטוי חד וחריף, שהצליח אחד משנינו להמציא לצורך הענין...

בעבודה משותפת זו נוכחתי לדעת עד כמה ש"ע הוא בעל חוש־לשון אף בעברית, ולא היה ספק בעיני שסופר זה יכול להעשות לכשירצה, לא רק להלכה אלא גם למעשה, סופר עברי מן המצוינים.

וכשנגשתי אחר־כך להוצאת קובץ ספרותי עברי בשֵׁם „פרדס" פניתי, כמובן, גם לש"ע בבקשה, שיואיל אף הוא להמָנות בתוך הסופרים הנכנסים לפרדס. הוא הבטיחני להשתתף בפרדסי בנטיעה חדשה „דן־קישוט ממַזֶּפבקה" ואת הבטחתו בא למלאות בגמר הדפסת הקובץ.

כמעט בשעה האחרונה, בשעת „נעילה", חש ש"ע לדפוק על השער כדי להכנס לתוכו. מביתו של „הסבא", שנתן עיניו ב„פתיחה" של מעשה ידי „נכדו" המהיר ותקן בה מה שתקן גם הוסיף נופך קטן משֶׁלו, יצא המחבר בחפזון ובא בקפיצת הדרך לבית־הדפוס, ששם מצא אותי, את „בעל הפרדס" הדרוש לו, ומיד נגשנו שנינו בלי דחוי לעבור בביה"ד על יתר כתב־היד ולעשות בו במהירות איזו תקונים, כדי להכשירו לדפוס „על רגל אחת", ובאותו מעמד נמסר הפרק הראשון של „דן־קישוט ממזפבקא ושמחה־פנחס רעהו, קורות נסיעתם הרחוקה, כל מה שראו ושמעו ופעלו וחדשו וכל התלאה אשר מצאתם בדרך" — ליד הבחור המסדר, ומשום שמירה מן המזיקים, שלא יבואו המבקרים הקפדנים בטענות ותביעות יתרות, תלינו אח"כ על זה ב„תכן הענינים" קמיע בשֵׁם „פיליטון"...

ובשנים הבאות, לאחר שיצא ש"ע מאודיסה וחזר לקיוב עיר־מגוריו הקודמת, הייתי מעוררו במכתבים פעם בפעם לשלוח את ההמשך של „דן קישוט" או ספור אחר בשביל ה„פרדס" השני ואחר־כך השלישי, והוא היה

„מכתבים ממידד לאלדד", שנדפסו מזמן לזמן בעתונים וקובצים שונים. דבר זה טעות היא בידם: את הפיליטונים „מכתבים ממידד לאלדד" ערכתי אני לבדי בלי שום השתתפות מצדו של ש"ע. הוא, ש"ע, הדפיס (איני זוכר באיזה עתון) רק פיליטון אחד בשם „מכתבים מאלדד למידד", כעין תשובה על אחד המכתבים שלי.

משיב לי, כדרכו, על כל מכתב ומכתב בכַוָּנה רצויה למלא את משאלתי. פעם הוא כותב: „בנוגע למאסף הנני לעבדך כאשר עבדתני אתה בשכבר הימים, ושם ספורי שבראתי לכבודך הוא „אברהם ושרי" (רומן מחיי היהודים הנאורים במזפבקא). לכבודך יצרתיו אף כי עוד לא עשיתיו, באשר כי ידי מלאות עבודה וכו'". ופעם (בסוף שנת 1893): „עיף ויגע אני מרוב עבודה, ומלבד אשר מכאובים רבים וענינים רעים עצבוני וימררוני בימים האחרונים. אולם אין לך דבר העומד בפני הספרות, ובפרט ש„פרדסך" עומד ומטפח על פני: „רשע, עשֵׂה תשובה!" לכן איפוא היֵה בטוח שה„דן־קישוט" שלי לא ירחק חק. ואף־על־פי שיתמהמה חכֵּה לו בכל יום שיבוא". ועוד פעם (בסוף החורף של שנת 1895): „לפרדסך השלישי הכינותי ספור־אהבים מאשר אתי בכתובים ושמו „רם ויעל במזפבקא". היש עוד מקום בעדי להכנס לטרקלין?"

מלא ענין הוא מכתבו שלאחר זה, שבו הוא כותב בתוך יתר הדברים: „על דבר ספורי שאתה מזרז אותי ומרעיש עלי עולמות למהר לשלחו אליך, פן יאחר המועד חלילה, הנני מבטיח אותך, כי יותר משאתה, העגל, רוצה לינוק, רוצה אני, הפרה, להניק, אך מה אוכל עשה ואנכי נקרע לגזרים ממש, אבר אבר לבדו, אין בי מתום. מי כמוך יודע את תכונת נפש עבדך שיש לאל ידי לעבוד עבודתי, עבודת הקודש, בכל עת ובכל מקום, ביום ובלילה, בבית ובחוץ, ואפילו בשעה שאינה לא יום ולא לילה, בשעה שבני הקטנים יוצאים במחולות־מחנים, בצלצלי שמע ובצלצלי תרועה, ברעש גדול אדיר וחזק משמיעים קול לעומת שלחן הסופרים שאני יושב עליו, כל נפשות ביתי רואים את הקולות, מאטמים את אזניהם ויוצאים בחפזון להחבא בחדר מסוגר, — ואני עבדך בן אמתך יושב ומוחק וחוזר וכותב, כידוע לך. ובכל זאת אי־אפשר לי לבצע מעשה־ידי, אשר החילותי לערוך בעבור „פרדסך" היקר לי מאד, יען שאין לי בימים האלה לא חיי רוח ולא חיי בשרים, סובל אני חבוט הקבר וגלגול מחלות ממש מסבות שונות שתלויות לא בי ולא בשום אדם אלא בהקדוש־ברוך־הוא בכבודו ובעצמו, ולפיכך נאלץ אנכי לבלי השב את פניך ריקים לשלוח לך את ספורי, שהקדשתי לכבודך, כמו שהוא, כלומר פרורים, פרקים מפוזרים ומפורדים, ואתה — — — תעשה לנו מטעמים כאשר אהבתי, ובתנאי מפורש: ככלות מלאכתך תשלח לי העתקה נכונה (קאָפּיע בלע"ז) בטרם תמסור את גוף הספור לדפוס".

ולאחרונה בא לפני לאחר זמן (בשנת 1900) בהתנצלות של התולי־התמרמרות: „אמנם גם אני חפצתי מאד להמנות בין הנכנסים ל„פרדס" הרביעי, גם החמישי, גם הששי, גם וכו' וכו' עד שלשים וחמשה פרדסים (אי"ה —

אמן הלואי!), אבל מה אתן לך ובמה אקדם את פני קוראיך ואני יהודי „זרגוני" המתעסק ב„בדחנות גסה" ומחבב את „האמה הנאלחה" היא השפה היהודיה (לשונו הזהב של ט. בהמליץ)? אולם למען יסכרו פיות דוברי דברי טפשות כאלה ומשום „ודע מה שתשיב" אשלח לך את ה„מורה־שעות" שלי אי"ה תיכף אחרי חג המצות הבע"ל ותשבע עונג אי"ה".

סוף־סוף נתיאש ש"ע מלעלות בכח עצמו ל„כותל־המזרח" של היכל הספרות העברית ולישב שם בשורה אחת עם טובי הסופרים העברים. כמעט כל הנסיונות שעשה במקצוע זה („תמונות וצללים" ב„המליץ", „שימעלע" ב„האסיף" תרמ"ט, „דן־קישוט ממזפבקא" ב„פרדס" הראשון ועוד) לא עלו יפה כחפצו ולא יכלו להניח את דעתו. ובכן נשאר ש"ע, כאמור, סופר גדול בעברית רק בכח, ונשא את נפשו אל סופרים מומחים אחרים שיבואו להכניס על־ידי תרגומים יפים את מיטב כתביו לאוצר הספרות העברית היקרה לו. אבל הוא בעצמו הסתלק מעבודה זו.

ולפיכך בשעה שבעלי „מוריה" (ביאליק ואנכי) פנו אליו (בשנת 1902) בדבר מחזות לילדים הוא משיב בלצון, כדרכו: „טפו עליכם זעל ראשיכם ועל ידיכם ורגליכם! החולים אתם לכתוב אלי בשפה ברורה (זשרגון בלע"ז)? „מחזות" קטנות — מאי מחזות? מי מחזות? תמונות? ציורים? צללים? חזיונות למשחק? ספורים קצרים? ודוקא חמש בבת אחת? וגו' בקצור — כה יהיו נא העזים יודעים לקפץ בגנים זרים כמו שאני יודע מה אתם רוצים ממני! הטריחו נא את כבודכם לבאר לי הדברים, לצרף וללבן, ובלבד שלא בלה"ק אלא בלשון חול, כאשר ידבר איש אל אשת רעהו, ובאריכות, ואנכי בודאי אשתדל למלא את בקשתכם על צד היותר טוב, אף על פי שלא בעברית כמו שרוצה ביאליק, משום שאין אני יכול לדבר כן בשפת עבר, כלומר אני יכול לדבר כן, אבל לא בשעה שאני הוגה וחושב בלשון העם וכותב מחיי העם בשביל ילדי העם".

ומה שמח לבו כשבא לידו תרגום עברי הגון של אחת מיצירותיו ביהודית! שמחה כזו הביע לפני בהתלהבות עצומה במכתבו ממעינות־הרפואה בחו"ל בסוף הקיץ של שנת 1909, לאחר שקבל את תרגום שלשת הספורים הראשונים של „ספורי מוטילי בן החזן", שנכנסו לתוך „ביבליותיקה לבני הנעורים" של „מוריה". באותו המכתב הוא מראה באצבע על כמה מהבטויים היפים שבתרגום, שמצאו ביחוד חן בעיניו והוא קורא עליהם „כפתור ופרח". ומעיר לבסוף: „ואולם הרשוני, רבותי, ואשב לפניכם על הקרקע ואשאל אתכם

שאלה קלה: למה אתם משתמשים פעמים רבות במלת „הוא" שלא לצורך? כל ימי הייתי מתלבט במלת „הוא" זו בלשוננו העברית וכל ימי „שנאתיה וברתי לה מיתה יפה"; ומוסיף: „ממילא מובן, שאין אני מעיז חס ושלום פני ומורה הלכה וגו' ואף על פי כן – תורה היא וללמוד אנו צריכין". ולאחר כמה שבעות הוא חוזר במכתב לאותו הענין וכותב בסגנון שלום־עליכם'י: „אחד מי יודע? אחד אני יודע – אחד „גנה של מנשאית הרופאנית", שיצא מת"י ביאליק כלול בהדרו, כפתור ופרח! שנים מי יודע? וכו' שלשה מי יודע? שלשה אני יודע: שלשה קניפלעך אין די בעקלעך אני חייב לב. ור. בעד ההנאה המרובה שגרמו לי לר"ה, בעד הטעם שהטעימוני, טעם גן־עדן. חייכם וחיי ראשכם, ידידי, שמתנה יפה מזו אין ביד בן אדם להמציא לי לר"ה והנאה מרובה מזו לא נהניתי זה עידן ועדנים", והוא גומר: „הוי, ידו של ביאליק – תבוא עליה ברכה, רבונו של עולם!"

ומשאת־נפשו זו של ש"ע, שיזכה להכנס במבחר כתביו לתוך הספרות העברית, נתקיימה במלואה ובאופן נעלה מאד על־ידי חתנו י"ד ברקוביץ. הסופר הצעיר הזה, שהוא בעצמו צַיָר בעל כשרון בריא ורענן המסוגל להוציא ציורים מקוריים יפים ומשובחים, עזב כמעט את בת־שירתו העצמית ודבק בזו של חותנו ש"ע והיו לרוח אחד. ואותו הפלא של יצירה מְכֻפלת, יהודית ועברית כאחת, שהסבא ר' מנדלי היה עושה לבדו, מתגלה שוב לעיני הקוראים במעשי ידיהם של שני הסופרים, שלום־עליכם וברקוביץ. זה האחרון הואיל לוַתר ברצון על מתנת כשרונו המקורי וכבש יצרו ליצירה עצמית השוכן בקרבו והקדיש את כל כחו ואונו כדי לתת בעברית את שלום־עליכם ממש בכל שעור קומתו ובכל שלמותו, והריהו עובד את עבודתו באמונה וחבה יתרה ובחריצות נפלאה במינה, לא כמתרגם בעל־מלאכה, המריק מכלי ראשון אל כלי שני ומאבד בעל־כרחו מעט או הרבה מן הטעם העקרי ומפיג את ריח המקור, אלא כיוצר יצירה מעשה ידי אמן, שלא נִכר בה שום רושם זר וסימן קל של תרגום, ואפילו עין מומחה לא תדע להבדיל בינה ובין מקורה הראשון. ולו אנו חייבים תודה על העושר הרב של ש"ע, השמור בעֵין ובכל מלואו לטובת ספרותנו העברית. ספורי „העיר כתריאליבקה, חיי אישיה הקטנים, דרכיהם ומנהגיהם בבית ובחוץ, ארחם ומסחרם, חיי־שלותם וריבותיהם וקטטותיהם, ימי חגם ואבלם, שמחתם ועצבונם וכו' וכל אשר להם"; ספוריו של „טוביה החולב, עסקיו ומסחריו, נסיונותיו, מאורעותיו ודברי ימי בנותיו, ויתר תקפו וגבורתו, רוב חכמתו וחדושי תורתו"; גלגולי הסבות, הנסיונות והמאורעות השונים והמשונים של „מנחם־מנדיל בעל־החלומות, העובר במקלו את ים

החיים על גשר של „ניירות" וכיוצא בזה; חיי „אדם ובהמה" ברחוב היהודים, זקנים עם נערים, חיי צער ועוני של ימות החול וחיי עונג ונחת, ביחוד של ילדי־ישראל הכשרים והתמימים ב„ימים טובים" וכו', — כל טוב הירושה הספרותית של ש"ע השתדל ברקוביץ בכל כחו להעביר ולהכניס לתוך אוצר הספרות העברית, והשתדלותו עלתה לו בשלמות גמורה ו„על צד היותר טוב". אף דבור קל לא יצא לבטלה ולא נעדר כל תג וקוצו של יו"ד. והדברים מאירים ומזהירים כאלו נוצרו לכתחלה בעברית ויצאו מתחת ידו של המחבר בעצמו מתוקנים ומשוכללים.

ואפשר להגיד בתור השערה, הקרובה בכל אופן אל האמת, שאלמלי היה ש"ע משתלם בלשון העברית ומוסיף לכתוב בה בעצמו לא בדרך ארעי אלא כעובד עבודת קבע — אז היה נותן לנו את כתביו בעברית באותו הסגנון ובאותה הצורה השלמה כמו שהם נתונים עכשיו על־ידי חתנו ברקוביץ.

זכה ש"ע שמלאכתו, שלא יכלה להעשות על־ידי עצמו, נעשית ע"י אחר, מתרגם מצוין, שכאלו נוצר לכך, לעבודה חשובה זו, ושהמחבר בעצמו העיד עליו באחד ממכתביו אלי: „כי אין מתרגם כמהו בכל הארץ זולתי ביאליק"; וזכה ש"ע לראות בחייו את עולמו הרוחני, חלק גדול של אוצרות רוחו הכביר, מועתק באופן נפלא ללשוננו העתיקה, לאותה הלשון החביבה עליו כל־כך, „שאפילו מתנגדיה הקשים ביותר — לפי בטויו בהקדמתו ל„טביה החולב" — אף הם יודו בעל־כרחם ויאמרו, כי אין כמוה בלשונות: לשון עולמים היא, שפת העבר והעתיד, אשר מימות עולם מוצאה ועד ימות עולם תעמוד".

והמתרגם־היוצר ברקוביץ מוסיף לעבוד ביד אמן, בלא לֵאות ובאמונה רבה, את עבודתו בתרגום ספורי ש"ע, שברכה מרובה בה לכל הדעות, ועוד ידו נטויה להעביר לעברית את יתר הספורים, שיש להם ערך ספרותי קים, ויכולים אנו לקוות, שאוצר נחמד זה, מבחר כתבי שלום־עליכם, כלו כמו שהוא נתון ביד המחבר ביהודית, יפאר בכל הדרו גם את גנזי הספרות העברית ויתפס שם את המקום הנכבד הראוי לו.

פיטן לאומי

(ד״ר יצחק קַמינר, תולדות חייו וערכו הספרותי) 1.

הד״ר יצחק־אייזיק בן אברהם קאַמינר נולד בחודש מאי שנת תקצ״ד בעירה הקטנה לֶבקיוב, הסמוכה לזיטומיר בירת וואָהלין. על יד עיר־מצער זו היה אבי־אמו חוכר בית־ריחים או אחוזה קטנה, ושם גרו הוריו, אנשים פשוטים, תמימים וישרים. כל ימי ילדותו עברו עליו בכפר, ואל חיי־הכפר השוקטים והטבעיים התגעגעה נפשו כל הימים.

יצחק־אייזיק בעודנו ילד הצטיין מאד בכשרונותיו הנפלאים גם בשקידתו הרַבה, ובהיותו לנער עשה חיל בלמודי התורה עד להפליא ויהי לאחד „העלויים", ואבותיו הרבו להשתעשע ולהתגאות בבן יקיר זה, וביחוד היה הנער יצחק שעשועי אבי־אמו, שהיה אוהב תורה ומוקיר תלמידי־חכמים בכל נפשו. כלם בטוחים היו, כי זה הקטן גדול יהיה בישראל ויעלה למעלת רב מפורסם, וישתדלו בכל כחם להמציא בשבילו מלמדים ומדריכים מהטובים והמשובחים ביותר.

אחד המלמדים ההם, איש ליטאי, פעל על לב הנער, הונח להתפעל, פעולה עצומה ורושם כביר אשר לא ימחה. הד״ר המנוח היה מרבה לספר תמיד בשבח מלמדו זה, בעל מדות מצוינות ומשכיל אמתי, ואת שמו נשא על שפתיו כל ימי חייו בהגות כבוד ותהלה. ידיעות המלמד הליטאי היו רבות בתורה וגם באיזו מקצועות של החכמה והמדע, ולבו דבק מאד בהשכלה, אשר רוחה החל אז לפעם בקרב יחידי סגולה בתפוצות ישראל בארץ רוסיה. אהבה זו של המלמד להשכלה היתה, כמובן, מסותרת ואבות הנער יצחק לא ידעו כלל, כי המלמד החרוץ מוסיף חול על הקדש ומורה את תלמידו החביב דברים זרים שאינם נכנסים כלל לתוך חוג חובתו. והוא, המלמד, עשה אמנם את מלאכתו בחריצות יתרה ויזרע את זרע ההשכלה בתוך לבו של יצחק הקטן, המסוגל

1 מקורות לתולדות חייו של המשורר: מאמרו של קצנלסון ב„ספר השנה" תרס״ב ומכתבים פרטים של חתן המנוח וידידיו.

לקלוט הרבה, וימצא מאה שערים. תשוקתו של הנער לחכמה ודעת התעוררה בקרבו בכל תוקף ובהתמדה רבה החל להגות בספרי השכלה ומדע מאשר המציא לו מלמדו להועיל ומן הבא לידו בסתר.

נקל להבין צערם של האבות התמימים בהגלות להם רז זה, כי רוח אחרת היתה את הנער העִלוי והמתמיד: הוא אמנם „לא פסק פומיה מגירסא" ואין כמוהו הוגה בלמודים יומם ולילה; אבל מלבד למוד התורה שוקד הוא על למודים זרים ועוסק בספרים חיצונים. לשוא נסו אבותיו לדבר על לבו רכות וקשות בשביל לעוררו למוסר, שיחזור למוטב ולא ילך בדרך „הברלינניים", אשר „כל באיה לא ישובון". הנער יצחק היה תקיף בדעתו ואינו עלול לבטל את רצונו מפני רצונם של תקיפים אחרים. אז מהרו אבותיו לאחוז בסגולה בדוקה, ובטרם ימלאו לנער שש עשרה שנה, הביאוהו בעול אשה, באמרם: יכבדו „הריחים על צווארו" ואל ישעה בדברי שקר ולא יצא לתרבות רעה. ואותו המלמד הליטאי נשאר בביתו ללמדו תורה גם אחרי חתונתו. כנראה, לא חשדו אבותיו התמימים כלל, ש„האורב יושב להם בחדר" וכי המלמד המומחה הזה הוא ה„חוטא ומחטיא" את בנם, ואפשר שבתומתם השליכו עוד את יהבם על „רועה נאמן" זה, שהוא בכח פעולתו הכביר על תלמידו יצליח להשיב את השה הנדח אל העדר.

אולם הצעיר יצחק לא חזר בתשובה. וכאשר הוסיפו להציק לו בביתו ברח בשנה הראשונה אחרי חתונתו לעיר ווילנא, שהיתה בימים ההם מרכז „ההשכלה" ואשר תהלת ראשי משכיליה וחכמיה שמע לנכון כמה פעמים ביראת־הכבוד מפי מלמדו הליטאי. טובי המשכילים של „ירושלים דליטא", ובראשם הח' רש"י פין, קבלו את הצעיר „החלוץ" הוואהליני בסבר פנים יפות והראו לו אותות קרבה ורצון טוב. שם החל ללמוד את הלמודים „החיצונים" בשקידה יתרה באין מפריע, וידיעותיו רבו מיום ליום.

אבל לא ארכו ימי שבתו בווילנא עיר חמדתו, כי חותנו הִרבה עליו מכתבים ובכל לשון של בקשה ותחנונים פצר בו לחוס על אשת נעוריו, היושבת גלמודה, ועל בתו, אשר ילדה לו, ולשוב לביתו, והוא סוף־סוף נעתר לחותנו וחזר לעיר מולדתו, אך ברצותו להיות עומד ברשות עצמו ולא תלוי בדעת אחרים היה עובד עבודה קשה ומפרנס את ביתו במלאכת הוראה־לשעות, ובשעות המנוחה המעטות היה המורה הצעיר לתלמיד והוסיף להשתלם בעצמו בלמודים. לנגד עיניו היתה אז מטרה קרובה: לעמוד למבחן בשביל לקבל תעודת מורה בבית־ספר אשר לממשלה, ומטרתו זו הושגה על ידו בקרוב; גם מקום־משרה נתבצר לו, ובשנת העשרים לימי חייו, ביום 27 לחודש

יאנואר שנת 1854, נתאשר על ידי ראש גליל הלמודים בקיוב למורה למודים עברים בבי״ס העברי של מדרגה ראשונה אשר לממשלה בעיר זיטומיר. שם, בזיטומיר, התודע המורה הצעיר קאמינר אל מורי בי״ס הרבנים אנשי השם, וביחוד קנה לבו לאהבה הח׳ ר׳ אלעזר הכהן צווייפעל והיו לידידים נאמנים.

כחמש שנים עמד קאמינר על משמרת כהונתו זו. אבל רוחו לא שקטה. הוא שאף לעלות על גרם המעלות של הדעת וההשכלה ולהכנס לבי״מ המדעים. אמנם „הרחים על צווארו", בדמות אשה הרה ושלש בנות, הכבידו עליו ולא נתנוהו למוש ממקומו, אך אין דבר העומד בפני רצון כביר המפרק כל מעצור. הוא גלה לאשתו את רצונו להיות גולה למקום חכמה, לקיוב, ושם ישתדל להכנס לאוניברסיטה, והיא הפצירה בו לחכות לפחות עוד שנה, אחרי אשר בקרוב ימלאו ימיה ללדת לו את הילד הרביעי. הוא נאות לבקשתה, אבל כאשר ילדה לו אשתו בפעם הזאת שתי בנות תאומות, נדמה לו לקאמינר כאלו בא מזלו לצחק ולהתל בו, ובתור מענה על התול מר זה מהר אביהן של חמש הבנות לעזוב את ביתו תיכף ביום המחרת ונסע קיובה. שם עמד על מבחן הכניסה לאוניברסיטה והצטיין להפליא. הבחינה בחכמת החשבון היתה בפני שר גליל הלמודים הקיובי, הרופא הנודע לתהלה פירוגוב, וזה התפלא עד מאד על כשרונותיו המצוינים של היהודי הצעיר ועל פי עצתו נכנס ק. למחלקת הטבע והחשבון.

בלחץ גדול חי ק. בימים הראשונים לשבתו בקיוב. את הכסף המעט, שהביאה לו עבודת ההוראה־לשעות, היה עליו לשלוח כמעט כלו לביתו לזיטומיר, והוא בעצמו סבל מחסור נורא. ויש שההכרח אכף עליו למכור בשעת הדחק את אחד מספריו החביבים בשביל לקנות לו לחם לאכול או נר למאור. כעבור שנה באו אליו בני ביתו לגור עמו יחד בקיוב, והסטודנט הצעיר אבי המשפחה הגדולה חגר כחו לעבוד עבודה קשה בשביל לכלכל בצמצום את צרכיה המרובים: הוראה לשעות, תרגומים, עבודה ספרותית זמנית, עבודה אצל „היהודי המלומד" אשר על יד שר הפלך, החזקת „חניכים" בביתו – הכל נסה לעשות בשביל לישב בדוחק את השאלה המרה, שאלת „מה נאכל". אז הבין כי לא לו לעסוק בחכמה לשמה בלבד וכי עליו לדאוג לאחריתו, ולפיכך עבר אל המחלקה של חכמת הרפואה, המחיה את בעליה.

על החליפות והתמורות האלה בחייו ועל נדודיו לשם אהבת החכמה לווילנא ואחר כך לקיוב, אנו קוראים באחד משיריו, שהשאיר בכתובים:

מנעורי בקשתי חכמה, מִיָּמַי באהבתה שגיתי,
ותרא אויבתה האולת ותרדפני באף ומשטמה.

רבת צררתני הסכלות, מררה חיי, אמרתי „נגזרתי!"
ואלהי אבי אמר: אל תירא, יצחק! החכמה תהי בעזרך,
לך לך מארצך, הן בבית מאהביך הכית! ליטא שים פניך.

ואעזב את בית אבי בנעורי ואל מקום בינה גליתי,
באתי לווילנא רבתי בדעה, שמה תורה ואורה ראיתי,
מקדש החכמה הביאוני, מנחלי עדניה שתיתי רויתי,
ואשכן בטח בצל החכמה והתורה, אמרתי „נצלתי".

והנה יד שלוחה אלי, יד הקנאה של האולת עשה חיל,
ותוליכני חשך ולא אור ובחוזק יד לארץ וואלין השיבתני,
ארץ אשר יושביה היו בוערים, סכלות פראות בשעריה,
שמה קנאוני בלא אדם, כעסוני בהבליהם...

שְני בהמות אדם שלחו בי עם חמת שותי י"ש
ואמר: עזבני ה' וההשגחה שכחתני,
אבדה תקותי ותוחלתי היא רמתני —
ויושיעו לי אנשי דעת וצדקתם היא סמכתני —
לעיר החכמה קיוב הביאוני ותקותי החיתני.

לא נודע לנו עד כמה „הושיעו לו אנשי דעת להביאהו לעיר החכמה קיוב", אבל כנראה שם באמת „תקותו החיתהו" ובטוח היה כי סוף הכבוד והאושר לבוא, ובכל עמלו ומצוקותיו הרבות קוה ליום הטוב אשר בו יגיע לקצה מטרתו ויהיה לרופא.

היום המאושר בא — וקאַמינר גמר חק למודו באוניברסיטה ויצא מוכתר בשם ד"ר. אז שֻנה גורלו לטוב. בא הקץ למלחמתו הקשה עם המחסור הנורא, שהִרבה כל־כך להציק לו עד עתה, כי פרנסתו מעתה היתה מצויה בריוח. אחרי היותו רופא־המחוז זמן־מה במחוז וואסילקוב, הצליח להתקבל בתור אַסיסטֶנט פרטי על יד הפרופֶסור הקיובי מֶרינג, שהיה מפורסם מאד כרופא למחלות הפנימיות, ועל משמרתו זו עמד כחמש־עשרה שנה.

חיי רופא בעיר גדולה כקיוב דרשו הוצאות מרובות, גם התרבה מספר בני־ביתו והתרחבו צרכי גְדולם וחִנוכם, ולפיכך מוכרח היה הד"ר ק. לכבוש את יצרו ותאותו לתורה ודעת ולהקדיש את כל עתותיו לעבודת הרפואה המעשית, שהביאה לו ברכה מרובה. תחת זאת גבר בקרבו יצר אחר: תאות הכסף. רבות

שבעה לה נפשו ממרורות המחסור, עד אשר עלתה בידו למצוא ברב עמל את נתיבותיו בחיים, הרבה נלחם עם העוני האכזרי עד אשר הכריעהו והסיר מעליו שבט עברתו, ועת התאמץ בכל כחו להרבות כלי־זינו במלחמת החיים – לצבור כסף יותר ויותר – כאלו ירא מפני האויב הנורא היושב למו ארב פן יוסיף שנית להגיח ממקום מחבואו וישתרע עליו להשיבהו עד דכא...

ביחס תכונת־הנפש הזאת ראוי לתשומת־לב מיוחדת מכתבו של הד"ר ק. אחרי צאתו מקיוב, שכתב לאחד מידידיו מ. ק. בהתגלות לבו ונשמע בו קול ודוי וחרטה על העבר. אחרי שהוא מזהיר את רעהו זה, בצאתו בדרך כל הארץ לעסוק במסחר ולאסוף כסף, שיבוא בערב אל ביתו, אל נפשו החדרה פנימה, וימתיק סוד עם עצמו, עם נפש האדם השוכנת בתוכו, וכי הכסף יהי לו האמצעי, ואהבת אדם וטובת־רֵעַ התכלית, – יוסיף לאמר:

„מכל משמר נצור לבך! קדש קדשים הוא, שם ישכון בך אך אל אחד – אהבת אדם! לא יהיה בך אל זר, ואיזה הוא אל זר שהוא בלב האדם? הוי אומר: זה תאות הכסף, זאת הע"ז המביאה את רוב בני האדם לידי שפיכות דמים. בי ידידי, אל נא יכבדו עליך דברַי, כי מאהבתי אליך דברתי עד הנה, חרד ופחד לבי מאד עליך, פן ישחיתך העולם, פן יקלקלך הכסף, הוא היצר הרע, היא השטן המסית, הוא מלאך המות לכל חיי הנפש. לך אל נמלה, ידידי, לך אל ידידך הכותב לך עתה, ראה דרכיו וקחה מוסר. אנכי הייתי נטע נעמן בקרן בן שמן, אלהים נטע אותי שורק ויבן מגדל הדעת בתוכי וגם יקב ההרגשה חצב בי, ואני – עשיתי באושים! עזבתי את ייני הטוב אשר היה יכול לשמח אלהים ואנשים והלכתי לנוע על העצים ועל האבנים... ואבדתי את רוב חיי לתוהו ולבהלה: לקבץ כסף וטוב העולם ולביתי, לנפשי, לא עשיתי מאומה. ובתחלת צאתי אל המון התבל דמיתי: אלכה נא מעט ואקבוץ לי די כספי, ואחר אשוב אל חכמתי ואל תורתי – לכשאפנה אשנה!... אבל לא כן היה הדבר. מכיון שנתתי לשטן שערה אחת החזיק בי בשתי ידיו ויאחז בכח וימשך אחריו את כל לבי ונפשי יחד. ומי יודע עד מתי הייתי ביון מצולה לולא רחמי ה' כי גברו עלי לקחת ממני את כל כספי ולהשיבני לעניותי כקדם. אך עתה הקיצותי משנתי וארא כי עירום אנכי, כי כרמי עלה כלו קמשונים ויושב אנכי בין עקרבים וסלונים, ומי יודע אם יעלה בידי לעלות ממ"ט שערי טומאה שנטמאתי בהם. ולכן חרד אנכי לנפשך, ידידי, כי יודע אני את הכח הגדול והנורא, את הכח המושך של הכסף, המושך חכמים אדירים בכחו ומורידם לבאר שחת".

הכנסות רבות היו לו לד"ר קאמינר בהיותו עובד בקיוב בתור רופא

שזכה לפרסום, וחלק גדול מהן הוציא לצרכי חנוך בניו. בשביל מטרה גדולה זו לא יקר בעיניו כל קרבן. רצה ק. לזַכות את בניו בכל טוב ההשכלה, אשר מנעו ממנו אבותיו בעתו. מורי לשונות ומדעים שונים מלאו את ביתו. לאחרונה הצליח למצוא לביתו מורה מצוין אחד, בעל דיפלום של שני פַקולטֶטים ויודע כמה לשונות על בוריָן, אשר קנה לאהבה את לב תלמידיו וכל בני הבית כבדוהו מאד. מספרים, שהד"ר ק. בהיותו לבוש כבר כדי לצאת מביתו לשֵם בקור חוליו המרובים בעיר, יש שהיה עומד, מקלו בידו האחת ומצנפתו בשניה, במשך שעה ושתים, בחדר־הילדים ומקשיב בעיון רב לתורת המורה המומחה, בלַמדו את תלמידיו בחריצות ואמנות יתרה.

הלמודים הכוללים הרבים היו דוחקים, כנהוג, את הלמודים העברים ולא הספיקה השעה לבניו של הד"ר ק. לעסוק גם בתורת ישראל ולשונו. האב, אשר לבו מלא אהבה עזה לעמו וכל סגולות רוחו, היה דורש אמנם לעתים קרובות בפני בני־ביתו בשבח ישראל ותורתו, אבל הוא לא השתדל למסור בידם את המפתח לאוצרות עמו הרוחניים, את ידיעת שפת־עבר — ועל זה דוה לבו מאד. ובשירו „ודוי", אשר ערך „יום אחד לפני מותו", יקונן במרת־נפשו:

„בַּעֲוֹנִי רוּחַ אֻמָּתִי הַטּוֹבָה מֵעַל לֵב בָּנַי וּבְנוֹתַי סָר...
וְאַחֲרֵי מוֹתִי מִי יוֹדֵעַ אִם יִשָּׁאֵר לִי שֵׁם וּשְׁאָר... — — —
אֲנִי סַרְתִּי מְעַט מִן הַדֶּרֶךְ, וּבָנַי כְּבָר אָבְדוּ דָרֶךְ,
סָרוּ מַהֵר מִן הַדֶּרֶךְ, כִּי לֹא הוֹדַעְתִּי לָהֶם אֶת הַדֶּרֶךְ..."

הד"ר קאמינר, שהיה מרגיש אהבה עזה ועדינה לכל בניו, רחש לבו חבה יתרה לשני בניו יעקב (יאַשע) וסאַשע. שני בניו אלה הצטיינו בכשרונות נעלים מאד, וביחוד הבכור יעקב, שבו התרכזו כל תקוותיו ורגשי גאונו של האב. הילד הנפלא הזה, בהיותו בן תשע שנים, עלו ידיעותיו בהרבה למודים על קורס שלֵם של גימנַסיה. נקל לשער את עוצם יאושו של האב האומלל כאשר נקטף פרח נחמד זה ביד החולירה; וכחצי שנה אחריו מת גם הבן המצוין השני בשתותו על־פי מקרה סם חומץ גפריתי. שבר גדול מאד הָשבר לב האב האומלל והד"ר ק. לא מצא תנחומים לנפשו הכואבת. הוא לא יכול עוד לעסוק במנוחה בעבודת הרפואה המעשית, עולמו חשך בעדו וכמו אבדה מלפניו מטרתו לעבוד בשבילה ולשאת בעמל החיים.

אז הרגיש הד"ר ק. צורך עז לעזוב את העיר הגדולה קיוב, אשר זה כבר היתה עליו לטורח ולמעמסה בהמונה ומהומתה, ולשַנות את מקום מגוריו. בהשתדלותו נתמנה לרופא של הזֶמסטבה במחוז ניעזין (פלך צרניגוב), ושלש

שנים ישב בכפר מנוסטירישצה. שם היה קובע לו עתים גם לתורה ולמדע, והרב „מרא דאתרא" היה בא לפעמים לבית הד"ר „הבקי בש"ס ופוסקים" לשאת וליתן עמו בהלכה.

בעת ההיא עלתה בידו לקנות לו בפלך צרניגוב אחוזה קטנה „פפרנא", ומעתה התגורר בכפר אחוזתו, ומשם היה נוסע לכפרים הסמוכים לרפא חולים עניים בתור רופא של הזֶמסטבה. אחר־כך נתמנה לרופא עירוני בגרודנה הסמוכה לאחוזתו. בתור רופא היה מומחה ומהיר במלאכתו ומכלכל בהשכל ודעת את מחלת חוליו, אשר האמינו בו וברוחב דעתו בחכמת הרפואה.

מזמן לזמן היה בא גם לעיר־הפלך צרניגוב, בהיותו נמנה גם ל„עברי מלומד" או „פקיד לפקודות מיוחדות" על יד שר־הפלך. ומדי שנה בשנה, ביום חמשה־עשר בשבט, היה רגיל הד"ר ק. לבקר את בית הת"ת בצרניגוב. בפיו באר לתלמידי הבית מה טיבו של חג היום, „ראש־השנה לאילנות", ובידו היה מחַלק להם פֵרות ומגדנות, והתלמידים העניים שלא הֻרגלו ל„ימים טובים" בחיים, שמחו מאד על החג שהיה עושה להם הד"ר הטוב וזכרו נשאר חרות על לבם לברכה לאורך־ימים.

בתור „עברי מלומד" הצטיין הד"ר ק. משאר „העברים המלומדים" לא רק ברוחב ידיעותיו ועומק משפטו בשאלת היהדות והיהודים, אלא גם בשאיפתו העצומה להועיל לבני עמו אשר אהב בכל נפשו, ולא אחת היה משתדל להמליץ בעד אֶחיו לפני שר־הפלך והשתדלותו הועילה. גם ערך בשנות התשעים במאה שעברה, שנות הרעות והפרעות בישראל, הרבה כתבי־זכרון בשביל להפיץ אור לפני השרים הגדולים, אשר גורל עמו בידם, על כמה מקצעות של שאלת היהודים הסבוכה והמסובכה.

ובשנת 1882, כאשר נקבעו בכל הפלכים „קומיסיות עבריות" לדון על פרטי „שאלת היהודים", נקרא גם הד"ר קאמינר להשתתף בקומיסיה הצרניגובית, ששם ישבו על כסאות המשפט של עם ישראל אנשים „בני־סמך" בשאלה זו מראשי האצילים ושרי הצבא. והנה נפתח מקור של „שיחות נאות" על היהודים והיהדות, הכל לפי „רוח הזמן" ההוא. הד"ר ק. המסור לעמו בכל לבו, היה אנוס לשמוע שפעת דברי קטגוריה על ישראל וכל קדשי סגולתו ברוח מלא קצף ורעל. בלב דוי חכה עד שהגיע התור לו לדַבר דברו, ואחרי אשר הרבו ששה עשר נואמים לשפוך כל חמתם על היהודים עַם חרמם, שהם האשֵמים בכל רעה שבעולם, פתח הד"ר ק. את פיו — וכל המסובים השתוממו מאד לשמוע מפי הרופא היהודי לא אמרי התרפסות וחנופה לצד התקיפים ודברי התנצלות ותחנונים של „עבד נרצע", כנהוג, אלא דברי תוכחה

עזה וקשה, דברים כגחלי אש על ראש שונאי ישראל החטאים בנפשותם. בהוכחות נמרצות ובמופתים חותכים הרס את כל מגדלי עלילות השקר, אשר בנו אויבינו בנכליהם ועברַת זדונם, גם הציג לפני הנאספים את התמונה הנוראה של חיי היהודים המתמוגגים ברעה ואובדים בענים, ולאחרונה חִוה את דעתו איך ובמה לרפא את שבר ישראל. שיחתו של ק., כמובן, לא ערבה לרוב הנאספים, שנהפכו על ידו ממאשימים לנאשמים, ותחת לנצחהו בדברי וִכוחים מצאו לטוב להפטר ממנו בדרך אחרת, וליום המחרת בא שר־הפוליציי אל ק. ובקש ממנו בשם שר־הפלך שישוב תיכף למקום מִשרתו, כי פרצה שם מגפה ועזרת הרופא נחוצה מאד. באמתלא זו הסירו מתוך הקומיסיה את הד״ר הטורד, שלא יוסיף להרגיז בדבריו הנמרצים את מנוחת הנאספים ויוכלו לדרוש דרשות של דופי בגנותו של ישראל באין פוצה פה. אבל בעיני שר־הפלך היה כבודו של ק. חשוב בכל עת ולא אחת שלח לקרוא אליו את העברי המלומד כדי להתיעץ עמו בדברים הנוגעים ליהודים.

בכל ימי שבתו של הד״ר קאמינר בקיוב היו כל עתותיו נתונות לעבודתו בתור רופא והשתמש בעטו רק לכתיבת סמי־מרפא לחולים, וכמעט עלתה חלודה על עטו הספרותי, שהחל לעבוד בו בימי נעוריו [1], אבל אחרי עזבו את העיר הגדולה והמונה והתגורר בערים הקטנות, וביחוד אחרי התישבו באחוזתו, עבד את עבודתו הספרותית, החביבה עליו, באמונה ובשקידה יתרה, ולא הניח את עטו מידו עד ימי חייו האחרונים. ולעתים קרובות היה נשמע בביתו בלילה או בבקר השכם (בכפר היה משכים בבקר בשעה 4) קול צעדיו, בהיותו הולך בחדר הֵנה והנה ומזמר את שיריו שערך על הגליון. ביותר הרבה לעסוק בעריכת שיריו אחרי עזבו את מלאכת הרפואה והשתקע בכפר אחוזתו, עד צאתו לחו״ל להתרפא מחליו הקשה.

בתחלת שנת תרס״א התגברה עליו מחלתו ובעצת הרופאים בא לבֶרן בירת שוויץ ושם עשו לו נתוח. שתי שעות לפני זה ערך מכתב ל„אחד־העם״ ובו בקש ממנו „להיות לו גואל״ בענין הוצאת שיריו הראוים לדפוס, וחתם: „ידידכם ההולך אולי למות, ה׳ ירחם עלי״.

הנתוח עלה יפה. התקוה התחזקה, כי החולה יתרפא וישוב לאיתנו. אבל כעבור זמן־מה הורעה פתאום מחלתו וגדולי הרופאים בבֶרן לא מצאו

---

1 על „מליצה לפורים׳ ב„הכרמל׳ תרכ״א שכתב במליצה פרוזית בחרוזים ובשיר, חתם את שמו במלואו: יצחק־אייזיק קאמיניר תלמיד העוסק בחכמת הרפואה בבית מדרשו של וולאדימיר אשר בקיעוו.

לה תרופה. כמה ימים שכב על ערש דוי בביה״ח ונשא את מכאוביו הקשים בדומיה, וכל הבאים לבַקרו התפלאו על עז רוחו של החולה ודעתו הצלולה עד רגעי חייו האחרונים. וביום י״ח ניסן (24 מֶרץ) תרס״א גוע הד״ר יצחק קאמינר ומת בשנת הששים ושמנה לימי חייו.

הצעירים והצעירות מאחב״י, מהתלמידים והתלמידות של ביהמ״ד הגבוה בברן, הלכו ללַוות את המשורר העברי המת לבית־עולמו ונשאו את ארונו ביום מטרות־עז בכל הדרך הרחוקה מהעיר עד בית־הקברות. יש מהמלַוים שידעו מה טיבה של האבדה זו לעמנו וספרותנו. אולם רובם לא ידעו על המנוח מאומה, אך בשמעם כי משורר עברי מת בעיר נכריה באו לחלק לו את הכבוד האחרון.

* * *

„ואחרי מותי מי יודע אם ישאר לי שם ושאר" — כך מקונן הפיטן קאמינר בקינתו „ודוי" הנזכרת למעלה. אבל דבר זה, שסָפק היה אצל משוררנו בהתגבר עליו יאושו, ברור הוא בעיני כל יודעי שירתו: „שם ושאר" ישאר להד״ר יצחק קאמינר בספרותנו, שאהב אותה אהבה בל מצָרים כל ימי חייו.

אמנם אם נבוא להוציא משפט על קאמינר המשורר על פי דרכי השירה וחוקי היופי הפיוטי, הנהוגים בספרות היפה בלשונות העמים, אפשר להטיל ספק אם מקומו יכירנו בין העומדים בשורות הראשונות בהיכל השירה, ואם גם בעיקר הדבר עטרה זו של „משורר" הולמתו. כי רוח השירה אינה מרחפת על רובי שיריו, לשונו אינה פיוטית וחסרה היא סגולות ההוד והתפארת אשר לשפת המשוררים, אף לא תמצאו בשיריו צבעי רעיונות מבריקים, דמיונות מזהירים וחזיונות נשגבים, הלוקחים את לב הקורא המבין בקסמי החן והיופי, ולפעמים חרוזיו משוללים גם משטר נכון ועריכת־שפתים מסודרה. אבל את שירתו של קאמינר אין למֹד באמַת־המדה הרגילה. לא קשה היה לו לקאמינר „לצאת בעקבות" הרבה ממשוררי דורו ולעשות כֻנים למלכת „המליצה" כמתכנתם, אך זוהי תהלתו שלא אהב מעודו לחַקות מעשי אחרים ולבנות מגדלים שַבלוניים על פי התבנית הערוכה מתמול־שלשום. „כך מקובלני" — לא זה הדרך לפניו. תחת ללכת בדרך כבושה וסלולה, בחר לו ק. לעצמו דרך מיוחדת על פי טבעו ותכונתו. ובאמת כתב את שיריו על פי דרכו, דרך אוריגנלית, שאין דוגמתה בספרותנו, ועל כל היוצא מתחת עטו טבוע תמיד חותם מיוחד, חותמו של קאמינר.

ובכן אַל תבקשו בשירי ק. צורה יפה ומסולסלת, הדור וגהוץ חצוני, אבל תחת אלה תמצאו בהם הרבה יופי פ נ י מ י. כי לא לשם היופי ותפארת

השירה והמליצה כתב ק. את שיריו. כל חפצו ומגמתו לשפוך לפני הקורא את שיחו ורגשי נפשו הנובעים ממעמקים. מתוך לבו, המלא על כל גדותיו אהבה עזה וחבה עצומה לעם ישראל, שטפו ועלו גלי רגשותיו הלוהטים ואותם שפך על הגליון בדברים כאש. הוא לא חשש לזה שאין בדבריו רעיונות חדשים והגיונות נשגבים, ושאותם הדברים בעצמם כבר נאמרו ונשנו על ידו בפנים שונים ואותו הענין כפול ומוכפל במלים שונות, או שאין הלשון מלוטשת ומגוהצת כהלכתה, ובכלל שאין זה שיר בעיני מבקשי יופי, אלא מעין „פזמון" או גם „מאמר בחרוזים". כי כל חפצו האדיר רק להוציא את רוחו הסוער, את שטף רגשותיו הרותחים, בשביל להשפיע על הקורא ולהכניס לתוך לבו זרם חם של דברים היוצאים מלב עמוק ועושים רושם חי וקים.

לא רצה קאמינר לזכות את ישראל בשירים נאים לשם נוי וקשוט ספרותי בלבד. ולפיכך לא הקפיד על הקליפה החיצונית ולא הִרבה לדקדק בלשונו, כי העיקר היה בעיניו התוך, הגרעין הפנימי. בכל עת „דבר מן הסערה, מתוך אש רגשתו הרותחת", ומתוך דבריו נשמע תמיד קול דפקו של לב עברי חם, לב פיטן לאומי.

ואמנם „פיטן לאומי" היה קאמינר בכל עצם מהותו ומלוא מובנו של השם הזה.

חֶמְלָתִי עַל אֻמָּתִי,
זאת הִיא נֶפֶשׁ זִמְרָתִי!
לְעַמִּי, לְיִשְׂרָאֵל אַהֲבָתִי
רוּחַ הַחַיִּים בְּאִמְרָתִי! („נפש זמרתי")

בדברים אלו הציב המשורר ציון נכון ונאמן ל„נפש זמרתו", המחיה את בת־שירתו. אהבתו לעמו ישראל לא היתה חבויה ומסותרת בקרבו תחת גל־אפר, ולא רק לפרקים ידועים היתה „מתלקחת" ומעלה זיקי־אש, כדי לחזור ולהתכווץ באיזו פנה נשכחה של הלב, אלא דולקת היא כ„נר־תמיד" במקדש לבבו.

כִּי גַם אֲנִי בֵּן לְעַמִּי! בֵּן לְאִמִּי, אֻמָּתִי!
גַּם בִּי דָמֶיהָ יִזְּלוּ, בְּעוֹרְקֵי לְבָבְתִי;
גַּם אֲנִי הִתְעַנֵּיתִי יַחַד עִם הַגּוֹלָה!
גַּם אֲבוֹתַי עָלוּ עַל מוֹקְדֵי אֵשׁ, עַל מַטְבֵּחַ...
לָכֵן גַּם לִי נַחֲלַת מֵעַל זֶה הַמִּזְבֵּחַ,
גַּם בְּלִבִּי נִיצוֹץ מִזּוֹ הָאֵשׁ הַגְּדוֹלָה...

זאת הַגַּחֶלֶת הַלּוֹחֶשֶׁת עַד הַיּוֹם
מִתּוֹךְ הָאֵפֶר, מִתּוֹךְ רְדִיפוֹת הַלְּאֹם,
זאת הַגַּחֶלֶת, הִיא תְחַמֵּם עַתָּה אֶת הַדָּם
הַסּוֹבֵב בְּכָל אֶבְרֵי בַת־שִׁירָתִי,
קוֹל צָרַת אֻמָּתִי דֹפֶקֶת בְּלֵב זִמְרָתִי,
עוֹר פָּנֶיהָ קָרַן מִמּוֹקְדֵי אֵשׁ שֶׁל הָעָם... („תפלה ליצחק").

ואהבת־ישראל זהו הרעיון המרכזי, ה„לייט־מאטיוו" של פזמוני הפיטן הלאומי הזה. על אותו הרעיון העקרי, „יסוד היסודות", הוא חוזר בהרבה משיריו בנוסחאות שונות. אהבה זו ללאום ישראל, הבוערת בקרבו בלשהבתיה כאש־דת, קדש־קדשים היא לו. בעיניו ה„עקר הגדול והנכבד שבעקרי תורה הוא: „ואהבת את ישראל עמך בכל לבבך, בכל נפשך ובכל מאדך", ובכל עז רוחו יקרא „לבני אֵם גלמודה, בני אֻמה מרודה" להתאסף יחד „בחרדת־בהדרת קדש"

אֶל זֶה הַמֶּרְכָּז, נְקֻדַּת הָאוֹרָה,
אֶל הָאַהֲבָה הַתְּמִימָה, הַטְּהוֹרָה,
לְאֻמָּתֵנוּ הַגְּדוֹלָה וְהַנְּאוֹרָה. („שירת דודים").

בגעגועים עזים, בחבה רכה ועדינה, כאוהב המדבר על אהובתו, החביבה עליו מגופו ובה כל חיי רוחו, מזכיר הפיטן פעם בפעם את „יונתו תמתו", „זאת האֻמה הנאמנה, אשר עד זקנה ושיבה, עד עולם היא רעננה", ובכל כחו השתדל להגביר בלב אחיו את „האמונה האמתית", הלא היא „האמונה באַלמות נפש העם, באַלמות נפש ישראל" –

עַל כֵּן יְחִי יַעֲקֹב, לֹא יָמוּת עַם יִשְׂרָאֵל,
כִּי אִידֵיאַל טָהוֹר, עֶלְיוֹן וָרָם,
הוּא הַנֶּפֶשׁ, הוּא הַדָּם
שֶׁל זֶה הָעָם הָרָם!... („שיר העם").

ואהבתו לכלל ישראל, „הוא קשר בין הקשרים, הוא ברית בין הבתרים" – לא נתנה אותו להיות בן־מפלגה בתוך עמו. הוא לא עמד מצד כתה זו או אחרת, ללמד עליה רק זכות ולעורר קטרוג על שאר הכתות. לא „משכיל" הוא, הדורש אך בשבח ההשכלה והנדגלים בשמה ונותן דופי באחיו בני ישראל

שאינם בני בריתה, כי „בן הוא לעמו, בן לאמו אֻמתו" והכל חביבים עליו חבה יתרה –

נְעָרֶיהָ, גְּבָרֶיהָ וּזְקֵנֶיהָ,
חֲסִידֶיהָ, לוֹמְדֶיהָ וּנְבוֹנֶיהָ,
כָּל אֵלֶּה גְּבִיעֶיהָ, כַּפְתּוֹרֶיהָ וּפְרָחֶיהָ,
כָּל הַמְּנוֹרָה־הָאוֹרָה עִם שִׁבְעַת קָנֶיהָ, –
כֻּלָּהּ מִקְשָׁה אַחַת זָהָב טָהוֹר! („אש דת").

„לומדים, חסידים ומשכילים" – כלם שוים הם בעיני הפיטן ולא יוכל לבכר את אלה על אלה, כי כל ישראל חברים וכלם אהובים. „אהבה, אחוה ואחדות העם – הנה עקרי תורת ישראל" והיחוד האמתי הוא „יחוד עם ישראל" –

אִישׁ אֶת קֳדָשָׁיו לוֹ יִהְיוּ! יִהְיוּ לוֹ קְדוֹשִׁים וִיקָרִים!
הֱיוּ לָכֶם, עַמִּי, לַמְדָנִים, חֲסִידִים אוֹ מַשְׂכִּילִים יְשָׁרִים –
אַחַת! אִם יִשְׂרָאֵל אַתֶּם – אַחִים אַתֶּם! כֻּלְּכֶם יְקָרִים!
כֻּלְּכֶם בְּנֵי אָבוֹת נִבְחָרִים, אֲשֶׁר נָתְנוּ תוֹרָה וְאוֹרָה לְזָרִים. – – –
לֹא נְנַתַּח אֶת עַם יִשְׂרָאֵל לְכִתּוֹת, אֶת גּוּפוֹ לַאֲבָרִים,
אַל נָא נִגְזוֹר אֶת הַיֶּלֶד הַחַי לִגְזָרִים!
הֵן אַף עַל גּוֹי־מַצּוֹת, אַף עַל עַם־מְרִיבוֹת יִשְׁלְטוּ אַכְזָרִים,
אַף עַל חֲצִי הַמַּחֲנֶה יָבוֹא עֵשָׂו וְהִכָּהוּ לִשְׁבָרִים;
לַפִּיד אֵשׁ־רִשְׁעָה לֹא יַעֲבוֹר כִּי־אִם בֵּין הַגְּזָרִים,
לֹא יֵרֵד הָעַיִט, אוֹי! כִּי־אִם עַל הַפְּגָרִים... („ברית בין הבתרים").

למדרגת „אהבת כלל ישראל" כזו הגיעו רק „יחידי סגולה" מ„משכילי" בני דורו, אשר רובם הצטיינו בקנאות יתרה ל„השכלה המלאה זיו ומפיקה נגה", ואותה מדה טובה שנקראת בשם „סבלנות" חסרה להם, כמו להקנאים „מורדי האור" בשעתם.

אולם האהבה העזה לכלל האומה לא עִורה את עיני הפיטן ולא כסתה על כל הפשעים והנגעים בבית ישראל. אדרבה, מרב אהבתו לעמו לבו התחמץ ורוחו הסתער למראה הבנים הסוררים באֻמתו, וברוחו הקשה הגה „קינות", גם עורר שוט סַטירתו החריפה והנוקבת על פושעי ישראל, אלה „זבובי מות" אשר „יבאישו שמן רוקח". ועקיצת מוסרו לא לצד אחד היתה פונה, כי פגעה בכל המפלגות בישראל ודברו היה שבט לגֵו „לומדים, חסידים

ומשכילים" גם יחד, לכל אלה הלובשים אדרת־כחש ונושאים שֵׁם מפלגתם לשוא. ומחמלתו הגדולה על עניי עמו העיר כל חמתו על בעלי „מטבע־מרצע", על „שרי־המאות – שרי־המעות", שהיו „תמיד בבית יעקב לנגע", על „בעלי־הטכסא", שנחשבו בימים ההם לסמל מפלצת של אוכלי בשר עניים, על „גביר־ליבּרַל", זה „שרץ־העוף" החדש, אשר „קדש אין לפניו, תורתו – השקלים! הוא ראש לשועלים ולאריות זנב", ועוד פגעים רעים כיוצא באלה. וביחוד היה מרבה לירות את חציו השנונים ללב „בנים כחשים", המתרחקים מעל עמם וכל קדושי סגולותיו ואין ישראל כל מזימותיהם. על אלה „הבנים המהרסים" מבית, ילידי „השכלה משַׂכלת", התמרמרה רוחו של משוררנו הלאומי הרבה יותר מאשר על „זרים־צרים מחריבים מחוץ", והאנחות היותר קשות והעקיצות היותר דוקרות בשירתו הלאומית יצאו מעמקי לבו הכואב למראה השערוריה הגדולה הזאת בבית ישראל.

ואת עצם שירתו הלאומית לא התחיל הד"ר ק. לשיר יחד עם כל ה מ ק ה ל ה בראשית שנות השמונים למאה שעברה, זמן התחלת הפורעניות והפרעות בישראל והתעוררות התנועה הלאומית במחנה, כי־אם עוד זמן רב לפני זה, כמעט מראשית עבודתו בשירת ישראל. ק. לא היה אחד מאלה הבאים להצטרף למנין ולהתערב גם בקולו בתוך שאר קולות „המתנבאים במחנה". שירתו היתה שנים לא מועטות „שירה יתומה" וקולו נשמע לפרקים בודד וגלמוד. אז בתקופת „ההשכלה", עת „שפה אחת ודברים אחדים" לכל סופרי ישראל, לרומם על כל שבח ותהלה את ההשכלה „בת־השמים" ולהשליך שקוצים ביד מלאה ורחבה על „מורדי האור", – הוציא ק. את עצמו מן הכלל ומיתרי כנורו השמיעו צלילים אחרים, שלא התאימו כלל ל„רוח הזמן".

במכתבו אל ש"י אברמוביץ (מנדלי מו"ס), שנדפס בראש המחברת „סדר כפרות לבעל־טקסא" (בשנת תרל"ח), יאמר הד"ר ק.: „אתה היית כמעט הראשון בינינו אשר עזבת את דרך סופרי ישראל אשר בימינו ותבחר לך דרך אחרת. לא על אמונות טפלות ולא על מנהגים חצונים הוכחת את עמך בספריך. לא רדפת כסופרים העברים אחרי התרנגול של ה„כפרות" – – – וכבר ראיתי בכרכי הים, עיר ואם בישראל, אשר רוב אנשיה אינם מכים כפרות עם תרנגולים – אבל עם בני אדם רעיהם – – – ואיה אפוא כל הטובה אשר הביאו הנאורים האלה לעמם?"... הדברים המעטים האלה אוצרים בקרבם בקרת חריפה על הרוח השוררת בספרות ישראל בימים ההם. וק. בעצמו היה מן הראשונים אשר עזבו את דרך סופרי ישראל ההם ובחר לו דרך אחרת. „לא ירד בני עמכם" – כך מוכרח היה לומר לאחיו הסופרים משכילי התקופה

ההיא, כי גם ההשכלה „בת השמים" לא היתה זכה בעיניו בשעה שנושאי דגלה התרחקו מגזע אומתם וחדלו להרגיש בכל אבריהם „אהבת כלל ישראל" — זה עקר העקרים ויסוד היסודות.

בשיר „לאוהב", שנדפס (בשנה הנזכרת) בראש המחברת „קינות מסידורם של בני דן", קורא המשורר:

לֹא גְבִיר, לֹא כְּפִיר, לֹא אַדִּיר, לֹא כַבִּיר אַתָּה —
כִּי־אִם אִישׁ יִשְׂרָאֵל!
אִישׁ וְיִשְׂרָאֵל אַתָּה! אֹהֵב וּמְכַבֵּד כָּל אָדָם, וְעַל כֻּלָּם—
אֶת עַמְּךָ, אֶת יִשְׂרָאֵל.
מַשְׂכִּיל יִשְׂרָאֵל אָתָּה, אֹהֵב הַשְׂכָּלָה וְסִפְרוּת, וּמִכֻּלָּם —
הַשְׂכָּלַת סִפְרוּת יִשְׂרָאֵל.

לָכֵן לְךָ יַקְרִיב מִנְחָתוֹ אֹהַבְךָ בְּכָל לֵב, הָרוֹפֵא וְלֹא לוֹ,—
הָרוֹפֵא לְיִשְׂרָאֵל.
לֹא הָלַכְתִּי אֶל "הַגְּדוֹלִים", אֶל הַנַּעֲצוּצִים וְאֶל הַנַּהֲלוֹלִים,
אֲשֶׁר בְּיַעַר יִשְׂרָאֵל.
אֵלֶּה הַגְּדוֹלִים — קְטַנִּים הֵמָּה! כִּי לֹא יֶאֱהָבוּ אֶת עַמָּם,
אֶת אֲחֵיהֶם, אֶת יִשְׂרָאֵל.
כִּי מַה קָּטֹן מֵאִישׁ אֲשֶׁר יִבְאַשׁ בְּעַמּוֹ, בִּשְׂפָתוֹ, בְּחָכְמָתוֹ
וּבְסִפְרוּת יִשְׂרָאֵל.

אהבת אחים, אהבת ישראל, שפתו, חכמתו וספרותו — זאת היא ראשית דרישתו של הפיטן מ„איש ישראל". ומה רבה ועדינה אהבתו לאוצרות רוחו של עמו, לשפתו, תורתו וספרותו! ובשמעך את קולות־הקריאה ל„שפת־הקדש" (במחברת הנ"ל): „מה יפית ומה נעמת — — — מה יקרת ומה רוממת, את שפתי, את יפתי בתם־בחם־ברם דבריך", וכיוצא באלה — מרגיש אתה שאין „המליצה מדברת" בזה, אלא בת־קול היוצאת מלב מלא רגשי אהבה עזה ועמוקה. וזאת האהבה היה ק. משתדל בכל כחו לטעת על ידי שיריו ופזמוניו בלב בני עמו עוד זמן רב לפני התגברות הרעיון הלאומי ו„חבת ציון".

ומי יתנה תוקף עליצות נפשו של הפיטן, הבודד במחשבתו הגדולה, בהתגלות הרעיון הלאומי והתלבשו צורה מוחשית של „חבת ציון וישוב א"י"! „הרעיון החדש" הלא הוא משוש נפשו מאז, אותו טפח ורִבה זה כמה בחביון

לבו והוא הגיון רוחו כל הימים, ורק עתה נקרא בשם ומספר מעריציו ומקדישיו של רעיון־הקודש הזה הולך ומתרבה. אז התעוררו מיתרי כנורו של המשורר ביתר עז והשמיעו קולות בכח והדר להחיות רוח שפלים ונדכאים בתקוה רמה ונשאה.

אמנם בעתות הרעות ההן, שנות הרעמים והפרעות, הִרבה הפיטן־המקונן לעורר קינים והגה על שבר עמו הגדול כים, על „אחיו העבדים, הנעים ונדים מגוי אל גוי, מאוי אל אבוי", ותחת שירי התול וסַטירה הוציא מתחת ידו רק שירי־אבל וקינות, וכמו לא אמר די לקינותיו התפלל לאלהי אבותיו, שיתן לו לחלקו „מכל נחלת אומתו אך את שברי הנבל אשר השליך מידו ירמיהו הנביא, זה אבי כל יודעי נהי ואבל בתבל" („תפלה ליצחק")... אבל בצר לו על צרת עמו באותם הימים הנוראים מצא נחומים טובים בהתחלת עבודת „הישוב" בארץ־האבות, מקור תקות ישראל, ובהתלהבותו העצומה כבר ראה ב„קולוניה הראשונה" בא"י „אתחלתא דגאולה", והנה הוא קורא בקול מצהלות למראה החזון החדש:

אִמֵּנוּ, אֻמָּתֵנוּ, רַעְיָתֵנוּ!
הִנֵּה־זֶה בָּא עוֹבֵד יִשְׂרָאֵל
עַל אַדְמַת יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל!
קוֹלוֹנְיָה נוֹסְדָה לָנוּ, בֵּן נִתַּן לָנוּ!———

אֻמָּתֵנוּ־מְדוּשָׁתֵנוּ בַּגָּלוּת!
קוֹלוֹנְיָה יִשְׂרְאֵלִית, זֶה יֶלֶד גְאֻלָּתֵנוּ,
הִנֵּה זֶה הַנּוֹלָד, הִנֵּה זֶה בָא עֲלֵי חָלֶד!
רְאִי אוֹתוֹ, אִמֵּנוּ, כִּי טוֹב הוּא
תִּקְוָה לָךְ נִשְׁקֶפֶת מֵעֵינֵי זֶה הַיֶּלֶד!———
מִתֵּבַת גֹּמֶא יָצָא מֹשֶׁה רַבֵּנוּ —
מִקּוֹלוֹנְיָה קְטַנָּה — גְּאֻלַּת בָּנֵינוּ...

(„יציאת מצרים" או „תבת גמא של משה רבנו").

לא רעיון עבודת־האדמה בכלל לקח בזה את לבו של הפיטן. הוא, להיפך, היה תמיד מתנגד גמור לאלה השוקדים על תקנת בני ישראל להפכם לעובדי־אדמה, ובשעה שהרבה מסופרי ישראל נמשכו אחרי אותו הרעיון כמה שנים לפני צמיחת רעיון ישוב א"י ויצאו במאמריהם הנלהבים בכה"ע לדרוש

בשבחה של עבודת האדמה וגודל תועלתה בשביל בני עמנו בכל מקומות מושבותיהם, עמד הוא על דעתו התקיפה, „דעת יחיד", ובמאמרים רבים ב„הקול" השתדל להוכיח, שאין זה תקון ועליה לישראל אלא קלקול וירידה. ובאחת מ„בריתות דר' יצחק" כתב בלשונו הנמרצה: „וגם היום ברוב ארצות אירופה האכרים המה חמורים בשכל ועבודה, כי העבודה הקשה והעבודות טמטמו את לבם — — — והנם גם היום עבדים, אם לא בגוף, כי בגופם יצאו לחירות, אבל ברוחם ובמדותיהם, כי אין לך אומנות פחותה מן הקרקע, כי כל המחובר לקרקע כקרקע"...

אולם זה הילד הנולד, הקולוניה הישראלית, לא „מחוברת לקרקע" נכריה באחת מארצות הגולה, אלא על אדמת ישראל בארץ־ישראל, ולכן „תקוה נשקפת מעיני זה הילד, ילד גאולתנו". עיני הד"ר ק., זה „אוהב עמו" בכל נפשו, ראו את מצב ישראל בעמים הנורא מאד, כי אומתו, אומה לא רֻחמה —

נָדָה בַאֲוִיר, תְּלוּיָה עַל בְּלִימָה,
מְרַחֶפֶת בָּרוּחַ, בֵּין אֶרֶץ וְשָׁמָיִם —
עֳנִי, חֳלִי וְשִׁפְלוּת פְּנִימָה,
וּמִחוּץ — נְחֻשְׁתַּיִם עַל יָדָיִם (,קינות׳).

וכבר „אין מְתֹם בכל אברי הלאם", והנה תקוה נשקפת לו כי תחדל אומתו להיות „נדה באויר, תלויה על בלימה", כי היא „הטובה ומיטיבה" תשלח אל הקולוניות „עזרתה מקדש" —

אוֹ אָז הַקּוֹלוֹנִיזַצְיָה תֵּלֵךְ לְפָנִים,
תֵּלֵךְ לְאַט־לְאַט, מְעַט מְעַט, הָלוֹךְ וָרָב,
וּבְרִבְבוֹת הַשָּׁנִים יְלֻקְּטוּ בָנִים,
יְלֻקְּטוּ אֶל שֻׁלְחַן ה׳, אֶל שֻׁלְחַן הָאָב !...
וּבְטֶרֶם יַעַבְרוּ עִדָּן וְעִדָּנִים —
וְשָׁבוּ לִגְבוּלָם בָּנִים...

ובקולו הנאדר בכח יקרא לבני עמו:

הָשִׁיבוּ בָנִים אֶל חֵיק אִמָּם־אֻמָּתָם,
בַּעֲבוֹדָתָם יְחַיּוּ שׁוֹמְמוֹת אַדְמָתָם,
וּתְחַבְּרוּ גוּפוֹתֵיהֶם אֶל אַרְצָם־נִשְׁמָתָם
וִיחְיוּ! יִחְיוּ כְקֶדֶם, כְּעָם, בְּטָהֳרָתָם,
אוֹ אָז יָשׁוּבוּ אֶל טִבְעָם, אֶל סְגֻלָּתָם. (,יציאת מצרים׳).

המשורר הרגיש בחושו הלאומי, כי לא זו הקולוניזציה המסוגלת לעשות את ישראל לעם הדומה לחמור ולקרקע, כי זוהי „שיבת בנים אל חיק אמם־אמתם" ו„חבור גופותיהם אל ארצם־נשמתם", ועל ידה „ישובו אל טבעם, אל סגולתם". אולם, כנראה, תקותו הגדולה על הקולוניזציה לא האריכה להזהיר באור־מרפא בקרב נפשו הכואבת על שבר עמו הגדול, כי אָמתו „הטובה והמיטיבה" לא הרבתה לשלוח „עזרתה מקודש", ושבו העבים להקדיר על שמש־התקוה, ושָׁב המשורר־המקונן אל „קינותיו" והוסיף לקונן תמרורים על „יונתו תמתו" העניה והסוערה

מְזֻרִים, מְצֹרָים —
עֲשׁוּקָה, שְׁדוּדָה,
מִבָּנֶיהָ הַיְקָרִים —
עֲזוּבָה, גַּלְמוּדָה.

ו„קול צרת אֻמתו דופקת בלב זמרתו" כל עוד דפק לבו בחיים, ועד יומו האחרון היתה אהבת האומה העלובה והעזובה „מחממת את הדם הסובב בכל אברי בת־שירתו".

כארבעים שנה עבד הד"ר יצחק קאמינר את עבודתו לעמו ולספרותו בעטו המצוין. בכל הימים ההם טבל את עטו „בדמעות, בדם, במרה", כי בן הוא לעמו האובד ונדח, החי „בין המצרים" ומתמוגג ברע „בעמק עכור", בן נאמן המסור אליו בכל לבו ונפשו. וירושתו הרוחנית, אשר הנחיל את ספרות ישראל, יקרה וחביבה תהיה בכל עת לבני עמו, כי בשיריו־פזמוניו של הפיטן היחיד־במינו הזה, אם רב הוא או מעט ערכם הספרותי והאמנותי, נשמע תמיד קול דפקו של „לב ישראל", לב מלא אהבה עזה לעמו וכל אוצרות סגולתו, ובכל שורה ושורה מהם מפרפרת „נשמה יתרה" של פיטן לאומי.

לזכר שמעון־שמואל פְרוג

יחידי היה המשורר שמעון־שמואל פרוג בשעת כניסתו להיכל שירת־ישראל בלשון רוסית ויחידי היה ביציאתו משם, בבוא עליו סוף כל אדם. לא הראש והמיוחד בחבורת המשוררים היה פרוג, לא הכהן הגדול מאחיו, אלא המשורר האחד, הכהן הבודד העומד על משמרתו, משמרת הקדש, ומכהן יחידי במשך תקופה ארוכה של שלשים ושש שנים. בן־זוג לא היה לו בחייו ולא השאיר אחריו דוגמתו במותו.

בשעה שעלה פרוג על הבמה לא היתה הספרות הרוסית לעברים כלל עניה ודלה, ובכמה מקצועות כבר היו לה סופרים משובחים בעלי שם־טוב, ורק מקצוע אחד בה היה עזוב ושמם – מקצוע השירה. המשורר ווילנקין אמנם כבר נודע היה ומפורסם בשם־כנויו „מינסקי" ושיריו תפסו להם מקום חשוב על עמודי הז׳ורנלים הרוסים הגדולים, אולם המשורר הלז זר היה ברוחו לאחיו, שבר עמו לא חלה ולא הרגיש ובצרתו לא צר לו, ומראשית צאתו על במת השירה היתה בת־שירתו „נתונה לעם אחר" (שירו הראשון, שנדפס בשנת 1876 בעתון של סובורין „העת החדשה" בגלגולו הראשון הליבֵרלי, מדבר רמות בשבח הסלַביות הדרומית), ואחר־כך עבר בכבודו ובעצמו אל מחנה הנכרים.

ולא נפלאת היא, שהמשורר הצעיר פרוג משך עליו את עין הקוראים המבינים, תיכף כשנדפס שירו הראשון בעתון השבועי „ראזסוֶט" בסוף שנת 1879. אחד העורכים של אותו העתון, שהיה אף הוא בעל נפש פיוטית, מהר לפנות במכתב אל המשורר החדש ובקש מאתו להודיעהו פרטי קורות חייו. ומה רבה היתה ההשתוממות בחוג הסופרים הקרובים אל המערכת כשנודע להם מתוך אגרת־תשובתו של המשורר, שהוא בחור שלא הגיע עדיין לשנת העשרים, שנולד לאחד האכרים במושבה העברית בּוֹברובי־קוט, הסמוכה לחרסון; שם למד בחדר הישן, כמנהג העולם, עד השנה התשיעית לימי חייו, ואחר־כך

כשלש שנים בבית־הספר הכפרי, ואחר־כך היה סופר וכותב כתבים בבית המשגיח על המושבות, כיד הכתיבה היפה הטובה עליו; ובשנת השש־עשרה לימי חייו יצא מכפר־מולדתו לעיר־הפלך חרסון כדי למצוא בה את נתיבותיו בחיים, ושם היה משמש בכהונת סופר בלשכת הרב מטעם הממשלה החרסוני, ולאחר שהוא עוסק ביום ברשימותיו בתוך פנקסי החיים והמתים של הרב, הריהו מתבודד בחדרו בלילה ומנסה את כחו לערוך שירים בלשון רוסית. והנה על פי מקרה התודע לאחד הפקידים הקטנים, נושא מִשרת מגיה בעתון „ידיעות הפלך" וכותב לפרקים קורספונדנציות לאחד העתונים הרוסים באודיסה, והלז קרא את שירי הבחור היהודי ומצאו חן בעיניו ובטובו הואיל להורותו פרק בתורת השירה, כלומר: כיצד עורכים שירים כהוגן על פי חוקי השירה בקצב ובמדה נכונה.

ובכן היתה ראשית דרכו של המשורר צלחה מאד. בפסיעותיו הראשונות הכירו מיד כי ברכה בו ונקרא בכבוד רב לבוא לעיר הבירה פטרבורג לבית־המערכת של „ראַזסוֶוט", שחבריה היו סופרים מפורסמים וביניהם גם המשורר „מינסקי" הנ"ל, שהיה כותב בכל גליון את פילוטוניו החריפים בשם־הכנוי „נורד־וֶוסט".

בידים ריקות, אבל בלב מלא תקוות יפות ונעלות בא פרוג למקור ההשכלה והספרות, לעיר־הבירה, שאליה היה נושא את נפשו מרחוק, ובדמיונו חזה לו עולם שכֻּלו טוב ונאה, מלא אורה ושמחה ויקר, והוא יושב לו בסוד חכמים ונבונים אנשי־מופת וגדולי־הדור וחוסה תחת כנפי שכינתם — ולאשרו הגדול אין קץ. אולם מהרה נכזבו תקוותיו המזהירות ונהפכו למפח־נפש. אמנם החכמים והסופרים קבלוהו בסבר פנים יפות ולא מנעו ממנו תהלות ותשבחות מלוא־חפנים לשיריו שנדפסו ושבכתובים אצלו, אבל המשורר הצעיר לא מצא מקום להתחמם כנגד אורם ונעזב היה לנפשו באין מורה־דרך ובאין מנהל ותומך בידו.

לאשרו האמִתי היה הון רב אצור בגנזי נפשו העשירה ויכול היה לדלותו ממעמקים ולהוציאו לאור עולם בלי סיוע מן החוץ.

שתי מתנות טובות נִתנו להמשורר פרוג בימי ילדותו והן היו לו למקור ברכה כל הימים. את הטבע ביפיו והדרו חזו עיניו לא בדמיון, מתוך קריאה בספרים מתים, ולא בדרך טיול ארעי, כי בחיק התולדה החיה והרעננה נולד ונתגדל ומשדי ברכתה ינק בכל פה, והוא ידע והכיר אותה הכרה בהירה ואליה תשוקתו באהבה רבה. גם עזה היתה אהבתו לספר התנ"ך, זה „ספר הספרים" שלנו, שהיתה נטועה בנפשו הרכה של המשורר בתקופת ילדותו, ושם הכתה

שורש ולא זזה מקרב לבו כל ימי חייו. מועטות מאד היו השנים שעסק בהן בתלמוד תורה, אבל זרע הקודש נקלט יפה בנפש ברוכה זו, ואותו הרושם התקיף שעשו עליה בילדותה הדברים הנשגבים של חוזי־אֵל, וביחוד פרקי ישעיהו וקצת מחזיונות יחזקאל, לא נמחה מתוכה לעולם.

ובזכרונות המשורר על „החדר" ועל „המלמד", כשהגיע לפרשה זו בשיחת־רֵעים, נשמעה תמיד נעימה של חבה וגעגועים. בלא תערובת מַשהו של התולים ומרירות, על פי דרך „המשכילים" בשעתם. וזכורני כיצד היה המשורר החולה, לפני שנים אחדות, מתגבר על חליו הקשה ויורד בכל מאמצי כחו מעל ערש־דוי, ששכב עליה רובּ הימים, כדי ללכת ולבַקר את מלמדו הישיש מבוברובי־קוט, המוטל חולה בבית־החולים האודיסאי, ובחזירתו משם היה מספר לידידיו הקרובים בהוּמוֹר של חבה יתרה את פרטי השיחות בשעת הבִקור בין „הרב ותלמידו".

והיכל „כתבי הקדש" היה לו, למשורר, למקלט ומעוז בעת צרה ומצוקה להסתר בו מפגעי הזמן ולמצוא שם תנחומות־אֵל על שבר בת־עמו. כי עלה עליו הגורל המר לשיר את מיטב שירת נעוריו בשעת חירום, בימי סופות־זעם ופרעות בישראל — ויהי לאבל כנורו ושירתו לקול בוכים. והנה היה המשורר למקונן, והנפש מזדעזעת עד היסוד לשמע קריאתו המרה בחמת־רוחו:

„מַדּוּעַ הֲפַכְתֶּם לִמְאֵרָה שִׁירָתִי?...
אֶל מִישׁוֹר עֲרָבָה וּמֶרְחֲבֵי שָׂדַי
יוֹם אָבִיב הַבָּהִיר לְקַדֵּם יָצָאתִי
וְנִבְלֵי הַתֻּמִּים נָשָׂאתִי בְּיָדַי
וְשִׁירָה נִלְהָבָה
בְּשִׂמְחָה נִשְׂגָּבָה
הִשְׁתַּפְּכָה מִנִּבְלִי אֶל רַחֲבֵי עֲרָבָה" — [1]

ותחת „יום אביב הבהיר" קדמוהו ימי חשך ואפלה, במקום „שירה של שמחה" השתפך מנבלו התמים „שיר של פגעים", שירת קינים והגה והי, „שירת החיים" בצורתם החדשה הנוראה:

---

1. תרגום קפלן. וכן יתר הקטעים מתוך שירי פרוג הרוסים, הבאים לחלן.

„שִׁירָה חֲדָשָׁה אֲיֻמָּה
לִפְנֵי הַחַיִּים עָרְכוּ,
כָּל מִלָּה וּמִלָּה בַּשִּׁירָה
רַעַל בִּלְבָבִי מָסָכוּ".

ושירה חדשה זו „כל מלה ומלה בה טבולה בשחת, בזעם ובמכאוב ודאבה נצחת", וכולה לבושה שחורים ועטופה צלמות. ורק לפרקים יחיש לו המשורר־המקונן מפלט מאפלת ההוה לאור־יקרות של חזיונות העבר, ורוחו הסוערה והנדחה מבקשת ומוצאה לה מנוחה נכונה בצל כנפי השכינה של „כתבי הקדש", ו„הד קולות נפלאים אז אזנינו יקחו, משנים כבר עברו, מעתות נשכחו".

והֵד אותה השירה החדשה האיומה, „הטבולה בזעם ובמכאוב ודאבה נצחת" על צרת ההוה, ביחד עם הד אותם „הקולות הנפלאים מעתות נשכחו" – חדרו אל תוך הלבבות של הקהל העברי הקורא רוסית, וביחוד של בני־הנעורים בעלי נפש מרגשת ורוח עֵרה וסופגת, ורבים שתו בצמא את דברי המשורר, אשר בשיריו מצאו הבעה שלמה, עזה ונמרצה, לכל אותם הרגשות האלמים, הכמוסים במעמקי נפשם. רוב הקוראים הצעירים הרגישו כאלו הוציא המשורר מקרבם את תמצית רחשי לבם והגיונם ונתן לה נפש חיה והלביש אותה פאר וחמודות כיד הכשרון הגדול הטובה עליו – ושם המשורר פרוג נודע לתהלה בתפוצות ישראל.

והבקרת העברית וגם הרוסית, אף היא הכירה לטוב את כשרון המשורר הצעיר והמבקרים המומחים קבלו אותו בפנים מסבירות והיו מרבים לספר בשבח שירתו היפה. וגם מלך המשוררים העברים בימים ההם, י"ל גורדון, יצא במאמרו „הספיחים" („האסיף" תרמ"ד) לפרסם את גדולתו של פרוג, ובדַברו על „מיני צמחים אשר לא חלו בם ידים, אף בל נטעו אף בל זורעו ומתחתם יצמחו", ועל זה שהיה מצטער כל ימיו לאמר: „מתי יקום בקרבנו מקרב אחינו משורר רוסי כהיינה בדורו וכו' לספר לדור את עמל ישראל ואת כל צרות נפשו בדברים נשגבים ונמרצים החודרים להם והעוברים משכיות לבב", – הוא מרים על נס את המשורר שמעון־שמואל פרוג ובא להעיד עליו כי „כל מבין בשיר אשר קראו את שיריו יראה כי לב מתנה לו ורוח השיר נוססה בו בכל עוזה ותקפה", גם יחיש עתידותיו לו כי אחריתו תשגא מאד. ומה נוגעים עד הנפש דברי המשורר הזקן, העומד לרדת מעל הבמה, בפנותו אל הצעיר, העולה עליה בצעדי־און ובכח עלומים:

„צָלֶה נֵבֶל אָנֹכִי, אַתָּה צִיץ פֹּרֵחַ,
יָבֵשׁ כַּחֶרֶשׂ כֹּחִי – אַתָּה מָלֵא לֵחַ;
יוֹמִי יִפְנֶה לַעֲרֹב, זְמוֹתַי נִתָּקוּ –
בְּךָ חָזוֹן וָנֹעַר נִפְגְּשׁוּ נָשָׁקוּ".

ובסוף דבריו בה„ספיחים" מעורר יל"ג את נדיבי עם אלהי אברהם כי „ישימו עינם ולבם על זית רענן יפה פרי תאר זה, ולא ימישו ממנו חסדם ואמתם, כי ברכה בו ולגדולות נוצר". ובעוד זמן־מה, לאחר שהופיע הספר הראשון של שירי פרוג, נדפס עליו במאסף אחר בשם בדוי מאמר־בקרת, שיצא אף הוא, כנראה, מתחת ידו של יל"ג, ובמאמרו זה בא המבקר בדברים גלהבים לגמור את ההלל הגדול על המשורר הצעיר, אשר „כמעט נקרא ארבעה וחמשה חרוזים ממעשה ידיו לבנו יגיד לנו כי דבר לנו עם משורר אמתי, משורר לירי, בעל כשרון גדול מאד", ובהמשך דבריו הוא עומד ומעיד עליו כי „בצדק לו נאה ולו יאה הכנוי „משורר לאומי".

„משורר לאומי" – עטרה זו שעטר המבקר, שהוא כנראה ראש משוררי דורו, לראש המשורר הצעיר, הולמתו באמת לכל הדעות, ואין מי שיבוא להטיל ספק בדבר ולפקפק אם שם־תפארת זה נאה ויאה לו לפרוג. אבל מה מוזר החזיון: „משורר לאומי" – ואת שיריו ישיר לא בלשון עמו, לא בלשונו הלאומית, אלא בלשון נכריה, בלשון עם זר! חזיון משונה כזה אי־אפשר למצוא דוגמתו בשום אומה ולשון, ואף לא בתולדות הספרות של ישראל עמנו, שהוא, ביחס לכמה וכמה דברים, משונה ויוצא מן הכלל.

אמנם לא ארכו הימים ופרוג התחיל לנסות את כחו גם בלשון עמנו המדוברת, ונסיונו עלה יפה והצליח. בשנת 1888, כשעבר העתון הז'רגוני „יודישעס פאלקסבלאט" מרשותו של צדרבוים לרשות אחרת ושמו של הד"ר י"ל קנטור נקרא עליו בתור עורך, עלתה בידו של העורך למשוך לעבודת ה„פאלקסבלאט" גם את פרוג, וזה הרבה להשתתף בו בפרוזה ובשיר. ומאז כתב פרוג לא מעט מזמן לזמן במאספים ועתונים שונים בלשוננו המדוברת, וכשאנו מעיינים בשלשת הכרכים של „כל כתבי פרוג" ביהודית, שיצאו באמריקה בשנת 1910, אנו מוצאים כמה מרגליות יפות בצד כמה וכמה דברים קלושים וקלי־ערך, שאינם ראוים כלל לשם המשורר פרוג. ידע המשורר את הלשון המדוברת ידיעה שלמה בכל פרטיה ותגי־תגיה, בקי היה בכל חדריה וחדרי־חדריה ובשעת הצורך ידע להשתמש באופן נפלא בכל

התבלין והסממנים המיוחדים אשר לה; גם הוא היה הראשון שהשכיל לכתוב בה בהצלחה גמורה שירים במדה ובמשקל, כדרך השירים באחת הלשונות האירופיות. אבל פרוג מעודו לא היה הוגה כבוד וחבה יתרה ללשון עמנו הפשוטה והעלובה; אדרבה, התיחסותו אליה היתה כמעט התיחסות של בוז, המגיעה לפעמים עד תכלית שנאה, ובזה הלך בדרך רוב ה„משכילים" הגמורים בדור הקודם, כמו למשל יל"ג בשעתו, שהתבייש בשיריו הז'רגוניים, מעשה ידיו „שלא להתפאר", ובקושי הסכים להדפיסם ולהוציאם לאור בתנאי כפול, שיקרא עליהם דוקא שֵם „שיחת חולין", כדי להבדיל בין קדש לחול... ואותו היחס לא היה נובע אז מתוך פחד־שוא מפני ההתחרות של הז'רגון, שלא יבוא, חלילה, לדחוק את רגלי השכינה של לשוננו העברית, כטעמם ונמוקם של כמה מ„היראים והחרדים" במחנה „חובבי ש"ע" בימינו, אלא פשוט מתוך רגש של זלזול לז'רגון הנקלה והנבזה, רגש שעבר בירושה למשכילינו מתקופת ההשכלה הברלינית הראשונה. ומי יודע כמה פנינים יקרות באמת אבדו לה לספרותנו העממית משום זה, שבעיני המשורר פרוג, שאין כמהו מסוגל לערוך בלשון העם המדוברת שירי חמד מלאי חן עממי והוד פיוטי כאחד, נחשבה עבודה זו ל„שיחת־חולין" של מה־בכך, שאינה לפי כבודו, ובכל אופן לדבר שאינו ראוי כלל לתשומת־לב מיוחדה...

ברגש שונה מזה לגמרי התיחס המשורר מיום שעמד על דעתו ללשוננו הלאומית, לשפת עבר. אהבה עזה ונאמנה, חבה עמוקה ונלהבה, היתה נטועה בלבו מימי ילדותו ללשון „כתבי הקדש" ומים רבים של התקופות השונות שעברו עליו לא יכלו לכבותה. עוד בתקופת נעורי שירתו הוא מביע את צערו הגדול „אחרי קרוא בנביאים":

„וּקְרוֹבָה הָעֵת, בָּהּ עַמֵּנוּ —
הַבֵּן הַשּׁוֹכֵחַ הוֹרָתוֹ —
לֹא יָבִין גַּם מִלָּה מִשְּׂפָתוֹ,
שְׂפַת קָדְשׁוֹ, בָּהּ כְּתוּבָה תּוֹרָתוֹ".

אחר כמה שנים, בעוררו קינה על מות המשורר יל"ג, יהגה תמרורים על הימים המאררים, שבהם לא נדע גם לקרוא „כתובת־עצב על האבן הישנה שעל הקבר, שבו תנוח אמנו". וכנוח עליו הרוח, בהשפעת התנועה הציונית בתקופותיה השונות, להוציא מלבו לא רק קול ענות חלושה, אנקת

אסיר על צרת ההוה, או קול געגועים לתור־הזהב של העבר הרחוק, אלא גם „שירי ציון”, שירי תחיה מלאי תקוה לעתיד יפה ומזהיר, — הוא שולח ברכת נצח לראש הבאים „להחיות בימי עבדות ומצוקות את הלשון הקדושה בקסמי הדרה”.

הידע פרוג את הלשון העברית, שאהב אותה כל־כך? י״ל גורדון במאמרו „הספיחים” מעיד עליו, שהוא „מבין בלשון־הקדש וספרי ישראל אינם לו כמעין חתום”. אולם „הבנה” זו היתה רק ב„כתבי־הקדש”, בכח „גירסא דינקותא”, ובשאר ספרי ישראל לא היה מעיין בכל ימי שבתו בפטרבורג אלא לפעמים רחוקות מאד ובדרך ארעי. הסביבה של הסופרים, שהיה קרוב אליה ביותר, רחוקה היתה מאד מסֵפר עברי בכלל.

אין ספק, שהחוש הלשוני, שהמשורר חונן בו במדה מרובה, היה עומד לו לפרקים להרגיש היטב את עצם הכוָנה ועיקר ההוראה של איזו מלה או אִמרה בעברית. ועל זכרוני עולה עד כמה הפליאני פעם המנוח בהרגשתו החדה בנוגע לעברית, שלא פללתי למצוא בו דוגמתה. הדבר היה לפני כמה שנים, בקיץ שנת תרנ״ב, אחרי צאת הקובץ הראשון של ה„פרדס”, שהדפסתי בו את השיר הידוע של פרוג „אגדת הכוס” בשֵם „כוס הדמעות” בתרגומו של איזה סופר ש״י גינצבורג, שלא נודע לי אז ועד היום נעלם ממני מי הוא. המשורר עבר דרך עיר־מושבי אודיסה, ובשעה שזכיתי להתודע אליו שאלתיו מה דעתו על טיב התרגום של שירו ב„פרדס”, והוא ענני שהתרגום בכלל טוב בעיניו, גם מוצא הוא טעם לשבח בשנוי השם של השיר בעברית; אבל על בטוי אחד העיר שאינו עולה יפה לפי דעתו — ואי־אפשר היה שלא לתת צדק להערת המשורר, שהעידה על דַקות הבנה בלשון.

לא רחוק הדבר להאמין, שאלמלי תקפה על המשורר בתקופתו המזהירה הראשונה השפעה עברית (והוא היה כל־כך נוח לקבל השפעה) ועוררה אותו להשתלם בידיעת שפת עבר ולנסות את כחו בכתיבת שירים עבריים לא רק בתכנם הלאומי אלא גם בצורתם, — אז היתה רוכשת לה השירה העברית כח גדול ומצוין ושֵם פרוג היה מתנוסס לתהלה בין טובי משוררי ישראל בלשוננו הלאומית.

אולם לצערנו ולגודל צערו של המשורר בעצמו בסוף ימי חייו, לא נעשה על־ידו נסיון זה באותם הימים הטובים, כשהיה עדיין, לפי מליצת יל״ג, „ציץ פורח מלא לֵח”, אלא „לפנות ערב”, כשהגיעו לו ימים שאין בהם חפץ וכיל״ג בשעתו יכול היה לקרוא על עצמו: „עלה נבל אנכי ויבש כחרש כחי”...

מהו הדבר שהעיר לכך את לבו של המשורר פרוג באחרית ימיו והגיע את ידיו הרפות לעבודה זו? מי יודע את רוח האדם, ואף־כי רוח המשורר! יש לי יסוד לשער, שבאיזו מדה גרם לזה שלא במתכון הסופר הנודע ש. אנ־סקי, שהזדמן לעירנו אודיסה קרוב לאותו הזמן. כי הסופר הזה, שלא נסה מעולם לכתוב עברית, נחה עליו הרוח פתאם וערך בעברית שני שירי־בדיחה קלים, והדבר היה ל„חִדוש" בעיני חבורת הסופרים האודיסאית, ובאחד הימים קראתי אותם[1] באזני פרוג המוטל על ערש־דוי, כדי לבדח קצת את דעתו, ואולי פעל עליו „חדוש" זה לנסות את כחו אף הוא בלשון היקרה והחביבה לו כל הימים.

והנה בבקר יפה אחד, בסוף החורף הקודם, הובא לי גליון אחד שלוח מאת המשורר, שהיה שכן קרוב אלי, ובגליון — שיר עברי, ורצופה לזה פתקא קטנה בבקשה לתקן בשיר את שגיאות הלשון ולהחזירו מיד על־ידי השליח. עיינתי בשיר ולא האמנתי למראה עיני: האמנם שיר עברי זה, שיֵש בו כמה סימנים מובהקים של השירה הפרוגית, יצא מתחת עט־העפרת (המשורר היה כותב בימי חליו הארוכים כמעט רק בעט־עפרת) של פרוג, שלא כתב מעודו אפילו שורה אחת עברית? מהרתי ונכנסתי אל חדר המשורר ומצאתיו מוטל בלא כח על ערשו, פניו חורים כפני מת בלי טפת דם ורשומים עליהם בתָוים נִכרים ובולטים סימני ענויים ויסורים קשים של ליל נדודים, ומוקף הוא ספרים גדולים וקטנים, ספרי תנ"ך בתרגום רוסי עם כל מיני מִלונים עבריים. הנה הם — אמרתי בלבי — כלי־המלאכה, אותם המכשירים שעמדו לו בשעת דחקו בעבודתו החדשה והקשה ובעזרתם הצליח בדרך־פלא ממש להוציא מתחת ידו דבר כמעט מתוקן!

---

1 כדאי להביא בזה אחד מהם לזכרון:

גדולה המבוכה וגדולה התמיה
בעזרת הקדש על הר ה„מוריה":
רבניצקי וביאליק בוכים כילדים,
וקולות נשמעים מכל ארבע צדדים:
עד היכן, עד היכן הדברים מגיעים —
הוי שומו שמים, גם אנ־סקי בנביאים!
הוא שמש בקדש בלשון התפלה —
וזר אל הקדש לא יגש חלילה!
כי ילך אל אחיו יושקביטש הנעים
וירביץ שם תורה לגויות וגוים.

25 פעוראל 1916, אודיסה.

– ומה השיר הזה בעיניך, בודאי לא יצלח למאומה? – שאלני המשורר בקול חלש, בהרימו אה עיניו אלי כמתחנן על נפשו.

– אדרבה – עניתי – עלי להגיד לך את האמת, כי שירך העברי הפליאני במדה מרובה. אמנם מצאתי בו קצת שגיאות בלשון הצריכות תקון ועליהן העברתי קו אדום, אבל אין זה נוגע כלל לעצם השיר, שמעולם לא פללתי לראות דוגמתו מעשה־ידך בעברית.

פני המשורר החולה האנוש נהרו. הכרת פניו ענתה בו עד כמה שאלה זו, אם באמת הצליח בשירו העברי, חשובה אצלו ונוגעת עד נפשו.

עברו עוד ימים שנים ופרוג הראני נוסח שני של שירו הראשון מתוקן יותר, ונוסף לזה עוד שיר חדש. וכך נמשך בכל לבו ונפשו לעבודת יצירה זו, שהיה עוסק בה בתשוקה עזה ובהתמדה יתרה בכל אותן השעות שיסוריו הקשים הרפו ממנו ויכול היה לאחוז עט־עופרת באצבעותיו הרפות והצבות. והעבודה הזאת המתיקה את מרירות מכאוביו בירחי חייו האחרונים ובה מצא תנחומי־אֵל על ערש־דוי.

ומה רבה שמחתו באחד הימים הקרובים, כשספרתי לו שהראיתי שני שיריו העבריים, שהעתקתים בכתב־ידי, למשורר ביאליק, מבלי הַגיד לו מי הוא המחבר, וזה הכיר מיד מעשה־ידו של מי הם.

ובאמת גם עין פחות חדה מזו של ביאליק יכלה להכיר ולמצוא אותות וסימנים של השירה הפרוגית בכמה חרוזים משירי פרוג העבריים, לדוגמא בשיר זה – „האחרונה":

„כָּבְתָה הָאָח וְדָעַךְ אִשָּׁהּ.
כַּנְּשִׁימָה הָאַחֲרוֹנָה
עוֹד תְּנוֹצֵץ לֶהָבָה אַחַת,
הָאַחַת – הָאַחֲרוֹנָה.
כָּל הַשֵּׁמוֹת הַחֲבִיבִים
שָׁכַחְתִּי. אֶחָד עִמִּי,
חַי בִּלְבָבִי, צַח וּבָהִיר
הַשֵּׁם הַטָּהוֹר: „אִמִּי".
וּבַלֵּילוֹת, לֵילֵי־דְוָיַי,
כְּאָז, בִּימֵי יַלְדוּתִי
עוֹד אֵלֶיהָ תִּשְׁאַף נַפְשִׁי,

וּבָהּ אֲבַקֵּשׁ מְנוּסִי.
"אִמִּי, אִמִּי – תִּבְכֶּה לְבָּתִּי
וְתֶהֱמֶה כַּיּוֹנָה –
שִׁמְרִי, נִצְרִי שַׁלְהֶבֶת חַיַּי,
הָאַחַת – הָאַחֲרוֹנָה!..."

לא רבה היא בכמותה הירושה הספרותית בעברית שהשאיר לנו המשורר המנוח, אבל חשובה היא לנו ויקרה מאד באיכותה. ואמנם אין חקר ליקרת ערכו של החזיון הנפלא הזה: „המשורר הלאומי", שהוציא כל ימיו לפני בני עמו את רוחו הנשגבה במיטב שיריו בלשון נכריה, התעורר באחרית ימיו וחגר שארית כחו להחזיר רוחו למקור־מחצבתה ולתת לאחיו הגדולים עם הקטנים את שארית שירתו, ניצוצות „הלהבה האחרונה", בלשוננו הלאומית.

יפה ומזהירה היתה זריחת החמה של שירת פרוג בשחרית חייו. קהל הקוראים וגם המבקרים התענגו על רב טובה וקדמו אותה בתרועת ברכה והלל. אולם שמי המשורר הבהירים התקדרו מהר בעבים וענני־עופרת של החיים המרים והמאררים עלו וכסו את עין השמש מעין הרואים. כמה סבות קשות, וביותר סבת המחסור ותולדותי'ו, גרמו לפרקים לירידתו של המשורר מעל הבמה הגבוהה שעמד עליה ובתוקף ההכרח השפיל את כבודו למצוא מחסה ומסתור במשך כמה שנים במדור התחתון של אחד העתונים היומיים מהקלים והפחותים. ובכלל מונח חותם של טרגיות עצומה על רב שנות חייו. ולפיכך בצהרים של חלדו נראתה זריחת בת־שירתו ביפי זוהר נעוריה רק לעתים רחוקות מאד. והנה לפנות ערב נתגלתה שוב בכל הדרת־כבודה: הנשמה הפיוטית, שבילדותה חדרו לתוכה קרני־אור של כתבי־הקדש, מתאמצת, לפני הפרדה מארץ החיים, למהר ולהוציא מקרבה ניצוצות האור הגנוז ולהעלותם על הגליון בלשון כתבי־הקדש. בעמל קשה וביגיעה מרובה עלתה בידו עבודה זו, אבל כמה חביבים עליו יסורים אלה, ובאהבה רבה וכמעט במסירת־נפש הוא מקדיש לה כל רגעי המנוחה המועטים, שבהם נמצאה לו אפשרות כל־שהיא להחזיק עט־עופרת בידו הכהה – ואנו עומדים בחרדת־קדש לפני המחזה הנפלא והנהדר של „שקיעת החמה", המלאה זיו ומפיקה נגה מיוחד.

אדר, תרע"ז.

סופר לאומי

(לזכר אברהם־שלום פרידברג).

הסופר אברהם־שלום פרידברג, הנודע בספרותנו גם בשם „הר־שלום" או בר"ת: „ה"ש" — מת בוורשא ביום ה' י"א אד"ש, בשנת תרס"ב, שנת הששים וארבע לימי חייו. מות הסופר החרוץ הזה הוא אבדה גדולה לספרותנו, אשר המנוח בעבודתו הפוריה היה מרבה להביא לה ברכה ולהעשירה בחבוריו ותרגומיו הטובים והמועילים.

א"ש פרידברג נולד בעיר הורודנא ביום ג' י"ח חשון תקצ"ט. חנוכו היה על פי הדרך הכבושה בישראל בימים ההם. את תורתו למד מפי טובי המלמדים בעירו ונחשב בין בחירי התלמידים, גם קנה לו שם „עלוי", כי מימי ילדותו הצטיין בכשרונותיו ושקידתו. ביום היותו לבר־מצוה גלה לאמו (אביו מת עליו בילדותו), כי נפשו חשקה לא רק בתורה, כי־אם גם במלאכת־יד, ולרצונו בחר לו אומנות נקיה של מתקני־שעונים. ומאז נטה שכמו לסבול עול עבודה ותורה כאחת. כל היום היה עוסק במלאכתו ובלילה גזל שעות משנתו כדי להגות בתורה. — בשנת תרי"ד יצא מעיר־מולדתו לדרום רוסיה להשתלם שם במלאכת־ידו, ואת התורה לא עזב גם בשבתו בארץ נכריה, ומדי נפנה ממלאכתו היה בא אל בית־התפלה הקרוב למעונו להגות שם בתלמוד בהתמדה יתרה. ובעת ההיא „הצליח לו המקרה" לקנות ספר „שפה ברורה" לר"ק שולמאן, „הנצנים" לאב"ג וגם איזה ספר בדקדוק, והספרים האלה היו שעשועיו ולמודיו בביתו.

בשנת תרי"ח חזר העלם לעיר־מולדתו, ושמו הטוב הולך לפניו, כי באגרותיו לביתו מערי־הדרום היה מודיע פעם בפעם חדשות בדבר המלחמה בזמן ההוא, והאגרות האלה, שנערכו בלשון ערומים וב„מליצה־חידות", היו נקראות בעירו ברבים ושֵם כותבן נתפרסם כ„מליץ" ו„בעל לשון" נפלא מאד. אז נשא לו אשה ועל שלחן הוריה היה סמיך הוא וביתו עשר שנים.

כשנה אחר חתונתו עזב את מלאכת־ידו, בהבינו שלא לכך נוצר, והתחיל להשתלם בלשונות ומדעים ושמו נתפרסם בעיר־מגוריו בתור מורה־לשעות מומחה בבתי העשירים.

והימים ימי בכורי ההשכלה, ואש״פ ביחד עם שנים שלשה „משכילים״ שהיו אז בעיר, עלו „כשרש מארץ ציה״ והיו לנושאי־דגלה של ה„השכלה״ ולוחמי מלחמתה. כש„הצליח המקרה״ להעלם אברהם־שלום להשיג את הספר „אהבת ציון״, היה קורא בו בלי חשך, עד כי, לפי עדותו בזכרונותיו, „הוצק עליו מרוחו וסגנונו רגל על לשונו״. שֵם מחברו של ספור־שעשועיו, ר׳ אברהם מאפו, היה נערץ ונשגב בעיניו ומרומם על כל תהלה. והעלם בן י״ט שנה החל לבוא בכתובים עם החוזה הגדול בעל „אהבת ציון״, ונפשות המורה והתלמיד נקשרו מהר באהבה רבה. „מרום הנך מנגדי כגבוה שמים מעל הארץ״ — כתב אש״פ במכתבו הראשון למאפו. ונקל לשער את הרושם הכביר שעשתה על המליץ „האברך״ דעתו של הכהן הגדול בהיכל החזיונות על מליצת סגנונו במכתביו לאמר: „ואנכי אמצא לנפשי נחת לקרוא אותם באזני נבונים הבאים בצל קורתי. לא להתימר בכבוד אשר נתת לי בעים רוח חזיונותיך, כ״א להראות את העבריה בעצם תֻּמה, חין ערכה, רוממות ניבה ועצמת קסמיה. — — — את אשר אִותה נפשי לראות ראיתי בנעימות מליצתך הנשגבה. — — — לך בכחך זה והיית מופת לאוהבי שפת עבר״; ובמכתב אחר: „שאר רוח לך, לכן עטך בידך מטה הקסם״. ועוד במכתב אחר כותב מאפו לידידו הצעיר: „אתה ידידי היוצא בעקבותי ללכת בצעדי און ובהלך נפש בנתיב הבלטריסטיקה לא ידע עט סופרינו עד כה. אתה ידידי נקראת לעלות מרום הרי המליצה העבריה. מי יתנך פה והגדתי לך דרכך אשר תלך בה לעורר לבבות לדעת כל נעים ונשגב על הרי ישראל״.

מעתה היתה משאת נפשו של הצעיר פרידברג לעלות ולראות בעיניו את פני מורהו הגדול. תשוקתו הכבירה הזאת נמלאה בשנת תרכ״ג, כי נסע לעיר קובנה (בפעם הראשונה בחייו במסלת־הברזל) וימים אחדים התארח בביתו של מאפו, והימים הטובים האלה עשו עליו, כמובן, רושם עז ותקיף שלא נמחה מלבו כל ימי חייו. סימני הרושם נִכרו בזכרונותיו על מאפו, אשר כתב ב„הויזפריינד״ שנה ראשונה והערוכים בכשרון ואהבה רבה. בכלל גדלה מאד השפעתו של מאפו על תלמידו המסור לו בכל נפשו. „רוחך הלא תחיני ותעודדני, וכילד רך למוד התנהל לאטו בתמוך בו יד אמו כן גם אני עמך; באשורך אחזה רגלי ועליך נסמכתי בצאתי בעקבותיך״ — כה יאמר אש״פ באחד ממכתביו למאפו, ואת הדברים האלה אין לחשוב להפרזה מליצית.

בעל „אהבת ציון" מאפו הרבה להשפיע לא רק על סגנונו של פרידברג, כי־אם גם על רוח עבודתו בספרות ישראל. בעקבות מורהו יצא גם הוא לערוך ספורים אשר יסודותם בדברי ימי עמנו. ספור הסטורי היה ספורו הראשון (מימי חרבן בית שני), אשר לא נגמר וגם ראשיתו הלכה לאבוד. וספור הסטורי היה גם ספרו הראשון, שנדפס בשנת תרל"ו בשם „עמק הארזים".

בספור „עמק הארזים", שנכתב בעקבות הסופרת העבריה אגוילאר בשנוים עקריים והוספות מרובות, קנה לו המחבר שם טוב בקהל קוראי עברית. המחבר בעצמו, במכתבו למו"ל „השחר", יעיד על ספרו לאמר: „הספור הזה כלו ערוך ברוח לאֻמי וממולח טהור קדש ברגש סנטימנטלי, כטעם הראוי לקוראינו". ובאמת אין לשפוט ספרים כאלה על פי ערכם הספרותי המפשט, כי־אם לפי פעולתם על לבות קוראיהם. והפעולה של הספור „עמק הארזים", הלוקח נפשות בתאור מעשי המפלצת של האינקויזי־ציה, היתה כבירה מאד. „גם הקר לבו בקוראים – יאמר המח' במכתבו הנ"ל – לא יתאפק מבכי ודמעה, אשר כגשם נדבות תהיה לו להרך לבו ולהצמיח בו אהבה וחבה גדולה לעמו ומולדתו".

אחרי זה באה הפסקה גדולה בעבודתו הספרותית של אש"פ מתוך טרדות רבות בעניני מסחר. במכתבו אל יהל"ל משנת תר"ם הוא שופך מרי שיחו: „רבים יעמיקו שאלה: על מה ולמה לא אוסיף להראות בשער וכו' לו ידעו טרדותי ועמלי בעשותי כל הימים לביתי, לכלכל משפחה גדולה בעבודה ישרה וידים אמונות, אז הבינו רוחי וידעו כי אסורות כנפיה בחבלי החיים ונפשי כשפחה חרופה מכורה לכל המרבה במחירה וכו'".

בשנת תרמ"ג, רואים אנו אותו שנית עובד עבודתו בתור עוזר ראשי ב„המליץ". והימים ימי התעוררות רוח ישראל לתחיה. ונפשו של הסופר, שחותם „אהבת ציון" טבוע בה מנעוריה, התעוררה לתנועה החדשה של „חבת ציון" בכל מאדה. במאמריו ובפיליטוניו המרובים „מעניני דיומא" בחתימת ה"ש (הר־שלום) היה משתדל בכל כחו לעורר בלב קוראיו את האהבה הנאמנה לישוב א"י ולכל קדשי עמנו.

אחרי שלש שני עבודתו ב„המליץ" הפטרבורגי יצא משם וקָבע את מושבו בוורשא. יותר משנה עבד ב„הצפירה", גם הדפיס בה את תרגומו משפת אשכנז בשם „הרב להושיע", שיצא אח"כ בהוצאה מיוחדת. בדבר הזה נטה מן הדרך אשר התוה לו מורהו מאפו באחת מאגרותיו: „הניחה מלאכת ההעתקה לכל מעלי גרה. ואתה התאזר ואמץ ידיך למשוך בשבט סופר". עוד תרגומים אחרים נדפסו ממנו במאספים שונים: „ספר הספרדים"

מאת קייזרלינג ב„האסיף״, החלק השמיני של דה״י לגרץ ב„בן־עמי״, „עיר ובהלות״ מאת ליוונדה ב„כנסת ישראל״ (נדפס גם בהוצאה מיוחדת), אף השתתף בתרגום הס׳ „תולדות ספרות ישראל״ לקרפלס. ובשנת תרמ״ח היה עורכו ומסדרו של ספר „האשכול״, שעבד בו עבודה רבה בעריכת דברי אחרים, גם כתב בעצמו הרבה „ערכים״.

בשנים האחרונות היה עיקר עבודתו הספרותית בשביל חברת „אחיאסף״, שהדפיסה בשנת תרנ״ג את ספרו „קורות היהודים בספרד״, ובשנת תרנ״ז את תרגום ספר „התורה והחיים״ לגידימאן בשלשה חלקים. בהוצ׳ „אחיאסף״ נדפסה גם עבודתו הגדולה ביותר, שחשיבותה רבה מאד בספרותנו, ביחוד לתועלת בני־הנעורים, הלא היא מערכת ספוריו בשם „זכרונות לבית דוד״ בארבעה חלקים.

נטיתו של הסופר אש״פ לספורים בדברי־הימים, שנגלתה מראשית עבודתו בספרותנו, ושהיא עוררתהו לעסוק ביחוד בתרגום של ספורים כאלה, שיסודם בדברי ימי עמנו, – נטיה זו באה, כנראה, לא רק מתוך השפעה מן החוץ, כי־אם גם מתוך סגולת נפשו העצמית. וכשרונו המיוחד במקצוע זה נגלה בעצם תקפו ב„זכרונות לבית דוד״, שהתחיל לכתוב אותם בעקבות רקנדורף בספוריו „מסתרי היהודים״, אך מהרה עזב מקור לא נאמן זה, וספורי ה„זכרונות״ הם רבם ככֻלם ילדי רוחו. אמנם לא תכירו בספורים הללו יד צייר אמן, לא תמצאו בם מלאכת־מחשבת רבה, ואותו המשפט שהוציא המח׳ על ספרו „עמק הארזים״ נאה הוא גם לכל ספור וספור שב„זכרונות״, כי „כלו ערוך ברוח לאֻמי וממלח טהור קדש ברגש סנטי־מנטלי״, אבל מה יקר הרגש הזה ומה רבה פעולת הספורים בסגנונם וברוחם על קוראיהם, ביחוד על הלב הרך של בני־הנעורים.

במכתבו לדיניזון משנת תרנ״ד הוא כותב: „הנה כן מעז יצא מתוק, ובאבוד משען לחמי במשרה שהיתה על שכמי [1] יכירני מקומי בספרותנו העבריה, אשר בימים הטובים מאלה בגדתי בה ואחרי הדלת והמזוזה שמתי זכרונה, ועתה שבתי אליה בלבב שלם, וגם היא שבה אלי כאם רחמניה״.

ובשנת תרנ״ט הדפיס אש״פ בשני חלקים „ספר הזכרונות״, שהוא קובץ פיליטונים שונים שבאו ממנו בכה״ע בשם „זכרונות״ ו„מעניני דיומא״ וגם אגרות אנשי שם. בזכרונות והאגרות הללו ימצא חוקר דברי ימינו חומר לא מעט לדעת רוח הדור החולף ורשימות יקרות להבנת „החליפות והתמורות״ שעברו על בני עמנו בזמנו של המחבר.

---

1 משרת מבקר (צנזור) ספרים עברים מטעם הממשלה.

ככה עבד העובד החרוץ הזה את „עבודת הקדש" שלו בשקידה נפלאה וחבה יתרה. וגם כאשר תקפה עליו לפני שנתים מחלת יבשת־האברים והרופאים גזרו עליו שיחדל לכתוב, כי בנפשו היא, לא שם לב לאזהרותיהם ובשארית כחו, כל עוד נפשו בו, חִבר ספר־למוד חדש בשם „שפה לנאמנים" בשני חלקים „ללמד שפת עבר על טהרת הקדש", אשר חלקו הראשון יצא זמן מועט לפני מותו והשני נשאר בכתובים. ספרו זה ערך „למען היותו כמבוא ופרוזדור ללמוד התנ"ך שזה העיקר ובלעדיהו אין ספר־למוד למלא מקומו ולהביא בלבב צעירינו ידיעת לשון קדשנו כמהו". אף השתדל להכניס לתוך ספרו „דברים הנוגעים לענינים היקרים לנו, כאהבת השפה והלאום וחבת ארץ קדשנו וכל סגולותינו היקרות ללב העברי הנאמן".

„אהבת השפה והלאום וחבת ארץ קדשנו וכל סגולותינו" מלאו את לב העברי הנאמן הזה מנעוריו עד יומו האחרון, ואת הרגשות היקרים האלה עמל הסופר הלאומי בכל ימי חייו לטעת בלב קוראיו הרבים, הקטנים עם הגדולים, ולכן יהיה זכרו לברכה בקרב עמנו ובספרותנו לאורך ימים.

תרס"ב.

בספרות ובחיים

(לזכר א. ל. לוינסקי)

„יש ויש למכביר סופרים כאלה, שספרותם לחוד וחייהם לחוד; יש כאלה, שספרותם טובה מהם, ויש שהם בעצמם טובים מספרותם, ואי־אפשר להביא ראיה מן הספרות על החיים" — אלו הם דברי הסופר המנוח א. ל. לוינסקי באחד מפיליטוניו הראשונים ב„המליץ" („הספרות העבה"). אבל אם באמת יש הרבה „סופרים כאלה שספרותם לחוד וחייהם לחוד", בקהלם לא יֵחד כבוד הסופר לוינסקי. הוא היה מיחידי־הסגולה במחנה הסופרים העברים, ש„הספרות והחיים" שלו אינם „תרתי דסתרי", אף לא „שני עולמות" שונים, כשני דברים המונחים זה בצד זה ואין קשר פנימי ביניהם, אלא שנַים שהם אחד, תחומיהם יונקים זה מזה ודמות אחת להם. חותם אחד ומיוחד היה טבוע על צורתו הספרותית של לוינסקי ועל קלסתר־פניו בחייו בתור אדם ויהודי ועסקן צבורי, ואפשר להביא כמה וכמה ראיות והיקשים מן הספרות שלו על חייו.

לא ימים רבים עברו על לוינסקי הסופר עד שבקש ומצא את נתיבותיו בספרות ורוח מבינתו הורהו להכיר את מקומו וליַחד לעצמו מקצוע מיוחד, מקצוע הפיליטון הפובליציסטי, שכמעט לא היתה דוגמתו אצלנו עד ימיו, ובמדה ידועה הוא היה יוצרו ומביאו לידי שכלול מצוין, שאפשר להציגו למופת. בראשית דרכו הוא נסה את כחו בכתיבת קורֶספונדנציות מֵעין מאמרים קטנים, שחתם תחתיהם בשֵם „מי שהיה סטודֶנט" (זמן מועט היה „שומע חפשי" באוניברסיטה החרקובית). עברו ימים מועטים והגיע למדרגת „בעל־מאמרים" ב„עזרת סופרים" ב„המליץ", אבל לא הרי המאמרים שכתב א. ל. לוינסקי כהרי אותה „המאמריסטיקה" הידועה, שהיתה מושלת בכפה בספרותנו העתונית „בימים הטובים ההם". מתחת עטו יצאו מאמרים פובליציסטיים הראוים לשֵם זה, שיֵש בכל אחד מהם רעיון מרכזי ושאין בו אריכות לשון וסתם פטפוטי־מלים לשם נוי ו„תפארת המליצה" בלבד, כנהוג אז בישראל ברב „המאמרים" שנתפרסמו בדפוס.

הקוראים הותיקים בתוכנו, שהיו מקוראי „המליץ" בזמן ההוא, זוכרים בודאי את מאמריו של לוינסקי „שפת עבר ושפת יהודית המדוברת" ו„חיי עולם וחיי שעה". במאמרים אלה, שמשכו עליהם בשעתם את עיניהם ולבם של הקוראים, קִנא הסופר קנאה גדולה ללשוננו העברית והוא מראה באצבע על „החזיון החדש, שנראה בשוק הסופרים, שיש להתבונן עליו, והוא תחית הז'רגון", ומוציא את רוחו בדברים קשים נגד אותם הסופרים שמניחים „חיי עולם", את הספרות העברית, ועוסקים ב„חיי שעה", בספרות הז'רגונית. ואותם המאמרים הראשונים נכתבו כמעט כלם בכובד־ראש גמור, כראוי לסופר הלבוש תגא של פובליציסט והמשמש בכהונה במדור העליון; ואם לפעמים רחוקות פלט קולמוסו איזה דבור קל בלצון, הריהו כאלו מתנצל על כך באחד ממאמריו הבאים ואומר: „הנה יאשימוני הסופרים על חטא שחטאתי בלצון. אפשר שבאיזה ממאמרי לא דקדקתי פעמים בדברי וריח סתירא (סאטירה) נודף מהם"... אבל בהיותו עוסק עדיין באותה השאלה עצמה של „שפת עבר ושפת יהודית המדוברת", בהמשך הפולמוס של סופרים בינו ובין שלום־עליכם וחבריו, שיצאו כנגדו בשביל ללמד זכות על הז'רגון העלוב – הוא מסיר מעליו את האצטלא של „דרי מעלה", כבדי הרעיון והלשון, יורד לו ל„מדור התחתון" של הפיליטון ודורש בלשון של בדיחות על „יוחנן הסנדלר לפנים ועתה", וגם ב„עזרת סופרים" הריהו נושא מדברותיו בסגנון פיליטוני קל על „המרצע והספרות". ומאז חדל כמעט לכתוב „מאמרים" במובן הרגיל: את מערכי לבו הוא מוסר לקהל קוראיו רק בצורה פיליטונית, ושוב אינו עוזב את מדורו התחתון אלא „בשעת הדחק", בשעת הצורך הגמור לערוך דוקא מעין „מאמר".

וכיון שמצא הסופר את נתיבותיו במקצוע הפיליטון, מצא גם את סגנונו – אותו הסגנון המלא חיים של נועם והמודות, המתאים לכשרונו המצוין. בהתול קל, בהומור חי ורענן, עליז ושנון, הוא סוקר את העולם הקטן והגדול של בית ישראל וחוצה לו, בוחן ובודק את גנזי החיים, הנסתרות והנגלות של הדור הישן והחדש. ומעביר תחת שבטו את „השאלות הבוערות" העומדות „ברומו של עולם" ואת „המחשבות והמעשים", העומדים או הראוים לעמוד על הפרק. חוט של חן מיוחד משוך על ילדי רוחו הפוריה, ועל רובי פיליטוניו מרחפת רוח של יהודי פקח, הוגה־דעות ובעל לב רגש, לב טוב ומלא חבה לכל הנברא בצלם אלהים, ועל כולם — לב עברי נאמן לעם־סגולתו וקשור בקשר אמיץ ונצחי באוצרות קניניו הרוחניים. בקיאות וחריפות בהוַיות־העולם, הסתכלות חדה ובהירה בדעותיהם ובמדותיהם של בני־האדם בכלל ושל בני עמו בפרט,

שנינות ועליצות החיים, מחוברות בדבק טוב וטבעי אל רוך נפשי ונעימות לבבית של חבה יתרה אל הבריות, — אלו הם הסממנים היפים, שמהם הורכבו טובי פיליטוניו, שלקחו כל־כך את לבות כל הקוראים למיניהם מכל המפלגות ומכל המעמדות בישראל.

עטו השנון של הפיליטונאי לא היה דוקר ומכאיב, מלעיב ומגדף. דברי לעגו הנמרץ לא היו מרים ומארארים, מהולים ברעל וארס, ועקיצתו לא היתה עקיצה להכעיס, לשם חירוף וקנטור. תוכחתו המגולה יצאה תמיד מתוך אהבה נאמנה, ובמין בת־צחוק מיוחדת, של בעל לב טוב ותמים, שחקה של חמלה יתרה, היה מהתל במומי בני עמו ומלגלג על אותם החסרונות והמגרעות, שדבקו ברוחם ובנפשם במחשכי גלותם המרה והנוראה. ושחקה זו של חמלה וחנינה לא סרה מעל שפתיו אפילו בשעה שבא לדבר משפטים עם המתבוללים והמתכחשים לעמם שנואי־נפשו.

„שנואי־נפשו" — בעצם הדבר אין מבטא זה מדויק כשמדברים על תכונתו של הסופר המנוח. נפשו הטהורה היתה מלאה אהבה רבה לעמו ישראל וגעגועים עזים לשלמות החיים הישראליים של הדורות הקודמים, געגועים ויראת הכבוד והרוממות להמאור שבתורה ושבספרותנו העתיקה והחדשה; אולם מקום לא היה בלבו לטינא ושנאה כבושה אפילו ל„בנים כחשים", שאין את נפשם להכיר את אחיהם ומתרחקים מעמם, ובשעה שהיה מניף עליהם את שבטו כמצליף לא היה עושה זאת כמלמד קפדן בפנים זועפות ובתוכחות חמה וזעם. צר היה לו לראות בעיניו אנשים מישראל בעלי־מומים, לקויים בנשמתם במדה מרובה כל־כך, שהם מכחישים ב„אני" שלהם ומשתדלים בכל כחם לזייף את חייהם וחיי ביתם זיוף גמור. ודאי אי־אפשר שלא ללגלג על הבריות המשונות הללו, אבל מצוה גם לנוד להם ולעורר עליהם בלבך „רחמנות"... הרי הרבה „חולשות" בבני־אדם. הנה אנשים זקנים נובלים וכמושים, שמשתדלים וחוגרים שארית כחם להתראות בעיני הבריות דוקא כאברכים דשנים ורעננים. כלפי אותם „המתבחרים" (לפי בטויו) היה הסופר מכוון בשעתו, בשיחות־פיליטוניו הקלות על „יפיפיתו של יפת" ו„מעניני דיומא", כמה מהלצותיו המחוכמות ולגלוגיו השנונים. וכי אפשר לומר, שהיה מתיחס אל בעלי־זיוף אלה באיבה ומשטמה? אמת, ההתכחשות לעם והשאיפה לטמיעה הן זיוף יותר גס ומכוער, אבל אף הן אינן סוף־סוף אלא „חולשה", שבאה מתוך „לקוי חלקי" במח ובלב, ובשעה שבעלי חולשה זו עושים לעין השמש את מעשיהם הזרים, שמעוררים לפעמים תעוב וגועל נפש, בודאי רשאי אתה וגם מחויב

לצחק עליהם בכל פה, אך לא צחוק מהול ברעל של שנאה ואיבה, אלא צחוק של חמלה...

בכלל, מדה זו של „אי־סבלנות", שהיא כל־כך מצויה אצל הרבה מסופרי ישראל, לא תמצאו אותה בכתבי הסופר המנוח אפילו במקצת: מעולם לא התערב בפולמוס אישי ולא השתמש בכלי־זינו החדים והמלוטשים נגד בעלי־ריבו ומתנגדיו־בדעות. „סבלן" במדה מצוינת היה לעומדים מחוץ למחנה שלו, ואפילו לאנשי המחנה שכנגד. וסבלנות זו, שנִכרת באופן בולט בתוך השורות ובין השורות של הרבה מפיליטוניו, לא באה, כנהוג לפעמים, מתוך קרירות־רוח לדעותיו של עצמו, אלא מתוך לב טוב של אדם יקר, שמשתדל לראות באחרים את צד האור ולא דוקא את הצללים השחורים, והריהו דן את כל אדם ואת כל כת ומפלגה לכף־זכות, ושל סופר פקח, בעל עינים פקוחות ובהירות, המבין הרבה ולפיכך הוא מרבה לסלוח.

אולם אם שנאה לא ידע, נטועה היתה בלבו אהבה עזה ועמוקה לעמו ישראל ואוצרות רוחו הכביר. ואהבה זו עוברת כחוט השני בכל כתבי הסופר המנוח מראשית צאתו על במת הסופרים עד רדתו מעליה, בהקָפד פתיל חייו בלא־עת.

ואהבתו לעמו לא היה מסוג זה, שהוא קורא לו בלשונו השנונה „אהבה כללית ושנאה פרטית". „יודע אנכי פטריוט אחד — יאמר במאמרו, שנושא עליו שֵם זה — אשר מדֵי ידבר על דבר היהודים בכלל, נפשו גחלים תלהט, ידבר גבוהה על ישראל ואמונתו, ואת כל איש יהודי בפרט ישנא תכלית שנאה". ובדברים קשים יוכיח את אלה, „שהמציאו שיטה חדשה לאהוב את העם כלו יחד עם זה לשנוא את היהודי". ב„שיטה חדשה" זו לא אחז אפילו במקצת מן המקצת. את הכלל ואת הפרט היה אוהב כאחד, את האומה כולה ואת אישי האומה. ומתוך אהבה נאמנה זו חזר מדעתו הראשונה על התעסקות ב„חיי שעה", וכיון שבא לידי מסקנה, שאי־אפשר בזמננו לתת להמון עמנו ספוק מזונו הרוחני אלא בלשון המדוברת, התחיל לכתוב בעצמו לשם „חיי שעה" ולא נמנע מלהשתתף בטובי העתונים „הז׳רגונים", ולא נתקררה דעתו עד שעלה בידו ליסד בעצמו בעיר מושבו אודיסה עתון בלשון יהודית המדוברת, שהיה עובד בו מאהבה עד ימי חייו האחרונים.

ומה רבה היתה אהבתו לשפתנו הלאומית, לשון קדשנו, ולספרותה! בשנים הראשונות לעבודתו הספרותית היה כותב לפרקים פיליטונים „מעין בקרת" על ספרים חדשים, ובכל אלה לא תמצאו בקרת ש ל י ל י ת אלא במאמרו הראשון על אחד הכרכים של אחד המאספים. עטו המצוין ודאי

היה מוכשר ומסוגל לעשות „מטעמים" חריפים, כאשר אהבה נפשם של רוב הקוראים: יכול היה להוציא את „גל הסמרטוטים" מתוך „אוצר ספרותנו" ולהוקיעם נגד השמש, כדי להראות על כיעורם ולעשותם ללעג ולקלס. אבל מאהבתו לספרותנו העלובה היה כובש את יצרו הליצן ובוחר לכתוב דוקא מעין בקרת חיובית. וכשהיה מגיע לידו פרי־ספרות חדש, שיש בו טעם כל־שהוא, היה ממהר לברך עליו בקול רם ברכת „שהחיינו", ואת מחברו של הספר החדש, שמצא בו איזה ניצוץ של כשרון, היה מרים על נס למופת בישראל וגומר עליו את ההלל הגדול. אפשר שבמקצת עשה זאת מתוך לב טוב, כדי לתת כבוד ונחת־רוח לסופר עברי עלוב, שזה חלקו מכל עמלו; אבל עיקר כונתו היה לעשות פרסום, ואם תרצו לומר — ריקלמה, לספרות העברית אהובת־נפשו.

ויחס של חבה ורֵעות היה תמיד יחסו של הסופר לקהל קוראיו. „חביבי הקורא", „חביבַי הקוראים", — אלו מלות־הקריאה של חבה, שהיה רגיל לשמש בהן במאמריו ופיליטוניו, לא היו כדוגמת הבטוי „קורא יקר", הנהוג אצל הסופרים דרך נמוס בלבד. הקוראים היו באמת חביבים עליו וקרוב היה לכל קוראיו. לא לחנם היה שם־הכנוי „רבי קרוב" קבוע אצלו וחשוב בעיניו יותר משאר הפסיבדונים, שהיה מכנה בם את עצמו לפעמים. ומכל־שכן שהוא היה חביב על כל הקהל הגדול של קוראיו. מן הקורא מבית־המדרש הישן עד הקורא החדש שבחדשים, כהמוני כמלומד, כקורא פשוט כ„יפה־הרוח" — הכל היו שותים בצמא את דבריו וממהרים בראש כל דבר לקרוא בהנאה מרובה את הפיליטונים החביבים של „רבי־קרוב", הקרובים כל כך אל הלב העברי.

וחביב היה ומכובד המנוח לוינסקי על הבריות בכלל. לא רק בעולם האצילות, בתור סופר בישראל, אלא גם בעולם העשיה, בתור אדם המעלה ועוסק באמונה וחריצות בצרכי צבור ויחידים, בעניני הכלל והפרט. „איש חי רב פעלים" היה במלוא מובנן של המלים האלו, חבר לכל דבר טוב ומועיל ומקדיש לו הרבה מכחות גופו ונפשו. לא „בעל מחשבות" טובות בלבד היה בחיים, אלא תמיד איש „מחשבות ומעשים". בכל עת היה משתדל עד כמה שאפשר, שהרעיון הטוב, שנולד בלבו או בלב חבריו, לא יאחר מלהתגשם ולצאת לפעולה ממשית, וסמוך למחשבות — מעשים. המדרש הוא עיקר חשוב כשהוא גורר אחריו תיכף את המעשה. אפשר אמנם לחלום חלומות גדולים ולשאת בלב תקוות מאירות ומזהירות לעתיד, אבל בהוה, אם יתגשם המעשה בחיים לא בכל שלמותו ואם צורתו הראשונה תהיה לא כל־כך מזהירה כפי שעלה

במחשבה – אין להצטער על זה. כן דרך העולם, וסוף־סוף טוב מעשה, בלתי שלם ממחשבה ערטילאית המרחפת באויר ואין לה אחיזה בחיים.

ולפיכך לא היה בז גם לקטנות. בדבר קטן וקל־ערך לכאורה לא נמנע מלהשתתף כמו בדבר גדול החשוב לכל הדעות. בענינים שיש להם שיכות רק ל„חיי־שעה" של משפחות ואנשים פרטיים, היה מתעסק ועובד עבודה תמה כמו באלה, שמטרתם „חיי עולם" של כלל ישראל.

וכמו־כן לא היה בז לכל אדם. לא הביט און באחרים, ואל המגרעות ו„החולשות" שלהם לא שם לב כלל, או בכל אופן לא הקפיד עליהן הקפדה יתרה. אדם ילוד־אשה אי־אפשר שלא יתלכלך קצת בחטא ואין לבוא עמו בטרוניא על זה. אין לזכור מעשים ועוונות ראשונים, ואסור לדקדק עם בני־אדם אפילו ביותר מחוט־השערה...

בכלל לא היה המנוח מן המדקדקים ביותר גם בספרות וגם בחיים. את מרותה של „חכמת הדקדוק" הקפדנית לא רצה לקבל על עצמו בשום פנים... אלה שראו את כתבי־ידו קודם שנכנסו לבתי־המערכת, יודעים הם שלפעמים אפשר היה למצוא בדבריו של הסופר המצוין והמפורסם הזה „פליטת־הקולמוס", שבושים קלים וגם לא־קלים בלשון וביושר־הכתב, שלא הקפיד עליהם. יעשה לו העורך „המשגיח על הכשרות" הספרותית את שלו, יכניס בעצמו אותם התקונים הדרושים לדעתו, ואם זה יתרשל וישאיר איזו פגימות – אף אז אין בכך כלום, שהרי סוף־סוף לא זה הוא העיקר... וכן גם בחיים לא העלה עליו את עול הדקדוקים היתרים והיה מתנגד גמור לקפדנותם ונקרנותם של „נקיי־הדעת" ביותר, המחזיקים בשיטת „יקוב הדין את ההר". יש לעתים לא רחוקות „הוראת־שעה", וכשהשעה צריכה לכך אין להתרחק אפילו מן הדומה לכיעור. ההשתדלות מועילה לפעמים להוציא יקר גם מזולל, ואין לך אדם שאין לו שעה, שאפשר אז להשתמש בו לטובת איזה ענין או איזה אדם...

וחבריו של לוינסקי מ„בעלי הדקדוק", אפילו מן האסטנסים והקפדנים ביותר, לא יכלו להקפיד על דרכו זו. כשם שהוא לא כעס כמעט מעולם על שום בריה, כך אי־אפשר היה להתרגז עליו אפילו „בעידן ריתחא", מפני שהדבר היה ברור תמיד שכוונתו רצויה ומשובחת: תמיד היה מתכוון לעשות אך טוב וחסד ולהביא איזו ברכה כללית או פרטית.

ועוד מדה יפה אחת היתה בנפשו, שראוי לציין אותה, היא מדת הענוה. גדולה היתה ענותנותו בספרות ובחיים. בכל מה שיצא מתחת עטו הפורה לא תמצאו שום סימן ורמז להתהדרות ולהבלטת ה„אני" של סופר מורם

מעם. מעולם לא הביט על עצמו כעל הכהן הגדול מאחיו או כעל מורה ומדריך, הבא לזכות את הרבים והכל חייבים בכבודו. נפלא היה בפשטותו היתרה בתור סופר. בצחוק קל על שפתיו היה מדבר על „מעין פילוסופיה" שלו, של „הפילוסוף מן המרתף"... וגם בחיים הפליאה ענותנותו ולקחה את לב כל יודעיו ומכיריו. תלמיד־חכם יקר זה, שקרא ושנה הרבה, סופר מצוין יחיד במינו, — ראה את עצמו לא כאדם גדול, אף לא כאיש שמצטיין בדבר־מה מבני־אדם סתם, אלא כ„בעל־בית פשוט", רחים ומוקיר רבנן, חובב שפת עבר וספר עברי חבה עזה. כבודו של סופר עברי, אפילו פחות מבינוני, היה יקר תמיד בעיניו כמו בעיני „משכיל" נלהב מערי־השדה, שלא ראה מאורות מימיו ובא לכרך וזכה לראות גדול בישראל, ליהנות מזיו שכינתו ולהתחמם כנגד אורו...

ושירה זו, שירת „הספרות והחיים" של אלחנן־ליב לוינסקי, שירה מלאה כל־כך יופי והוד רוחני, — נפסקה פתאם באמצע.

בשנים האחרונות גדל ביתר־עז אור־היקרות, שהיה שופע ממנו בספרות ובחיים. רוחו היתה כמעין המתגבר. „המחשבות" היותר יפות ונעלות שלו נתגלו בשאר־רוחו הכביר בפיליטוניו המרובים, המפוזרים בעתונים שונים וביחוד במיטב פיליטוניו ב„השלח", ו„מעשים" היותר נאים ומשובחים יצאו על ידו לפעולה בחיים, בהוצאת ספרים חשובים גדולי כמות ואיכות, שיש להם ערך קיים לדורות, ובקבוץ סכומים הגונים לשם תמיכת משפחות יתומות ועזובות של סופרים ברֶוח ולא בצמצום, וכיוצא באלה. ופתאם נתקו מיתרי הלב העברי ונאלמה השירה.

קשה הצער, גדול הכאב ורב המספד על האבדה הגדולה, שאבדה לנו בספרות ובחיים!

תרע"א.

„הסופר"

עוד על ארז אחד עלה הכורת. פקודת כל האדם נפקדה על אחד מטובי סופרינו; שֵׁם־הלֵוִי „המנוח" נוסף גם על שֵׁם חביב זה של הסופר דוד פרישמן.

„ה ס ו פ ר דוד פרישמן" — אם יש מי שראוי להיות נושא שם זה, שם „סופר" באמת ובצדק, הנה המנוח פרישמן הוא אחד מן העומדים במדרגה הראשונה בדבר הזה. אין אני מדבר כאן על עצם כשרונו הספרותי — דבר זה ענין לבקרת מיוחדת — אלא על גודל מסירות־נפשו אל עבודתו של סופר וכהונתו הנאמנה בכל מאדו בספרות העברית.

ופרישמן היה באמת אחד הכהנים הגדולים במקדש הספרות העברית. מלה זו „במקדש" לא נאמרה כאן „לתפארת המליצה", כנהוג; כי אמנם הספרות העברית היתה בעיניו כל ימי חייו, מיום החלו להיות תופש עט בישראל, כעין מקדש ממש ובעבודת־הקדש שלה היה עוסק ל ש מ ה, בחבה יתרה ובאמונה רבה.

ואלהי הספרות עשה את פרישמן הסופר ישר, ומעולם לא בקש זה חשבונות רבים צדדיים, שאין להם שייכות אל עצם הספרות; מעולם לא היה סופר ומונה בשעת עבודתו את מספר השורות אחת לאחת למצוא חשבון פרי העבודה בשקל כסף „עובר לסוחר", כדרך הרבה מבעלי העט העוסקים במלאכת הספרות. כל ימי חייו, מראשית יציאתו על בימת הספרות בימי נעוריו הראשונים עד ימיו האחרונים, עד כמה שידו הרפה יכלה עוד לאחוז עט־סופרים, — היה משתדל בכל כחו רק להעשיר את ספרותנו הדלה, להביא לה ברכה בהכנסת ערכים ממשיים, נכסי צאן ברזל, כראוי לספרות שהשם הזה הולמה באמת.

ועבודת הספרות היתה אצל פרישמן הסופר לא רק עבודתו העקרית, אלא עבודתו התמידית והיחידית; עבודה אחרת, אפילו בתור דבר טפל, לא ידע וגם לא חפץ לדעת. מעולם לא היה פרישמן עסקן בן חֶברה או אגודה, איש־מפלגה. עסקנות מדינית או צבורית, ואפילו תרבותית, לא לקחה את

לבו גם במשהו ולא מצא בה לעצמו שום טעם לשבח. עבודת הסופר — זו היתה מרכז חייו, ומשאת־נפשו כל הימים לשבת בשלוה בפנתו המיוחדת, בלשכת־העבודה שלו, אל שלחן־הכתיבה וליצור בנחת־רוח את יצירותיו הספרותיות, יצירות מקוריות, שנוספו עליהן גם תרגומיו המצוינים, שברובם השקיע גם־כן כחות־יצירה לא מעטים.

אמנם כן, שורש נשמתו של פרישמן היה מעולם האצילות של הספרות וכל ימיו היה בכל רמ״ח אבריו איש ספרותי, אמן־העט, שאין לו בעולמו אלא עבודת־סופר.

ועל לבי עולה זֵכר פגישותי התכופות עם פרישמן בשהותו כמה ירחי־עמל באודיסה בשעת חירום, בימים הנוראים של מלחמת העולם הגדולה. הוא ברח אז על נפשו מתוך ההפכה, מוורשה עיר מגוריו, שהיתה עומדת על עברי פי פחת, ונמלט לאודיסה, שנמשך אחריה בהיות לו בה כמה ידידים וחברים־לעט הקרובים ללבבו. באותו הזמן הכרתי לדעת מקרוב את פרישמן הסופר, הקשור בספרותנו בכל נימי נפשו. מלבד שהיה תמיד כמעין נובע שיחות נאות וחדודים חריפים של יהודי פקח, היה מרבה לדבר ביחס נפשי מיוחד על הספרות העברית ועל כל מיני סופריה, המשובחים והגרועים, בוניה ומחריביה.

אז התברר לי עיקר הסבה של רב שיחו וכעסו ושל התרגזותו הגדולה בשעת דברי הבקרת החדה והשנונה שלו בכתב או בעל־פה. הכתבן פלוני או החרזן אלמוני מרגיז אותו עד היסוד ומביאהו לידי התמרמרות מרובה, מפני שזה דומה בעיניו כמכניס זבל ואשפה לתוך היכל תפארתו ומחלל את קדשיו לעין השמש, והרי הוא כנוגע בבבת־עינו ממש.

ובזמן ההוא ראו עיני מקרוב גם את כח שקדנותו המרובה של פרישמן בעבודת הספרות ואת התמכרותה אליה בחבה יתרה ובמסירות־נפש ממש. פרישמן הסופר, שנראה בהשקפה הראשונה כרשלן מגוהץ, מוציא זמן לבטלה ואוהב לבלות את שעותיו בעִשון סיגרה מהמין המשובח ובשיחת רעים קלה מתובלת בבדיחות והלצות, — היה באמת עובד חרוץ, מתמיד ושקדן למופת. מעולם לא הרשה לעצמו מנוחה שלמה, ואפילו בשעת חולשה ומחלה (וידוע־חולי היה פרישמן רב שנותיו) לא לקח לו חופש גמור מעבודתו ולא נפרד מרעהו הנאמן, הוא עט־הסופר. רוחו הכביר ידע את סוד הנצחון על החומר, ובדבר הזה אין כמוהו מפליא לעשות.

באותו הזמן שהיה שוהה באודיסה חלה בכמה ממחלותיו ואחת מהן

היתה אנושה, גם איזה נתוח נעשה לו והרבה שבועות היה מוטל על ערש־דוי. הד"ר פוריץ, הרופא הראשי של ביה"ח העברי באודיסה, שהיה מוקיר מאד את סופרי ישראל ועוסק ברפואתם באמונה יתרה, כמובן בלי תשלומים, — היה בא לבקרו מדי יום ביומו, ולעתים קרובות גם פעמַים ביום, ופעם בפעם היה מזהיר בכל תוקף את החולה שיהא נשמר מאד ולא יאחז עט־סופר בידו, עד שישוב לאיתנו, כי בנפשו הוא. אולם אזהרה זו של הרופא המומחה היתה בשביל הסופר החולה גזירה שאין הוא יכול לעמוד בה בשום פנים, וביחוד לאחר שהתחיל בעבודה המושכת כל־כך את לבו, היא תרגום של שיחות האחים גְרִים מאשכנזית לעברית, שהציעו לפניו בעלי „מוריה" והוא קבל את הצעתם בשמחה. ובכן היה החולה מזלזל זלזול גמור במצות הרופא ולא הניח את עטו מידו אפילו בשעת חליו הקשה.

וכמעט בכל פעם כשהייתי בא לבקר את החולה היתה תשובתו על שאלתי „מה שלומך?" מעֵין זו:

— לא טוב ביותר, שנתי נדדה בלילה, גם מדרגת החום עלתה קצת, אבל אין בכך כלום; העיקר שהתחזקתי ולמרות עיני כבודו של פוריץ שלכם — אַל יחשוב ה' לי עון! — תרגמתי בינתים עוד חלק גדול של „שיחה" חדשה.

ותוך כדי דבור הוא מזדקף ממשכבו ומוציא את ידו להוציא מתוך מגֵרת השלחן את מחברתו. ואתה נוטל אותה מידו של החולה וקורא בעונג את התרגום המצוין, שיש בו מעֵין מעשה יצירה מקורית ושאין אתה מוצא בה אלא חסרון אחד: „הכלה נאה יותר מדאי", כלומר הסגנון מלוטש ומזהיר ביותר ולפעמים, אמנם רחוקות, הוא נשגב מהשגת בני־הנעורים.

והסופר החולה מתלוצץ על מחלתו ומבטלה בבדיחה שנונה, או מסיח את דעתו ממנה לגמרי, ומדבר בחום־נעורים על מה שכתב, ועוד יותר על מה שבדעתו לכתוב. יש לו בגנזי מחו תכניות שונות של עבודה וצריך הוא, מחויב הוא למלאות את תעודתו ולכתוב עוד על זה ועל זה, לתרגם עוד זה וזה. הזמן כל־כך קצר והמלאכה כל־כך מרובה.

ובין הדברים האחרים מזכיר הוא — גם את הרומן הגדול, שעתיד להכתב על ידו.

כידוע, היה פרישמן שליט כמעט בכל מקצעות הספרות, ואין לך מקצוע שלא נסה את כחו בו מזמן לזמן ולא הכניס לתוכו מאוצרות רוחו הכביר. רק ביצירת רומן לא עסק עדיין עטו הפורה, אבל גם על זה חלם שנים רבות חלום־סופר יפה. רומן זה, בעל כמה וכמה עשרות גליונות, צריך להיות

למופת בספרות ישראל, כל גבוריו מרחפים נגד עיני רוחו בכל קומתם וצביונם, בכל פרטיהם ופרטי־פרטיהם, ואינו חסר אלא כתיבה בעט, פשוט לקחת ולהעתיקו על הגליון – ודבר זה יעשה בקרוב, ואז יכירו „עושי־הרומנים" העלובים שלנו וידעו מה טיבו של רומן עברי הגון...

ושוב ראיתי בפעם האחרונה את פרישמן הסופר מוטל על ערש־דוי בביתו בברלין. אמנם לא בנקל עלתה לי הפעם להוָדע איה מקום מגוריו של הסופר. ברלין בזמן ההוא נעשתה בתוקף המאורעות לעיר של „קבוץ גליות", אבל „קבוץ" זה נושא עליו חותם „גלות", ובקרב העיר הזאת „הגדולה לאלהים" מפוזר ומפורד גם „קבוץ" הסופרים... אולם סוף־סוף נודע לי מקום דירתו של הסופר החולה ויחד עם עוד אחד מחברַי הסופרים הלכתי לבַקרו.

הדבר היה ימים אחדים לפני עלותו על שלחן הנתוח, שקפד את פתיל חייו. החולה הקיץ אותה שעה משנת־צהרים קלה אחרי שעבר עליו ליל נדודים ויסורים קשים ונוראים. נכנסנו לחדר־משכבו והחולה התחזק בכל כחו וישב על מטתו.

– „מה בעיניכם מראה „יפת־תואר" כמוני?" – פנה אלינו בשאלתו בסגנון דבורו הרגיל. מראה החולה היה נורא, והדבור היה קשה עליו במאד מאד. אשתו התחננה לפניו שלא ידבר ולא יתרגש, גם אנו בקשנו ממנו שימעט בשיחה, אבל כל זה ללא הועיל. החולה לא יכול ולא רצה לעצור ברוחו והִרבה שיחה עמנו „על הכל", שיחה פרישמנית מתובלת, כדרכה, בהלצות יפות וחדודים שנונים.

על מחלתו הארורה, המעַנָה אותו כל הימים וכל הלילות וגורמת לו כל־כך יסורים קשים וכאבים אנושים, דִבר רק מעט. קצת דִבר על „הפוליטיקה הגבוהה" של דיפלומטֵי אירופה העושים שלום במרומיהם, ויותר על ה„פוליטיקה הנמוכה" של כמה מו"לי ישראל, דורשי שלומו וטובתו, שהביאוהו לידי כך שהוא, מחַבר ספרים לעשרות, מוטל נעזב ואין לו עכשו במה להתרפאות כדי לחלץ את נפשו ממות... והרבה יותר דִבר על עבודתו הספרותית, היקרה לו מכל יְקָר בחיים, על מלאכתו האחרונה, היא תרגום הדרַמה השֶקספירית „קוריולַנוס", שעלה בידיו, לפי דבריו, באופן מצוין ונעלה הוא על כל התרגומים שיצאו מתחת ידו עד היום, וצר לו מאד שעד עכשיו הצליח לתקן ולשכלל רק את המערכה הראשונה (עוד לפני יום או יומים התגבר על יסוריו הקשים וירד מעל מטתו וישב כשעתים אל שלחנו לעסוק בעבודה זו החביבה עליו) ושאר

המערכות זקוקות עדיין לתקון ולשכלול. ומדי דַברו זכר, כמובן, בין עבודותיו הספרותיות העתידות לבוא, גם אותו הרומן הגדול, בעל כמה וכמה עשרות גליונות, משאת־נפשו מאז...

— הנה עתיד אני, מחר או מחרתים — אמר במשך השיחה — לעלות לגרדום והמנתחים יואילו להכניס בבשרי את המאכלת החדה שלהם, כדי להסיר איזה סרח־העודף, אבל שאנן אני מפחד רע; בטוח אני שהכל יעלה יפה, ואחרי הנתוח אהיה שוב אדם שלם מוכשר ומסוגל לעבודה זו אשר אהבתי. כן, יש לי הבטחון הגמור בבריאות גופי, שהרי מרגיש אני בנפשי כחות עלומים ועוד ידי נטויה לעבוד וליצור הרבה מאד.

נבואת הסופר החולה, אויה, לא נתקימה. איזמל המנתחים החיש את הקץ — ופרישמן איננו. כמה מחשבות יפות של יצירות חדשות גדולות מתו עם המת הגדול. אולם ירושה רבה ועצומה, עשירה ונהדרה, השאיר אחריו לדורות בגנזי ספרותנו, ובתוך יתר כהניה הגדולים ישאר בה לברכה לאורך ימים השם המזהיר של דוד פרישמן הסופר.

תרפ״ג.

אחד העם

א. המורה

ראינוך כאריאל האמת וכאיתן הרוח,
נקי דעת, צנוע וטהור, בכתר כבגלוי,
בטוח באמתו ובדעת אחרים לא תלוי,
דורך בשבילו המיֻחד, בהיר עין ותקיף—

כך ראו עיני משוררנו ח״נ ביאליק את מורהו „אחד העם״ וכך הוא מצייר אותו (בשירו המצוין „לאחד העם״) בלשונו המדויקה והמכֻוָנה לתאור איתן אמתי, כדרכו, בלי שום הפרזה מליצית. וכל מי שיודע את הסופר אחה״ע מתוך כתביו הספרותיים, וביחוד מי שזכה להכיר אישיות מצוינה זו בחיים, יכול להעיד עד כמה ציור מזהיר זה מתאים לכל פרטיו אל המצויר.

„אריאל האמת״—דובר הוא וכותב תמיד בכל עת ובכל שעה אמת לאמִתה, אמת מן הגולה ואמת מארץ־ישראל, אמת מכל מקום, כהויתה וכמו שהיא במציאות, בלי כחל וסרק ובלי שום פניות ונטיות צדדיות. „הסופר — זהו דברו של אחה״ע באחת מאגרותיו — הרי זו כל עיקר תעודתו בתוך עמו: להאיר אור האמת על חזיונות החיים ולפקוח עיני העם שיראה כל דבר כמו שהוא לאמתו — השקפה זו היתה נר לרגלי תמיד ועל פיה כתבתי גם עתה מה שכתבתי. הגדתי מה שאני חשבתי לאמת, מבלי להתחשב כלל עם התוצאות המעשיות״ (אגרות אחה״ע, ח״ד ע׳ 269). וכך הוא מיעץ גם לאחרים המקשיבים לדבריו, והריהו כותב לאחד מעורכי הקובץ „העומר״ שבא״י: „תמה אני מאד על החלטתכם לבלי תת „השקפה״ על מצב הישוב. אם הבנתי את רמיזותיך, הטעם הוא, שאינכם יכולים לבשר טוב ואינכם רוצים לבשר רע. כשאני לעצמי הנני חושב „טעם״ כזה לעון גדול. השמיעו את האמת כמות שהיא, אם טובה ואם רעה, ובזה תביאו תועלת יותר הרבה מבשתיקתכם״ (שם ח״ג ע׳ 266).

כאלה וכאלה אפשר למצוא בכתביו ובאגרותיו, ואם באנו להוציא משם דברים הראויים ל„אריאל האמת" — אין אנו מספיקין.

מלא ענין בנוגע לזה קטע אחד, שאני מרשה לעצמי להוציא מתוך כתב־ידו של אחה"ע (שיבוא בדפוס בשם „פרקי זכרונות" באחד הקובצים): „ספר הזכרונות הזה התחלתי לכתוב בהיותי כבר „סופר מפורסם", ואמור אמרתי, כי הוא ימלא לי את הצורך שהרגשתי בנפשי לפרקים, להסב עיני מן הקהל ולהתבודד עם נפשי, לתת דין וחשבון לפניה, ורק לפניה, על כל מחשבותי ומעשי בימי חיי הבלי. אבל אחרי כתבי את העמודים הראשונים ושבתי וקראתי מה שכתבתי, הרגשתי בנפשי, כי ההרגל לכתוב בשביל הצבור כבר היה לי לטבע שני, וגם פה בחפצי לכתוב רק בשבילי בלבד, הנה עמוק בלבי מסתתרת תמונת „הקורא" העומד על גבי, ושלא במתכון הנני נותן לדברי צורה שתהיה ראויה לבוא לפני הקהל, כאלו יודע אני מראש שגם הדברים האלו סופם להתפרסם בזמן מן הזמנים, ולו גם אחר מותי. הדבר הזה הסיר לבי מאחרי ספר זכרונותי".

עד כאן מגיעה התרחקותו של „אריאל האמת" מצל־צלו של טשטוש האמת ומן הדומה לו בכל צורה שהיא.

„איתן הרוח" — ברוחו הכביר והתקיף הצליח לכבוש ולהכשיר לבבות, והשפעתו לפרקים היתה חזקה ונמרצה לא רק על תלמידיו המקשיבים לקולו וההולכים בעקבותיו, אלא גם על מתנגדיו שאינם סובלים את „אחד־העם'יות" והחושבים אותה לשיטה מזיקה בהרהוריה ופקפוקיה המרובים, ועל פי רב היו אף הם מרכינים את ראשם בפני המורה הגדול, שאותו הם מכבדים ואת תורתו אינם מקבלים.

ובאמת אי אפשר שלא להתרשם ושלא להתפעל, ברצון ושלא ברצון, מהאיש והסופר „נקי הדעת, הצנוע והטהור, הבטוח באמתו והדורך בשבילו המיוחד" בכל דבר ובכל שעה. „קו הישר" עובר כחוט השני בכל מה שיצא מתחת עטו המבורך, מהמאמר הראשון „לא זה הדרך" עד השורה האחרונה של ארבעת חלקי „על פרשת דרכים", ומהאגרת הראשונה עד האחרונה בששת חלקי „אגרות אחה"ע". בכל הוא הולך לשיטתו, שיטה ברורה ובהירה, שלמה ומסודרה, המטביעה את חותמה המזהיר על כל דבריו בפה ובכתב. לא זה הדרך של פזיזות וקפיצות, של חוסר מתינות ודחיקת הקץ, של תקוות נפרזות והצעות דמיוניות ומעשים מלאכותיים ואויריים שאין להם יסוד ובסיס, של ויתורים ופשרות בדברים יסודיים, של רעש ושאון וקשקוש ב„אסתרא בלגינא" ותקיעת שופר של משיח מדומה ואחיזת עינים

של ריקלמה. זה הכלל, לא הכמות הוא העיקר אלא האיכות, ולפיכך אין לבקש הצלחה ותחבולה להשגת המטרה במקרים פתאומיים ולסמוך על נסים ונפלאות, אלא צריך לבחור „דרך ארוכה וקצרה", דרך טבעית של עבודה טבעית והתפתחות מודרגת „ההולכת לאט", לא בפסיעות גסות אבל בטוחות, כדי שיהא בנין התחיה בנין של ממש, הנעשה לפי תכנית מושכלת שלמה ומתוקנת על יסוד נכון, שנקבצות בו אבנים שלמות, אם גם קטנות, בידי בונים מומחים. אין לחו"צ או ציוני לרמות את אחרים ואת עצמו: „ישוב א"י אינו תשובה על שאלת „מה נאכל" של כל יחיד ויחיד כ"א על שאלת החיים של הכלל כלו"; ובכלל לא „באשר „מרובים צרכינו" חובה עלינו שתהיה „דעתנו קצרה" לבלתי הבין כי צורך ויכולת אינם שמות נרדפים. כל עצמה של הציוניות לא באה אלא להשיב לעמנו, ע"י יסוד מרכז לאומי, את אחדותו, את כחו הרוחני ואת כבודו הלאומי אשר גלה ממנו". „תחית־ישראל בתור עם חפשי, החי ברוחו ומתפתח לפי טבעו — אך דרך אחד לה ובלתו אין: לשוב ולהתרכז בארץ האבות, כבשנים קדמוניות, ולהחיות את העם ע"י הארץ ואת הארץ ע"י העם", ולשם כך צריך „לקבץ לא"י חלק ידוע מן העם, והחלק הזה, בהגיעו שם ברבות הימים לחיים טבעיים וחפשיים יהיה המרכז לחיינו הלאומיים בכללם וישפיע מרוחו על כל שאר חלקי העם אשר ישארו בארצות נכר". ולתכלית זו „טובה קולוניה אחת מתוקנת שיהיה בכחה לחבב את הארץ על העם, מעשר קולוניות רעועות, שחבת הארץ מגינה עליהן".

ומה נפלא הדבר, שדוקא בדברי אחה"ע בעל הסגנון הברור והמדויק, מצאו רבים מקום לטעות ולגלות בתורת שיטתו פנים שלא כהלכה. ועל זה הוא מרבה להתאונן ולקבול בכמה מאגרותיו לרעיו ומכריו. „כמדומה לי — הוא כותב — שלא רבים יִמָצאו בין חו"צ אשר הקדישו כחם וזמנם לעבודת הישוב המעשית יותר ממני. ואם לא דבר זר ותמוה הוא, כי יחד עם זה הנני נחשב בעיני רבים כמתנגד לכל עבודה מעשית? אם תשוב ותקרא כל מה שכתבתי בענין זה, אקוה שתמצא בעצמך, כי לא אל המעשה התנגדתי, כ"א אל אופן העשותו. ובדבר הזה צר לי מאד, כי כמעט כל נבואותי נתקימו" (אגרות א"ה, ח"א ע' 138). ולאחר: „בכל עת שאני שומע אומרים עלי, שאני דורש „אצילות מוסרית", שאני מסיר לבי מן המציאות וכו', — נדמה לי, כי האומרים כן לא טרחו להתבונן היטב בדברי ומיחסים לי דעות שלא עלו על לבי מעולם — — — וכפי שאשפט ע"פ סימנים שונים, כבר מתעוררים איזו מן הקוראים לבחון את המשפט הזה, המהלך מפה לפה

ומקולמוס לקולמוס, כקבלה שאין להרהר אחריה" (שם ח"ג ע' 158). ועוד לאחר: „נפלאתי בשמעי גם מפיך מעין מה שאני שומע יום יום מפי סופרים ידועים בכה"ע: כי הנני „רוחני" כולי, והאידיאל שלי לבנות בא"י „ירושלים של מעלה", שישבו בה אנשים הרחוקים מעולם המעשה ויהנו מזיו השכינה. זהו שקר, שבדו אחדים ממתנגדי זה כמה והוא הולך ועובר מפה לפה. אלו היה זה האידיאל שאני שואף אליו, לא הייתי מקדיש זמן וכח במדה מרובה לישוב א"י המעשי ולא הייתי יורד לעומקן של הלכות הקולוניזציא האגררית בא"י, כמו שעשיתי עד כמה שיכלתי מגעת. האמת היא, כי מלה אחת בלבלה את המושגים. אמרתי תמיד, כי התנועה הציונית היא תנועה „רוחנית", ומזה דנו אחרים, שאיני רוצה כלל לראות את הצד המעשי שבדבר, והכל, מן המתישבים עד הקולטורה שעתידה להברא על ידם — הכל צריך להיות רק רוחניות שברוחניות. אבל באמת קראתי את הציוניות בשם תנועה רוחנית רק על שם ס ו פ ה ו ת כ ל י ת ה, כלומר שאין בכחה לבער מן העולם את „הצרה היהודית" החמרית, אחר כי לא יוכל כ ל העם לעקור דירתו לא"י, ומטרת התנועה היא אפוא רק זו: לברוא לעמנו מרכז לאומי, שפעולתו על ב נ י ה ג ו ל ה תהיה ר ו ח נ י ת בלבד, כלומר שירומם את רוחם ויחזק אחדותם ויתן תוכן נאות לחייהם הלאומיים (שם שם ע' 159).

אגרות אחה"ע בכלל כחן רב לפזר את העננים, שהשתדלו מתנגדיו לעַנן ולהאפיל על שיטתו, ויש בהן השלמה יפה לכתביו מכמה צדדים. לדוגמא, על הטענה הידועה, שיש לפעמים שנחוץ לדחוק את השעה, הוא נותן תשובה שנונה: „לא אכחד ממך, שבשחוק מר קראתי את טענותיך ע"ד השאלה: אם הגיעה או לא הגיעה השעה... עוד הפעם מה ששמעתי כבר מאה פעמים ואחת: „השעה לא תבוא מעצמה אם לא ידחקוה אנשי מעשה" וכו' וכו'. רבונו של עולם! האמנם תחשבו — אתה וכל בעלי טענה זו שקדמוך — שזקוק אני ללמוד אמת זו מפי אחרים, ולא עוד אלא שאיני מסוגל לקלטה אף לאחר שהשמיעוני אותה פעם אחר פעם? ודאי, צריך „לדחוק" את השעה, אלא שצריך לדעת קודם כל איזהו ה צ ד הראוי לדחיקה. אם רוצה אתה להכנס לבית סגור, אפשר שתגיע לכך כשתדחוק את ה ד ל ת (אם אינה סגורה יפה יפה), אבל לעולם לא תשיג את מבוקשך כשתדחוק את ה כ ו ת ל ס ת ם" (שם ח"ד ע' 128).

ו„איתן הרוח" הוא גם „בהיר עין". רואה הוא תמיד בעיניו הבהירות את הדברים כהויתם, בוחן ובודק אותם יפה יפה ומתוך בחינה ובדיקה זו הוא רואה גם את הנולד ומגיד מראשית אחרית. ולא בו האשם אם מוכרח

הוא להגיד חזות קשה ולנבאות לפעמים קרובות עתידות רעות, ואם נבואותיו, לצערו העמוק, מתקימות על פי רב במלואן. גם לבעל „שלטון השכל" הזה יש לב רגש היודע לחלום חלומות יפים, אבל הוא אינו נותן לו, ללבו, לשגות בדמיונות ואילוזיות מלאות זיו שוא ובעל־כרחו מרגיז ומשליט עליו את השכל הבהיר, הרואה סופם של מעשים מקולקלים ו„בנינים" מבוהלים שאין להם יסוד ממשי, גם רואה חובה לעצמו לבלי לכבוש את נבואתו ואת אשר יראה יגיד לא בשפה רפה, אלא בפה מלא... „צר לי מאד — הוא קורא באגרת שהבאתי למעלה — כי כמעט כל נבואותי נתקימו". ובאמת לא קשה לקורא עשרת הכרכים של כתבי אחה"ע ואגרותיו למצוא ולהראות באצבע על כמה וכמה „נבואות" כגון אלו.

הנה, לדוגמא, „הנבואה" האחרונה בנוגע ל„הכרזת בלפור" המפורסמת. במעשה ההכרזה זו גם אחה"ע, כפי שנתגלה לקוראים מתוך האגרות, לקח חלק לא מעט. בלונדון נוסד אז „ועד מדיני" על יד ההסתדרות הציונית שהוא, אחה"ע, היה אחד מחבריו, ובאחת מאגרותיו הוא כותב על זה: „האין זו אירוניא של המזל, שלעת זקנתי התחלתי להשתתף (אם כי לא באופן אקטיבי ביותר) בדיפלומטיא הציונית? אבל המאורעות השתלבו כך שאי־אפשר היה להיות אחרת" (ח"ה ע' 310). הכל הכירו אז כי הגיעה „שעה הסטורית גדולה" ליהדות ולארץ־ישראל, ולאחר מתן ה„הכרזה" נתלהבו כל הלבבות עד מאד והתחילו לראות בזה לא רק „עקבות המשיח", אלא ביאת המשיח ממש וגאולה שלמה. ושוב לקח „בהיר העין" אחה"ע על עצמו את התפקיד המר והמכאיב לגעור בנזיפה בעתונים האמריקאים על זה „שאינם חוששים להלהיב דמיון העם, מי לשם פרופגנדא ומי לשם סנסציא בלבד, בבשורות בדויות והבטחות נפרזות", ולהזהיר את העם שלא יתלהב יותר מדאי ולא ידחק את הקץ. „רשאים אנו אמנם לקוות, — הוא כותב על זה באחת מאגרותיו — שהללו שהיכולת בידם ימלאו את הבטחתם ויתנו לנו את האפשרות לבסס ולסדר את עבודתנו בארץ ישראל על יסודות לאומיים בטוחים, ובכל זאת עוד שנים לעשרות תעבורנה עד שנוכל לדרוש בצדק, שתהא ארץ־ישראל „מדינה יהודית" ממש, כלומר עד שנהיה אנחנו רוב התושבים בארץ. ובמשך זמן המעבר הזה — התכונות הנפשיות היותר נחוצות לנו הן: התמדה וסבלנות. בעינים גלויות ובדעה מיושבת צריכים נהיה לטפס ולעלות על ההר הגדול אשר לפנינו, לטפס ולעלות בצעדים נכונים ומדודים היטב מראש, בהתמדה שאינה פוסקת ובסבלנות שאינה מונה ימים ושנים. רק בחלום אפשר לראות הר כשערה ולהגיע בטיסה

אחת עד שמי השמים. אבל בחלומות לא יִבָּנֶה עם ולא תִבָּרֵא ארץ נושבת״. (ח״ו ע׳ 38—39).

מי יתן ונזכה והיו עיני המורה הגדול עוד רואות לעת זקנתו הרבה מעשים גדולים בבנין הארץ שלא יהא לו להתנגד גם ל„אופן העשותם״, והבנים הבונים יהיו מטפסים ועולים על „ההר הגדול״ אשר לפניהם „בעינים גלויות ובדעה מיושבת, בצעדים נכונים ומדודים היטב מראש״, ו„אריאל האמת ובהיר העין״ יראה וישבע נחת, ובשמחה רבה יוכל לנבאות מראשית אחרית טובה ויפה ולקרוא בכל לבו המסור בכל, ימי חייו לאומתו וארצו ולתחית שתיהן: „הלואי שנבואותי יתקימו במלואן ושלמותן!״

אב, תרפ״ו.

ב. חיים של יסורי הרוח.

„מארת אלהים רובצת עלי – כך מתאונן אחד העם במכתבו לאחד מבעלי „אחיאסף" – כי כל מה שחלמתי וקויתי בימי חיי הבלי, כשתגיע השעה המוצלחת שאראה את חלומי מתגשם בפעולה, רואה אני תמיד את השטן מרקד נגדי מראשית הפעולה ומשחית את הדבר ביסודו, באופן שאין תקוה עוד לעשות דבר מתוקן ושלם" (אג' אחה"ע ח"ג ע' 36).

מארת אלהים כגון זו רובצת אמנם, פחות או יותר, על כל אנשי הרוח בעלי משאת־נפש אידיאליסטית: חולמים הם חלום נשגב ונושאים את נפשם לאידיאל רם ונשא, ובהגיע תור החלום להתגשם בפעולה ממשית – בא השטן ומרקד נגדם בדמות בני אדם קלי דעת ופזיזי מעשה, הבאים להשתתף גם הם בהגשמת אותו החלום על פי דרכם ומרבים לקלקל ולהשחית את כל הענין בתחלתו, באופן שאין תקוה שיֵצא מזה דבר שלם ומתוקן כל צרכו. אולם מארה זו מעיקה ביותר בכל כובד משאה על אידיאליסטן מהמין הנעלה כאחה"ע והיא ממררת ומהפכת לטרגדיה מעציבה מאד את חיי אדם כמוהו, בעל נפש אצילית, המלאה רגש א ח ר י ו ת כבירה בכל ענין שנִתן לה לענות בו, העובד עבודה תמה ונאמנה בתור סופר להלכה ועסקן צבורי למעשה ומתיחס לעצמו תמיד בכל חומר ותוקף של תביעות ודרישות אידיאליות, וכל זיוף האמת ופגימת הצדק והיושר עושים שרטת ברוחו וגורמים לו יסורי הנפש. הבן־יקיר של החלום, ילד־השעשועים של חזון הדמיון, מקבל במציאות פרצוף משונה, באשמת „השטן המרקד" בצורות שונות, והחוזה השואף לשלמות, העומד „על פרשת דרכים" ומסתכל בעיניו הפקוחות בדברים כהויתם– עליו לקרוא מדי פעם בפעם בכאב לב: „לא זה הדרך! לא אל הנער הזה התפללתי!"...

לא נבוא בזה לבדוק בפרטי החיים בעולמו הפרטי של אחה"ע, שגם הם יכלו אמנם לספק חומר לא מעט בדבר הזה, ונתבונן רק אל יסורי הרוח הכביר וענוייו הקשים בעולם הספרות והעסקנות הצבורית.

א.

לעולם הספרות, בתור תופש עט סופרים, נכנס אחה״ע לא בימי נעוריו, שלא כדרך שאר סופרי ישראל. מאמרו הראשון („לא זה הדרך״) נתפרסם בדפוס בהיותו בן שלשים ושתים שנה. ולאחר כמה שנות עבודה ספרותית, לאחר שהוציא מתחת ידו כמה וכמה מאמרים ומחקרים מצוינים, שהקנו לו שם גדול בספרותנו, כתב על עצמו (בהקדמתו למהדורה הראשונה של עפ״ד ח״א): „לא נחשבתי בעיני מעולם כסופר אמתי, כי אם רק כאורח בהיכל הספרות, אורח הנכנס לפרקים, לשם מטרה מיוחדת, והיוצא מיד כשעשה חובתו״. אמנם „אורח״ יקר זה היה מתיחס בכל עת לעבודתו הספרותית בכובד־ראש גמור ובהכרת אחריות זו שמצוינים בה כל דבריו ומעשיו. ונאמנה מאד עדותו שהוא מעיד על עצמו באחת מאגרותיו: „שעות ידועות בכל יום הייתי עוסק בהבלי העוה״ז, ואח״כ, בשובי לחדרי ולספרי ולשלחני, נהפכתי לאיש אחר והייתי בעיני ככהן גדול העובד עבודתו בקדש הקדשים, כי אמנם עבודתי בספרות ובצרכי הצבור היתה בעיני קדושה תמיד, ובכל כחי הייתי עמל לעבוד במקדשי זה בקדושה ובטהרה״ (אג׳ אחה״ע ח״א ע׳ 14). ובמכתב אחר: „אינך רוצה להבין, שאם יש איזה ערך למאמרַי, זה הוא רק מפני שאינם נכתבים כלאחר יד. כל מאמר עולה לי בזמן וכח הרבה יותר ממה שעולים לאחרים אולי עשרה מאמרים״ (שם ע׳ 232). ועוד במקום אחר: „ואני אינני סופר „בחסד עליון״, היושב אל השלחן בנוח עליו הרוח וכותב וכותב כמעין המתגבר. בזיעת אפים ובעמל נפש אכתוב מה שאכתוב ושמעתתא שלי בעי צלותא״ (שם ע׳ 3). ובהיותו „מקשה לילד״, כמו שהוא אומר על עצמו, היה חש בראשו לאחר מעשה, כלו׳ לאחר כתיבת כל מאמר ומאמר, יומַים, ולפעמים שלשה ימים רצופים. והוא לא חשב עדיין את מאמרו לנגמר ומתוקן כל צרכו עד שהראהו לאחד „המבינים״. „מיָמַי — הוא כותב — לא מסרתי לדפוס שום דבר שיצא מעטי בטרם אתנהו למקרא לאיש אחד או שנים הנחשבים בעיני לבעלי טעם (ובמקום שאין כאלה אסתפק לזה גם בקוראים פשוטים) ואעשה אזני כאפרכסת לשמוע לכל הערותיהם, ובלי חמלה אמחק ואשנה כל דבר אשר אראה כי עושה הוא רושם לא טוב מאיזה צד, אע״פ שבעיני הוא מוצא חן. והיא שעמדה לי להנצל ממבטאים שונים, שמשכו את לבי ע״י החדוד שבהם וכתבתים ושאח״כ הייתי בודאי מתחרט עליהם אלמלי נדפסו״ (שם ע׳ 103); ולאחר כמה שנים הוא כותב לסוקולוב בענין זה: „נוהג אני כל ימי, שקודם שאני מפרסם איזה מאמר בדפוס, הנני נותן את הכת״י למקרא לאיזה בר־

סמכא, ואם אין בר־סמכא ממש אני מסתפק באיזה קורא בעל־טעם, ועפ"י הנסיון ידעתי, שמנהגי זה הצילני פעמים רבות משגיאה" (שם ח"ה ע' 232).

כדאי להזכיר כאן גם את יחסו של אחה"ע לעבודת התרגום של מחברת אחת: ועד חו"צ באודיסה פנה אליו בהצעה לקבל על עצמו את תרגום מחברתו המפורסמת של הד"ר פינסקר „אבטואימנציפציה", והוא נענה לזה ברצון, בהיותו מחבב מאד את המחברת, אבל פקפק בדבר מטעם אחר: „מעודי – כתב – לא עסקתי במלאכת התרגום... וע"כ איני יכול לדעת מֵראש, אם יש לי כשרון למלאכה זו בכלל, ובפרט לתרגום זה שדורש כמה מעלות יתרות" (שם ע' 157). ובכן הוא מציע שישלח לועד חו"צ העתק של העמודים הראשונים וזה ימסרם לשנים או לשלשה סופרים מומחים ואלה ישפטו על התרגום „בלי צל של משא פנים". ובשלחו אחר כך להועד לשם בקרת של מומחים את תרגום ארבעת העמודים הראשונים של „אבטואימנציפציה". הוסיף: „ואבקשכם לבל תראו בכל זה „פידנטיסמוס" מצדי. יקרה וחביבה עלי המחברת הזאת והרבה טפלתי בה לפנים, כידוע לכם, ועל כן רוצה הייתי שיהא תרגומה העברי לא נופל מן המקור, למען יהיה לה בספרותנו ערך קלַסי לדורות. ואם אני איני יכול לתרגמה באופן כזה, אולי ימצא מתרגם אחר יותר מסוגל לזה" (שם ע' 178). ואחר כך כתב לאחד מידידיו: „כבר כתבו לי גם מבית הועד. שאופן תרגומי מצא חן בעיניהם. עבודה זו אוכלת זמן ויגיעה הרבה יותר משחשבתי מראש. אף־על־פי־כן אם יעלה בידי לתת את האבטואימנציפציה בתרגום עברי הראוי לה, אהיה מאושר. זה יהיה מעין תשלום גמול לשמו של פינסקר על השעות של התרוממות הרוח שנתנה לי מחברתו בעת שכתבתי את מאמרי „ד"ר פינסקר ומחברתו" ו„התורה והעבודה" (שם ע' 191).

והנה הסופר הזה בעל הסגנון המצוין בדיוק רב ובבהירות נפלאה, השוקל בפלס כל בטוי וניב והבוחן ובודק כל דבר שיהא דבור על אפניו והמקפיד הקפדה יתרה על כל מלה ומלה שתקָבע במקומה הראוי ולא תסבול טשטוש כל שהוא, – דוקא עליו, על סופר דיקן כזה, נח שבט הגורל להיות לפרקים בלתי מובן בעצם הדברים לקהל הקוראים ורבים יגלו פנים במאמריו שלא כהלכה המכוונת. עוד בהקדמה לחלק הראשון של „על פרשת דרכים" מהדורה ראשונה, לאחר שש שנות עבודה ספרותית, אנו שומעים אותו קובל במרירות על „מארת אלהים" זו: „יש ויש לי להתעצב אל לבי, בעשותי חשבוני הספרותי ובראותי מה תוצאת כל עמלי לאחר שש שנים – – – אם רואה אדם שאין דבריו מובנים, כלומר, שאין הקהל רוצה להבינם על אמתותם,

ויותר שהוא מוסיף יגיעה להטעים מה שבלבו בכל מיני טעמים שבעולם, כן מוסיפים אחרים יותר ויותר, הללו בזדון והללו בשגגה, להוציא מדבריו מה שאין בהם, או גם ההפך ממה שיש בהם, ולקנטרו בשאלות ותרעומות שאינן ממין הטענה — — — אין להתפלא אם סוף־סוף יתחיל להרגיש עיפות וידיו תרפינה". עברו עוד י"ב שנה והוא חוזר לאותו החזיון המעציב וב„ילקוטו הקטן" („מלים ומושגים" — עפ"ד ח"ד ע' 91) הוא משתדל לחקור ולעמוד על סבתו: „שכשמרצים לפני הקהל איזו מחשבה שאינה לפי רוחו, לא די להרצותה בצורה ברורה ומוגבלת מצד ההגיון, אלא צריך להביא בחשבון גם את „הפסיכולוגיא" של השומעים, אותה מכונה המרכיבה מלים ומושגים מין בשאינו מינו לפי צורך בעליה — — — עכשו מודה אני, שמן הצד הזה, הפסיכולוגי, צריך היה לחוש, שהפורמולא „מרכז לאומי רוחני" תתן „להרוצים לטעות" מקום להתגדר בו, אף־על־פי שמצד ההגיון ברורה היא כל צרכה ומכוונת היטב למושג הכלול בה — — — צריכה היתה זו („המכונה" הפסיכולוגית) להאחז באיזו מלה בשביל לתת להשקפה הבלתי רצויה לקהל צורה של „אבסורד". אולם סבה פסיכולוגית זו, כנראה, לא יכלה להשקיט את רוחו ולהסיר את תמיהתו הגדולה על „החזיון" המשונה הזה, ואחרי כל אלה נשאר הדבר כחידה סתומה בעיניו, ובאחת מאגרותיו בשנת תרע"ג הוא נאנח שוב על כך ואומר: „כל ימי הייתי תוהה על הדבר, שאיני מצליח לברר דעותי, אף־על־פי שמשתדל אני לכתוב בשפה ברורה ובדיוק האפשרי. בדקתי כמה פעמים בסגנוני ובדרך ההצעה שסגלתי לי, אולי אמצא את הסבה — ולא מצאתי" (ח"ד ע' 309).

ב.

ובתור עורך דברי סופרים אחרים, וביחוד עוסק בעריכת הירחון „השלח" שנוסד על ידו — גם־כן לא שבע אחד העם נחת מרובה, ולפעמים קרובות הרגיש בזה מרירות של „מארת אלהים". לעיניו לא היה שום עתון עברי הקודם לפניו, שיוכל לשמש מעין דוגמה של מופת. „השחר" של סמולנסקי, שהיה סמל השלמות בעיני רבים מן המשכילים, לא היה לפי רוחו וטעמו של אחה"ע כלל וכלל. אדרבה, ירחון זה שמש לו לאחה"ע למופת שלילי: כיצד שלא להוציא ירחון לישראל. וכך הוא כותב באחת מאגרותיו לאחר שיצאו שלש החוברות הראשונות של „השלח": „אם טובים מאמרי „השלח" או ממוצעים — ישפט כל אחד לפי טעמו, אבל בעד זה ערב אנכי, כי באלף עמודים מ„השלח" לא ימצא קורא אירופי כל כך „בטלנות" ופטפוטי

הבל כמו שימצא בכל חוברת מ„השחר". וזה אצלי העיקר: לחנך את הטעם הטוב של הקוראים עברית, עד שלא ימצאו עוד נחת באותם „המאמרים" נעדרי הטעם וחסרי הנימוס שהם בולעים עתה בחשק נמרץ ושאין בשום ספרות אחרת דוגמתם" (ח"א ע' 58–59).

„לחנך את הטעם הטוב של הקוראים" – לאו „מילתא זוטרתא" היא, ביחוד בשעה שמוטל על העורך לעבוד את עבודת החנוך הזאת בעזרתם של סופרים, שרובם אף הם, במחילה מכבודם, מחוסרי טעם. ואחד העם העורך, בעל הטעם המתוקן והמלא הכרת האחריות הגדולה שהטיל על עצמו, היה עובד עבודה קשה, עבודת פרך ממש. מצד אחד הטִפּול המרובה לתקן ולהכשיר לדפוס את מעשי ידי אחרים, לבדוק אותם יפה ולבער מתוכם את „החמץ", את שפעת הלקוים והפגימות בטעם ובנימוס וגם בסגנון, ומהצד השני הזהירות היתרה, בשעת מעשה זה של „חתוך האברים המשחיתים את תואר הגוף כלו", שלא לפגוע, חלילה, ב„עצמיותו" של אותו הסופר, שהעורך מרבה לטפל בו כדי להוציא מתחת ידו את דבריו של זה „מתוקנים" עד כמה שאפשר, – היש עבודה מפרכת יותר מזו את הגוף והנשמה כאחד?

לא נפלאת היא, אם אנו מוצאים בהרבה מאגרותיו של אחה"ע, שנכתבו במשך שש שנות עריכת „השלח", סמנים מובהקים של השתדלות עצומה „לחנך את הטעם הטוב" של סופרי ישראל הטרחנים, ויחד עם זה אנו שומעים לפעמים קרובות הד אנחות העורך, המתאנח תמרורים תחת סבלות „מארת אלהים" זו. מתוך הכרה נמרצה כי „בעניני טעם וד"א האחריות היא על העורך לא פחות מאשר על המחבר", הרשה לעצמו לשלוח יד במלאכת סופריו כדי „לתקן ולשנות, להוסיף ולגרוע" בכל המקומות שיש צורך בכך לפי דעתו, והנהו משקיע בעבודה זו הרבה עמל ויגיעת בשר ורוח. „הנני עמל לפעמים קרובות – הוא כותב באחת מאגרותיו – בתקון מעשי ידי אחרים אולי לא פחות ממה שעמלו אותם האחרים במעשי ידיהם", ויש „שהמחק ירבה בהם (בכת"י) על הכתב, והכתב בין השיטין על מה שבשיטין". ורוב הסופרים, כמובן, לבם מְרתח מפני היד שנשתלחה במאמריהם ואינם רוצים בשום פנים להשלים עם הדיו האדומה של העורך „האכזר", והם מתמרמרים ומתרגזים עליו וממררים את חייו בטענותיהם ותלונותיהם, והוא מצדיק ומסביר את מעשהו בפני המתאוננים. לאחד הוא כותב: „על דבר השנויים שעשיתי בלשונו אוכל לתת דין וחשבון על כולם לפני כ'"; לשני: „אם תבוא הלום לימי הקיץ, הנני מתחייב ליתן לפניך דין וחשבון בעל פה, ואחשב כי תהיה מוכרח להודות שלא עשיתי אותם בלי טעם מספיק"; לשלישי: „בטח לבי, כי

אם תתבונן בדברים היטב, תמצא טעמי ונמוקי בכל הדברים (בנוגע למחקים וההשמטות), ותודה שלא בקלות דעת שלחתי יד במלאכתך"; לרביעי: „אלו הייתי מביא לך בזה ציטטות מתוך דבריך, היית מתבייש בעצמך. נושא בלי נשוא, התחלת מאמר בלי סופו, מליצות מגומגמות ובלתי מובנות ועוד ועוד — כל זה נמצא בכל עמוד"; ובכן מה עורכו שואל מעמו: „אחת אבקשך — לעתיד בטרם תשלח את המאמר קרא נא בעצמך מה שכתבת". וכך הוא כותב לחמישי: „מזה נראה, שאין מנהגך לקרוא בעצמך מה שכתבת — דבר שנכשלים בו הרבה מסופרינו". „חבל שאין סדר למשנתך" — כותב הוא לששי. ולשביעי: „במחילה מכבודך, קמחא טחינא טחנת הפעם". ולשמיני: „גרעין טוב יש תמיד בדבריך, אבל הקליפה היא „חשכת עננים", ועוד ועוד כיוצא באלה. והכתוב מדַבר לא בסופרים מ„פרחי כהונה", לא בתלמידים „מתחילים" שלא שמשו כל צרכם, אלא דוקא בסופרים מובהקים, מ„הכהנים הגדולים" בהיכל הספרות. ואותם צריך היה העורך להושיב על ספסל התלמידים ולהורתם דעה לפעמים בתורה אלפא־ביתית. ככה הוא מסביר, למשל, לאחד הסופרים המפורסמים, שאין לכתוב „הרעיון הִכה שוק על ירך" („האמנם יש „שוק וירך" לרעיון, ואנחנו לא ידענו!") או „כתינוק בן יומו שואל שאלות תם" („הראית מימיך תינוק בן יומו שואל שאלות?"). ותופשי העט היחסנים, כאמור, מתמלאים חֵמה ורוגז על המעיז לקצץ בנטיעות שלהם ומרבים לבוא לפניו בטענות ותביעות על המֵתת „העצמיות" ומחיקת „הצורה המיוחדה", והוא מוכרח לחזור ולהתנצל פעם אחר פעם: „אינני מודה באשמה זו שאתה מטיל עלי, כי הנני ממית את „עצמיותם" של הסופרים. אדרבא, הנני משתדל להשאיר לכל אחד את מחשבותיו גם סגנונו, רק שתים אני דורש: שיהיו הדברים מ ו ב נ י ם ובלי מליצות יתרות שאינן אומרות כלום, ושיהיה הסגנון כדרכם של תלמידי חכמים אמתיים, המדברים בענוה ואינם מבליטים את ישותם ביותר"; ולאחר: „איזו הם השנוים שבהם מחקתי את הצורה המיוחדה מעל דברי הסופרים? לפי אמונתי אני זהיר אני מאד באותה הצורה המיוחדה, ומה שאני מוחק או משנה איני עושה כן אלא על יסוד הטעם או ההגיון המשותף (או שצריך להיות משותף) לכל הצורות השונות".

אולם דברי התנצלות כאלה וכאלה לא הועילו להשך מעליו את תלונות הסופרים „הנעלבים", ובאחת מאגרותיו אלי הוא מתאונן על המצב המוזר שהוא נמצא בו: „תבן לא נִתן לי (או יותר נכון: ת ב ן נתן לי)", ובסופה הוא שופך את מרי שיחו: „אין לנו כמעט לא ספרות ולא סופרים ואף לא אנשים מן הישוב שידעו לכתוב שנים שלשה עמודים כ ר א ו י, כלומר שגם ב ל ש ו ן

אחרת היה זה כראוי. ובעת שיתן ה׳ ואמסור לדפוס את המאמר הראשון שלא יהיה בו שום מחק ושום תקון מצדי — עבידנא יומא טבא לרבנן. ולא עוד אלא שכפי מעוט יכלתם והבנתם כן גדלה גאותם. רובם (ביחס לזה יש מועט היוצא מן הכלל) חושבים כל פרַזה ריקה שפלט עטם, כל בדחנות חסרת טעם, לתורה שלמה, שהנוגע בה כמחריב עולם מלא, ועלי להצטדק בלי הרף על „החרבן" שעשיתי, לבקש מחילות, ולהמתיק את המרור — ולעשות את שלי".

ואין פלא אם יש שהעורך הוגה ברוחו הקשה: „עליה זו שנתעליתי להיות „רידקטור" בישראל ירידה היא לי", ואומר במרירות שאלו יכל להעשות בורסקי, או גורף ביבין, היה בוחר בזה בחפץ לב. ובמקום אחר הוא כותב: „איני יודע עבודת פרך קשה מזו של עורך מכ"ע עברי, אם אך רוצה הוא למלאות חובתו באמונה, ולאיש בעל כשרון ובעל מחשבות — העבודה הזאת היא סם מות לרוחו" (שם ח"ב ע׳ 208). ומי כאחד העם „איש בעל כשרון ובעל מחשבות", הרוצה בכל נפשו למלאות בכל עת את חובתו באמונה? ועל איש כזה היה מוטל לעבוד במשך שש שנים „עבודת פרך" זו של עורך בישראל עד שעלתה לו להשתחרר ולסלק את ידיו מעבודה זו, שהיתה „סם־מות לרוחו"...

ג.

לא הרבה נחת־רוח מצא אחד העם בחייו גם בתור עסקן צבורי. הוא, האידיאליסטן ואציל הרוח, „אריאל האמת" ובעל נפש מלאה הכרת האחריות הגמורה בכל דבוריו ומעשיו, השואף ודואג תמיד לשלמות המעשה, כמו שהיה שואף ודואג לשלמות המחשבה, — היה פוגש לעתים קרובות בדרך עסקנותו הצבורית בחזיונות שליליים של כשלונות, פגימות ולקויים, התלויים לא בעצם הדברים אלא בפזיזות וקלות־דעת ורשלנות, שאין להן כפרה, מצד המטפלים בהם, וכל אלה היו משַדדים את מנוחתו וממררים את חייו.

בראשונה יש להזכיר ענין השייך אף הוא לעולם הספרות, זה ענין „אחיאסף" שנִתן לו, לאחד העם, לענות בו כמה שנות עמל ורוגז.

בעלי „אחיאסף", כשנגשו להרחיב את פעולת הוצאת הספרים, שנקרא בשם זה, בכסף בעלי מניות ממחנה חובבי שפת־עבר וספרותה, נתנו עיניהם באחיהם הגדול בעל השם הטוב אחה"ע, שיהא שמו נקרא על המוסד החדש ושהוא ינהל אותו בעצותיו הטובות כיד ה׳ הטובה עליו. אחה"ע נענה לכך בחפץ לב, בהאמינו שהדבר יעלה בידו ויצליח להשפיע על המוסד החשוב

כלבבו ולהביא בזה ברכה לספרותנו; אבל זווג זה לא עלה יפה כלל ורבות שבעה לה נפשו של אחה"ע האצילית תמרורים בגלל אותו הקשר.

בעלי הועד העומדים בראש „אחיאסף" היו אמנם יהודים לאומיים כשרים וחובבי־ציון טובים וגם חובבים נאמנים של הספרות העברית הקרובה ללבם, ובכל נפשם חפצו בהרמת קרן „אחיאסף" לא לשם תועלתם הפרטית כל־שהיא, אבל השגתם בעניני ספרות לא היתה רחבה ביותר; חוץ לזה היו חברי הועד טרודים, כנהוג, כל אחד בעסקיו שלו. רק אחד מהם, שהיה אף הוא עסוק כל היום בהנהלת עסק פרטי של אחרים, הקדיש לענינים היגעים של „אחיאסף" את רוב שעותיו הפנויות בערב, והוא היה בהם „רוח החיה" ונשא על שכמו את כל עול סבלה של הוצאת־הספרים. ובאמת היה זה „איש חי רב פעלים", הנכון תמיד להקדיש את שארית זמנו ולעבוד במרץ מיוחד לטובת הפרחתו והצלחתו של „אחיאסף", ילד־שעשועיו כל הימים, אבל שעתו, כאמור, היתה מצומצמת מאד ומספיקה רק לעבודה חטופה בחפזון רב ובעמידה „על רגל אחת"; ומהצד השני דעתו והשקפתו של זה על טיב הדרכים המובילים אל הצלחת המוסד היו ר ח ב ו ת וגמישות ביותר, והוא לא יכול לשאת ולסבול צמצום מדעת וזהירות יתרה, לפי רוחו של מורה־הדרך אחד העם, „הקפדן והזהיר" והמלא תדיר פחד וחרדה מפני אימת „האחריות" הרובצת עליו בכל דבר...

ומלחמה תמידית היתה לו, לאחד העם, במניעי גלגלי „אחיאסף" כל אותו הזמן הרב שאחריותו של המוסד היתה מוטלת במדה מרובה עליו ומעיקה על רוחו ונפשו.

„כשנוסדה החברה – מזכיר אחה"ע בכתב־ההתפטרות שהגיש אל האספה הכללית של „אחיאסף" בסוף מרס 1902, לאחר שעברו חמש שנים ששמו היה קשור במוסד בדרך רשמית – היתה תקוה שאוכל לעקור דירתי לוורשא, כדי לעמוד בראש החברה בתור מנהיג עניניה בפועל. על יסוד תקוה זו נבחרתי אז בתור אחד מחברי ההנהגה, וחברינו בטובם הגדול עוד יתרה עשו, כי קשרו את שמי, בלי ידיעתי, בשם החברה, בקראם לה בשטר־ההתקשרות: „חברת א. גינצברג וחבריו". אבל זמן קצר אחר זה נשתנו הדברים וקביעת דירתי בוורשא לא יצאה לפועל. מובן מאליו, כי בשבתי הרחק ממרכז הפעולה של החברה, לא היתה לי שום יכולת להשתתף בפועל בהנהגת עניניה, ואפילו להשגיח תמיד על מהלך עבודתה קשה היה לי מאד. מפני זה היה השם „חבר ההנהגה", שניתן לי, בלתי מתאים אל המציאות, ועל כן היה עלי למשא כבד" (אג' אחה"ע חלק ג' ע' 30).

והֵד האנחות המרובות, שיצאו מלבו של אחד העם, הכואב מאד תחת עקת „המשא הכבד" הזה, נשמע בהרבה מאגרותיו ל„אחיאסף", לקפלן המושך בעיקר בעול ההנהלה ולאנשים אחרים מידידיו הקרובים והרחוקים.

על פי השפעתו של אחד העם נגשו אמנם בעלי „אחיאסף" להביא ברכה לספרותנו בהוצאת ספרי מופת מתקופת גדולי ימי־הבינים, גם מונוגרפיות וספרים חשובים בתולדות ישראל ותחית רוחו בארצות הגולה וכיוצא באלה, אבל השפעתו בעצם הדברים היתה מצומצמת ביותר ורוב עצותיו הטובות נתקבלו מסבות שונות רק להלכה ולא למעשה. ולמעשה היו הרבה דברים יגעים, לקויים ופגומים, בעולמו של „אחיאסף" וגרמו לו, לאחד העם, לא מעט יסורי רוח ומפח נפש...

זה האיש, המעיד על עצמו באחת מאגרותיו „לאחיאסף": „יש לי יסודות קבועים בדברים שבין אדם לחברו, אשר לא אסור מהם אף אם יהיו חיי תלואים בזה" (ח"א ע' 293); שאינו יכול שאת באופן אורגני שום הנהגת־ענינים שלא כדרכה, בכל צורה שהיא, שום חוסר־סדרים ואי־דיקנות ופזיזות מתוך קלות־דעת וכדומה, — הוא מוכרח היה להפגע לעתים קרובות בפגעים כגון אלה באותם החדשים המועטים, שהוטל עליו לעבוד במחיצת „אחיאסף" בוורשה גופה, ואחרי כן במשך כמה שנים מרחוק בתור נושא אחריות של דברים שאין רוחו סובלתם.

אנשי־המעשה שב„אחיאסף" היו מרבים למשש לטובת הענין את דפק „השוק", מבקשים חשבונות ודרכים לתפוש את הקורא המתחמק מאתם בכל מיני תחבולות: עוברים מספרים כבדי־משקל לחוברות קטנות של מה־בכך, מנסים ליסד לשם הכנסה שבועון בלשון המדוברת, ואחריו שבועון עברי, והרבה מן „המעשים" הולכים ונעשים למורת רוחו של אחד העם, והוא קורא תגר ומתמרמר ואין לאל ידו להושיע. הם „מאמינים באלהי הריקלמא" ואינם מדקדקים ביותר בשעת התקיעות בשופר גדול, והוא רואה און בריקלמות ידועות, ובטוח הוא כי מלבד „שפלות לעצמנו וגועל נפש לכל בעלי טעם" לא יביאו ריקלמות כאלה מאומה.

ויש שהיו פונים אליו כמה מן הסופרים בתלונות ותרעומות על הנהגת „אחיאסף" ביחס להם, והוא אמנם ידע והרגיש שסופרי ישראל עצבנים וטרחנים הם לפעמים יותר מדאי ולא תמיד להם הצדקה בקובלנותיהם, אבל יש שהיו נִכרים דברי אמת, והנה כותב הוא, למשל, לראש המנהלים של המוסד: „אגרת תלונה צודקת קבלתי מאת — — — ואני מוכרח לקרוא כל זה ולכבוש פני בקרקע", ומסיים בקריאה מרה היוצאת מן הלב הכואב: „אלי!

מתי יבוא הקץ לכל אלה?" (שם ח"ב ע' 220). ולאחד מידידיו הקרובים הוא כותב: „בודאי ידעת את הסכסוכים והשערוריות שבוורשא עתה בין המו"לים... ובודאי תבין מדעתך, מה גדול גועל נפשי לכל המראות האלה. הלואי שהייתי גורף ביבין ולא היה לי עסק עם הצד המעשי של עניני ספרותנו עתה" (ח"ג ע' 40).

בכמה וכמה מאגרותיו הוא מרבה להתאונן במרירות יתרה על בעלי „אחיאסף", המהתלים בו, לפי דבריו, „כהתל באחד הנערים" ונוהגים בו מנהג בזיון, בהראותם לדעת כי חושבים הם את שמו הנקרא על „אחיאסף" רק ל„צירומוניא ריקה בלבד" ו„נפשו קצה בכל הענין".

וכך היה אחד העם שבע רוגז הלב ויסורי הרוח, שבאו עליו מתוך „ענין" ספרותי וצבורי זה, שנִתן לו לענות בו, עד שעלתה בידו סוף סוף להשתחרר ממנו, להסיר מעל שכמו את משא האחריות ולהפטר מענשו שלוה.

ד.

הרבה יותר מ„אחיאסף" גרמה לו לאחד העם יסורי־רוח אגודת „בני־משה", זה ה„נסיון שלא הצליח", שהוא השקיע לתוכו כל כך הרבה כחות הנפש והיה מתלבט בו ושוקד על תקנתו במשך שמנה שנים, עד שהכל הכירו בזה שהנסיון אמנם לא הצליח — ונתבטל מאליו.

יפה ונעלה מאד היה הרעיון העקרי שהונח ביסודה של האגודה, שנבראה בעת אחת עם מאמרו הראשון של אחד העם „לא זה הדרך", ובעצם הדבר לא היתה אלא „תולדה מעשית" מתוך „הנחותיו העיוניות" של אותו המאמר. ב„דרך החיים", זה הכתב העקרי של האגודה, הכולל תמצית רעיונה היסודי, שנכתב בידי אחה"ע, היה כתוב לאמר: „אגודה כזו תשא אמנם נפשה גם היא אל המטרה העליונה: אל ארץ אבותינו — — — תשתדל לתקן את אשר עותו אחרים שמה ולעשות גם בעצמה מעשים שלמים ומתוקנים. ולפי שיודעת היא כי למען עשות גדולות בארץ צריך שיהיה הדור ראוי לכך, לכן לא אל הארץ בלבד תשים לב, כי אם גם אל העם, לא אך לבנות תהי מגמתה, כי אם גם לנטוע, לא רק בכח ידים כי אם גם ברוח. תחלת כל, עליה לקנות לה לבבות ולחבב את שמה ותעודתה על הבריות באמצעים מוסריים, כלומר, להרחיב את מובן „הלאומיות" ולעשותה למושג נעלה ונשגב, לאידיאל מוסרי, אשר במרכזו — אהבת ישראל, ובהיקפו — כל מדה טובה וכל תכונה נכבדה". אגודה זו תהיה „חפשית במעשיה: ידה בכל, זמנה — עת

לעשות, מקומה — כל פרץ וכל בדק". והשם „אגודת בני משה" הוא „לאות לכל החברים, כי ישאו עיניהם תמיד אל בחיר עמנו זה והתבוננו אל כל אשר עשה ואשר סבל באהבתו את עמו למען ידעו מה האהבה הזאת דורשת מאתם".

הכל טוב ויפה — להלכה, בתעודה הכתובה של „דרך החיים", אבל כשהגיעו הדברים לידי מעשה, להתגשמותם בדרך החיים ממש, שִׁנו פניהם וקבלו צורה אחרת שאינה מתאימה בהרבה לרוח האידיאל שהיתה מרחפת לנגד עיני רוחו של אחד העם.

החברים — לא כולם עטרה זו היתה הולמתם. דברי „דרך החיים" כי „אחת עליה לזכור בכל מקום ובכל זמן, כי איכות אגודה מוסרית קודמת לכמותה, כי לא לפי מספר חבריה בלבד יגדל כחה, כי אם עוד יותר לפי ערכם" — הדברים היפים האלו נשכחו לפרקים מלב היוצאים „לעשות נפשות" לבני משה[1]. „השנה הראשונה — כותב אחד העם לאחד החברים בסוף שנת תרמ"ט — מוקדשת כולה רק להרחבת הענין, ובדבר הזה נעשה חיל: בכמות, ועוד יותר באיכות. כי בכל מקום אשר דבַּרְנו מגיע יתנו ידם לנו טובי עמנו ובחירי החובבים, וככה נלך לפנים, לא ברעם ולא ברעש, לאט לאט, אבל — בטח. תקותנו חזקה, כי ברבות הימים יתאספו אל תחת דגלנו כל בחור וטוב בעמנו, אם אך נוסיף ללכת בדרך הזה וכל החברים ישמרו לעשות את התנאים אשר קימו וקבלו עליהם וידעו להוקיר את הסדר והמשטר, מבלי שיבנה לו כל אחד במה לעצמו" (אג' אחה"ע ח"ו ע' 83). תקוה זו, לצערו וליסורי רוחו של אחד העם, לא נתקימה במלואה ושלמותה: לא כל החברים „ידעו לשמור את התנאים אשר קימו וקבלו עליהם" וגם לשמור על כבוד הדגל הרם, שהתאספו תחתיו בנשיאותו של המיוחד והמורם שבעם.

והנשיא, או הראש של האגודה, בעצמו — אף הוא לא ישב על כסאו איתן. האישיות המצוינה הזו בעלת ההשפעה הכבירה והמזהירה לא היתה רבת אומץ עד כדי להטיל מרותה על אחרים ולגזור גזירות בכל תוקף אפילו על צבור הסָר למשמעתה, וגם כשהשעה צריכה לכך. את האמת הזאת הכיר אחה"ע בנפשו, ואף לא הסתיר אותה והודה על „חולשתו" בפני אחרים בכל עת מצוא. „האמת אתכם — הוא מודה באגרתו ללשכת „בני משה" הוורשאית

1 אחד מראשי השליחים של בני משה, המנוח יהושע ברזלי, בצאתו בימי האגודה הראשונים לליטא היה עוסק שם באמונה גם ברכישת חברים וטָהר לבשר את אחד העם על רכוש גדול שעלה בידו לרכוש (בעיר מולדתו הקטנה לבדה העלה במצודתו נפשות רבות).

בשנת תרנ״ב — שאני כותב תמיד „כשואל ולא כמצוה״, מפני שאינני מסוגל, לפי תכונת נפשי, להיות מצוה, ובהיותי רחוק מאד מלחשוב, כי אינני עלול לשגיאה, לכן אשתדל תמיד רק להציע את דעתי בטעמיה, כדי שיתבוננו גם אחרים בדבר ויסכימו לה; אבל אם אינם מסכימים, הריני מבטל דעתי מפני דעת הרוב, אף אם בלבי נדמה לי כי הצדק אתי. זאת היא שיטתי, או חולשתי״ (שם ע׳ 95). ולאחר שנתים ומחצה הוא כותב שוב באותו הענין ללשכת „בני משה״ הווילנאית: „אני עבדכם אינני מוכשר להיות „אדמיניסטרטור״, לצוות ולהנהיג בהאֶנרגיה הדרושה. אבקשכם לבל תראו בדברי אלה לא ענוה ולא גאוה, אלא דברים כהויתם. כידוע לכם, נסיתי לא אחת ולא שתים למסור ההנהגה לידי אחרים, מפני שהרגשתי בנפשי כי אני נושא עטרה שלא תהלמני, אבל בכל פעם נתגלגלו הדברים ששבה עטרה זו אלי, ומזה אני דן, שלא נמצא בקרבנו איש הראוי לה״ (שם ע׳ 156—7).

והנה בכל משך שנות קיומה של האגודה רבות שבעה לה נפש המנהיג צער ויסורים מתוך אי־הצלחת הנסיון, שנגלתה בצורות שונות. המצב לא היה בו כדי לגרום קורת רוח גם מבית וגם מחוץ. בחוץ רבו „המשטינים והמקטרגים״, שהביטו בעיני חשד על האגודה החשאית המעולפת מסתורין, ויש שטפלו עליה כל מיני בדיות ועלילות שוא להבאישה בעיני העם; ודבר זה הכאיב את לב אחד העם והרגיז את רוחו. „אוי לי — הוא כותב בסוף שנת תרנ״א ללשכת בני משה ביפו — שזכיתי לשמוע כבר את השם „אגודה יעזואיטית״ ביחס אלינו, וכאבי גדול ביחוד על כי באמת יש דברים שאפשר לפתרם במובן כזה, אף כי אנחנו בעצמנו יודעים את אשר חפצנו; אבל גם בעיני העם עלינו לשמור על דגלנו, לבלי תת פתחון פה לשטן״ (שם ע׳ 88—89). וביחוד עגמה עליו נפשו על זה, שגם בפנים כל הדברים יגעים. „לא זה הדרך״ ולא זאת האגודה, שעליה הרבה לחלום חלומות כל כך יפים ולחזות גדולות ונכבדות בעולם דמיונו...

עברו שנתים מיום הוסד האגודה ואחד העם נסע בפעם הראשונה לארץ־ישראל, והנה בתוך שאר דברי „אמת מארץ־ישראל״ כותב הוא באחת מאגרותיו: „בבואי הלום מצאתי את הלשכה פרועה מאד, כי פרעוה הסכסוכים והמריבות בין החברים — — — הלשכה פה היא הרת פרוייקטים רבים וגדולים. אנכי הגדתי להם אמנם את דעתי, שתופסים מרובה, אבל הם כפי הנראה חושבים, כי עוד לא שאפתי הרבה מאוירא דארץ־ישראל ועל כן לא אוכל להגביה עוף כמהם״ (שם ע׳ 85). ולאחר שחזר מארץ־ישראל הוא מרבה לשפוך במכתביו לידידיו הקרובים את מרי שיחו על המצב שם בכלל ועל

מצב אגודת ב"מ בפרט. מלאת תמרורים היא אגרתו לאחד מידידיו בארץ־ישראל (מיום כ"ג כסלו תרנ"ב), המוכיחה עד כמה בעל „שלטון השכל" היה גם בעל הרגשה עמוקה כשהדבר נגע בבבת עינו, הוא האידיאל הגדול משאת נפשו כל הימים: „ההרגשה הממלאה עתה כל חדרי לבי – הוא כותב – לא אדע עוד לכנותה בשם. מרגיש אני כאב נורא, כאלו נשכני נחש, ועם זה גם גועל נפש, כאלו רמשים זוחלים על בשרי – – – אחי, אחי! יש לנו במה להתבושש... גברים לא יצלחו אנחנו, בלי הגיון, בלי טעם, בלי שום כשרון למעשים מתוקנים – – – וכי לא ראינו אז, שהערבוביא הנוראה והמעשים המבוהלים עתידים להביא עלינו אסון? – – – ומה עשיתי אז? קודם כל שלחתי לוורשא „התפטרות" כדי להסיר מעלי את האחריות הגדולה, אשר היתה מוטלת עלי לעצור בעד הרעה; ורק אחרי כן, כשנהייתי ל„אח פשוט", מצאתי עז בלבבי להגיד לט' בינו וביני כי דרכיו לא יתכנו בעיני – – – כך עשיתי, ואל אלהים הוא יודע, כי לא יכולתי לעשות אחרת, לפי תכונת רוחי. אבל אם כך הייתי צ ר י ך לעשות? ואם כך היה עושה במקומי איש מעשה בעל רוח כביר?" (שם ע' 96–97).

„התפטרות" זו נתקבלה אמנם רק במקצה. השם „נשיא" נשתנה כדי להקל קצת את כבד האחריות. בכלל השתדלו להכניס כמה מיני תקונים ושנויים אחרים. חשבו בכבד־ראש על שנוי השם של האגודה, על הסרת צעיף המסתורין מעליה, וביחוד נסו לשנות את מקום המרכז של „בני משה" והעבירוהו מאודיסה לוורשה, ולאחר איזה זמן משם לארץ־ישראל – וכל אותם הגלגולים לא הועילו לשַנות את המזל לטוב... ובהרבה מאגרות אחד העם לידידיו נשמע במשך כמה שנים הד אנחת לב כואב על הנסיון שלא עלה יפה ולא הצליח ב„דרך החיים". „צר לי אמנם מאד – הוא כותב באחד ממכתביו לארץ־ישראל באביב שנת 1897 – לשמוע, כי גם בארץ־ישראל אין עוד בני משה – כי לא אוכל לצייר לי בני משה המתנהגים זה עם זה כמוכם – אבל להושיע לא אוכל. אמרתי „גם בארץ־ישראל", כי בחוץ־לארץ רואה אני זה כבר שהקשר נתרופף" (ח"א ע' 83). ולאחר כמה חדשים אנו שומעים מפיו: „חברת בני משה כמעט אינה במציאות עוד. זה כשנתים שחדל המשא ומתן ביני ובין חברי ארץ־ישראל על הענין הזה, ובעיני כבר עבר ובטל מן העולם. אנשים שאינם מהוגנים נדחקו ונכנסו בבריתנו, ובראותי כי המטרה הגדולה שהצבנו לנו מראש לא תושג וכי הענין מקבל צורה אחרת שאינה לפי רוחי, משכתי ידי מזה, כי לבלות זמני לבטלה לא אחפוץ" (שם ע' 174).

„אם להיות או לחדול״ – כמה פעמים הציב אחד העם את השאלה המרה הזאת בכל תקפה במשך זמן קיומה של אגודת „בני משה״ – „אם להיות הויה אמתית או לחדול לגמרי מהיות״. אמנם את רב החברים „נושאי הדגל״ הפחידה מאד המלה „לחדול״ ולא חפצו לשמוע על בטול האגודה. אבל סוף סוף לא יכלה האגודה לעמוד בפני הזרם החדש של הציונות המדינית שהתגבר–ונתבטלה מאליה... ומה רבו יסורי הרוח של יוצרה ומנהיגה, הבא להעיד עליה לאחר כמה שנים (שם ח״ה ע׳ 110), כי „למרות כל המעשים הטובים שעשתה האגודה ולמרות השפעתה על חוגים ידועים, הנה אותו „הנסיון״ שבשבילו נבראה, הנסיון ליצור אגודת „פיונֶרים״ במובן המבואר ב„דרך החיים״ ובמאמרי „הכהנים והעם״ לא הצליח״...

ה.

אם נפסח על עוד כמה גלגולי תקופות בחיי אחד־העם, שגרמו לו יסורי הרוח במדה לא מועטה, ונעבור לשנות חייו האחרונות במקום מגוריו האחרון בארץ־ישראל, משאת נפשו וחלומו בהקיץ כל הימים, – הנה עינינו הרואות כי אף בחמש השנים האלה עלה בגורלו לשאת ולסבול הרבה, מלבד אותם יסורי הגוף, שבאו עליו מתוך מחלה קשה וארוכה, גם יסורי־רוח קשים, שמשאירים אחריהם רושם נִכר.

חמש פעמים היה אחד־העם בארץ־ישראל (בשנות תרנ״א, תרנ״ג, תר״ס, תרס״ז ותרע״ב) קודם שבא בפעם האחרונה (בטבת תרפ״ב) להשתקע בארץ. אולם כל ימיו, מיום שעמד על דעתו ביחס לרעיון של תחית ישראל בארץ ישראל, חלם את חלומו הגדול לבלות לכל הפחות את ימי זקנתו בארץ תקותנו, בארץ עברנו ועתידנו.

שם בארץ תחית העם – היה בטוח כל ימיו – יצו אלהי הרוחות את הברכה גם לספרות ישראל ואף עליה ירד טל של תחיה להחיותה ולהפרותה. „מקומה ועתידותיה של ספרותנו – הוא כותב לאחד מידידיו – בארץ־ישראל הם. „אמת״ זו היא בעיני למעלה מכל ספק״ (שם ח״ד ע׳ 111). ובמכתב אחר: „לעתים, כשתדד שנתי בלילות אני חולם על דבר מרכז ספרותי (כמובן, בא״י), שיקבץ את שארית הפליטה ויתן לנו יכולת לחיות חיינו הטבעיים לנו, ולא חיים זרים שמעמיס עלינו המקרה. מה יפה החלום הזה ומה רחוק פתרונו! (שם ע׳ 14). ובנוגע לנפשו החזיק הרבה זמן בתקותו הגדולה שיוכל „להעלות את עצמותיו״ לא״י, ולא לשם קבורה בארץ האבות, אלא לשם חיים ועבודה. בכל מאודו שאף שאיפה

כבירה במשך תקופה של שנים רבות להתישב בארץ־ישראל ו„להקדיש שם שארית ימיו וכחו לחשבון הנפש הלאומית שלנו ולהשאיר תוצאות חשבונו זכרון לדורות הבאים". זה כמה נפשו קצה בלחם הקלוקל של שאלות השעה העומדות על הפרק והוא חלם „על דבר חבור ספר על נושא אחד כללי, שיברר מהותה של היהדות הלאומית ודרך התפתחותה, וממילא יהיה כעין תשובה גם על שאלת קיומה של היהדות". ובאגרת לאחד מידידיו הוא כותב עוד חמש עשרה שנה קודם בואו לארץ: „הענף היותר קרוב ללבי מענפי חכמת היהדות הוא — מוסר היהדות, לא במובן הדוגמטי, אלא בדרך התפתחותו ההיסטורית, ואחד מחלומותי היותר יפים, שעדיין לא אבדה תקותי לראותו הולך ומתקיים, הוא — לכתוב ספר על הנושא הזה או חלק ממנו" (שם ח"ג ע' 237).

שנים רבות נשא את נפשו לאידיאל זה, שיזכה לרַכז את עבודת רוחו במקצוע מדעי אחד לשם „חיי עולם" ולברר בספר שלם מהותה של השאלה הלאומית בכלל ושל היהדות הלאומית ודרך התפתחותה בפרט — והדבר לא עלה בידו. „זקוק אני—הוא כותב באחת מאגרותיו — לתנאים נאותים ולהרחבת הדעת בשביל שתשרה עלי „רוח הקדש", ובהעדר כל אלה אינני מוכשר למאומה" (שם ע' 253). ואם לכתיבת אחד המאמרים כך — ליצירת ספר שלם על אחת כמה וכמה. אולם התנאים הנאותים ואותה הרחבת הדעת, שהוא זקוק לה כל־כך, לא נמצאו לו. בינתים קפץ עליו רוגזה של מלחמת העולם הגדולה והנוראה בעוצם אכזריותה, שגרמה לו כל־כך הרבה יסורי־הרוח, כפי שמעידות רוב אגרותיו לידידיו בזמן ההוא, וגם מחלת העצבים תקפה עליו והרסה את מנוחת נפשו, ורק על התישבותו בארץ־ישראל הניח את כל תקותו, תקות חיים של תורה ועבודה. „אחת שאלתי — הוא כותב לאחד מידידיו בסוף שנת 1919 — עוד מאת ה': לתת לי היכולת לבוא לארץ־ישראל ולבלות שם שארית ימי לא רק כמי שאוכל פירות מעשיו לשעבר אלא להוסיף ולעבוד שם לפחות עבודה כל שהיא" (ח"ו ע' 54). ובמכתב אחר, שנכתב בסוף אוקטובר 1921: „הנני מקוה, שלרגלי ישיבת א"י וחברת רֵעים אהובים, חברים לעבודה „בימים ההם", ייטב אולי מצבי ואוכל עוד לעשות איזה דבר ולא לחיות על חשבון העבר בלבד" (שם ע' 74).

תקותו זו נתמלאה רק במקצת.

לפני צאתו מלונדון ללכת לא"י על מנת להשתקע, כתב לאחד מידידיו: „נתקיים בי, ידידי, „עתידים אתם לעלות בשלשלאות של ברזל", כי חזקה עלי מצות רופאי (גוי אנגלי) ללכת לא"י בהקדם האפשרי והוא מבטיחני כי

שם אשוב לאיתני (הוא יודע מה היתה לי עבודה בא״י כל ימי חיי) — — — ברכני נא, אחי, שאוכל לעבוד איזו שנים שם, כי בלי עבודה כחיי עתה, אין החיים שוים כלום״ (שם ע׳ 79).

והנה בא סוף סוף לא״י, בא בגוף הרוס ובנפש רצוצה. על העבודה הגדולה, שעליה חלם כמה וכמה שנים, לא יכול במצב כזה אפילו לחשוב. באין ברירה נשא את נפשו אל עבודה יותר קלה, שתהא לפי כחותיו המצומצמים מאד. „לחיות על חשבון העבר בלבד״ בלי שום עבודה — חיים כאלה אינם חיים בעיניו. לא אחת אנו קוראים באגרותיו לידידיו על חשיבות העבודה, שהיא העיקר בחיים. לזה הוא כותב: „עבוד ועבוד, כי אין דבר בחיים זולתי העבודה״; ולאחר: „חזק ואמץ ומצא נוחם בעבודה, כי סוף־סוף עבודה היא החיים״. ובטויים כאלה וכאלה ביחס העבודה אפשר למצוא לרוב באגרותיו. ומה רבו יסורי רוחו של אחה״ע, מלבד יסורי הגוף, „בהעלותו את עצמותיו לא״י״ והוא מרגיש את עצמו חסר אונים ובלתי מוכשר כלל לגשת לעבודה, שאליה הוא נושא את נפשו כל הימים.

בשיחותיו של אחה״ע עם ידידיו הקרובים, בחדשים הראשונים לבואו לארץ, היה מרבה להתאונן על תוקף חולשת גופו ומחלת עצביו, שאינה נותנת לו את המנוחה הדרושה ל ע ב ו ד ה. וכמה גדול ועצום היה הצער לשמוע את אחה״ע, שהתיאש מעבודתו הגדולה משאת נפשו, שואל מדי פעם בפעם בעצת ידידיו הקרובים, כמבקש הוראה מפיהם, מה היא העבודה הספרותית שיבחר לו הפעם שלא תהיה למעלה מכחותיו הדלים מאד...

ובאחד הימים, כשהצעתי לפניו, בתשובה על שאלת העבודה הזו, שיבחר לו דרך עבודה לא קשה, שתועלתה מרובה לפי דעתי, היינו לסדר את אגרותיו המרובות שכתב לאחרים ולעסוק בעריכתן והכשרתן לדפוס — נכנס הדבר אל לבו, ולאחר הרהור שעה קלה השיב בנחת רוח: „כן, הצדק אתך, צריך לנסות״.

והוא נגש לעבודה זו והנסיון עלה יפה מאד.

הרבה עמל ויגיעה השקיע אחה״ע בעבודתו לברר את האגרות בעיון רב ולהכשירן לדפוס, לשקול בדעתו ולהכריע בהכרת האחריות, המיוחדת לו בכל עבודותיו, מה לקרב ומה לרחק, מה להכניס לתוך אוצר האגרות העומדות לפרסום ומה להשמיט מתוך טעמים שונים, וגם להוסיף הערות לשם הסברת הענין במקומות הדורשים באור.

כשנתים ארכה עבודה זו, שמצא בה אחה״ע קצת ספוק רוחני, בהרגישו שאינו חי רק „על חשבון העבר״ אלא עושה מעשה בעל ערך קַיָם, ופרי

העבודה היה – ששת חלקי „אגרות אחה״ע", שערכם הספרותי והצבורי חשוב מאד לכל הדעות.

אומר אני „קצת ספוק רוחני", מפני שלא פסק אחה״ע להצטער על זה, שאין לו האפשרות בהוה וגם אבדה לו התקוה לעתיד, לגשת לעבודת „חיי עולם" הגדולה, זה חלומו הכביר במשך כמה וכמה שנים. חוץ לזה דאב לבו על כך, שקצרה ידו והוא מחוסר אונים הדרושים בשביל לצאת המערכה ולקחת חלק במלחמת הדעות ביחס השאלות העומדות על הפרק, שחותם של „חיי שעה" טבוע עליהן. כמה וכמה פעמים היתה תוקפת אותו התביעה הנפשית להגיד בקהל רב, בכתב ובע״פ, את „האמת מארץ־ישראל בארץ־ישראל" ולקרוא בקול את הקריאה הגדולה: „לא זה הדרך!" – ולא עצר כח וקולו נחבא...

ולאחר שנגמרה עבודת „האגרות", שוב עמדה לפני אחה״ע „שאלת העבודה", זו „שאלת החיים" שלו[1], בכל תקפה ולא נמצאו לה פתרונים. קצת היה מקריא לפני מזכירו קטעים קטעים מ„פרקי זכרונותיו" לפי שהיו עולים על זכרונו, וקצת הייתי אני מקריא לפניו (בשנה האחרונה לימי חייו), לשם הסכמה מצדו, אותם הקטעים שהייתי מוציא מתוך ארבעת חלקי עפ״ד וששת חלקי האגרות, על מנת לסדרם אח״כ לפי הענינים ולהוציאם בספר מיוחד בשם „לקט".

אולם בעבודות כגון אלה, הדורשות התאמצות הרוח כל־שהיא, יכול היה לעסוק רק שעה מועטת ביום. וצער גדול היה לראות את אחה״ע, המשתדל לפרקים למלאות את ריקנות שעות היום והערב בהשתתפו השתתפות פַּסיבית בישיבות המועצה של העיריה בתל־אביב או באספות צבוריות אחרות, שאפשר שלא היו לוקחות את לבו כלל אלמלא נִטלה ממנו היכולת לעבוד עבודת הרוח כרצונו. הישיבות האלה שִמשו לו לא רק סם שֵנה ליום, כאותו סם־השֵנה שהיה נוטל בכל לילה, ולא „לאַבד" את הזמן בלבד היתה כוונתו בזה, אלא גם מעין תחבולה להונאת עצמו, המַקנה לו הרגשה כל־שהיא, שאינו דומה רק „כמי שאוכל פירות מעשיו לשעבר" אלא נוטל אף הוא איזה חלק שהוא בעבודת הבנין...

עד כה הגיעה מדרגת חולשתו של אחה״ע, זה האיש השונא מעולם כל כך את ההונאה העצמית ואת מעשה הזיוף של ההרגשות בכל צורותיו וגוָניו!...

1 זוכרני, שפעם אחת נכנסתי אל אחה״ע ומצאתי יושב בחדרו אחד מידידינו הקרובים, והנה פנה אלינו אחה״ע בכובד ראש גמור ואמר: „טוב שאתם שניכם כאן. הואילו נא לפתור לי את החידה הסתומה בעיני. אם אינני מוכשר לשום עבודה — למה לי חיים?!...

ו„המרכז הרוחני" בא"י כשהוא לעצמו אף הוא גרם לאחה"ע, למראה עיניו מקרוב, יסורי רוח במדה לא מועטה. כי לא כהתה עין רוחו הכביר ודעתו היתה צלולה וברורה כל הימים, ו„בהיר העין" ראה אותו המרכז, שאליו היה נושא את נפשו כל הימים, ובהתבוננו אל צורתו המתרקמת בחיים לא נעלמו ממנו כל אותם הלקויים והפגימות הנגלים והנסתרים אשר בו: לא זה „החומר האנושי" ולא אלה הדרכים הנכונים המובילים אל הגשמתו בשלמות הרצויה... מצד אחד הלכה וחזקה בלבו ההכרה הבהירה, שהיהדות העלובה בארצות הגולה יורדת ומתנונת יותר ויותר ואבדה התקוה שתמצא לה שם בזמן מן הזמנים איזו אחיזה של קיום מהוגן, ואין לנו שיור אלא אותו הישוב הקטן בארץ תקותנו, שהוא בראשיתו המצערה יכלכל את כל תקותינו הלאומיות לעתיד נאה וגם ישפיע מרוחו על הגולה; והנה מהצד השני גם „השיור" הזה הקטן בכמותו אינו מַשרה אף הוא הרבה קורת־רוח בכמה דברים ומניח מקום להרהורים מעציבים...

אולם ההרהורים האלה לא יכלו להחליש בלב אחה"ע את התקוה היחידה לתחית ישראל בארץ־ישראל, שלִוְתה אותו על דרכו בחיים מיום שעמד על דעתו, והתקוה המזהירה הזאת היתה חיה וקַימת בקרבו עד יומו האחרון, והיא שעמדה לו להתגבר ולנצח במדה מרובה את יסורי הרוח התקיפים.

חיים נחמן ביאליק

א. ראשיתו של ביאליק

א.

הימים ימי ה„פרדס" הראשון. ואני, העורך והמוציא לאור, בבית־הדפוס ש„פרדסי" הולך ונדפס שם, עומד לי על יד המכונה ומתבונן אל עמודי הגליון הנמצא תחת מכבש הדפוס. והנה נגש אלי המדפיס ומודיעני, שאיזה צעיר שואל עלי והוא יושב ומחכה לי בחדר־הכניסה.

נכנסתי לאותו החדר ובידי גליון־הגהה של ה„פרדס", ולפני צעיר כבן שמנה־עשרה שנה, ומראהו כמראה בחור ליטאי בעל פנים בריאים ועגולים. שאלתיו לחפצו.

הבחור ענה בשאלה: אם יש עוד מקום ב„פרדס" לאיזה דבר?

— מהו הדבר? — שאלתי.

— שיר אחד, לא גדול — ענני.

לשמע תשובה קצרה זו צחקתי בקרבי. וכי לא יכלתי לדעת מראש, שהבחור הזה רוצה לזַכות את „פרדסי" בפרי בת־שירתו? בעל־נסיון כמוני כבר יודע ומכיר היטב, שאין לך צעיר מן „המשכילים" העברים הבאים מערי־המדינה לאודיסה, שאינו שר בשירים „על לב ריקן", וחזקה על „בחור כהלכה" כזה שאינו בא אף הוא, חלילה, בידים ריקות, כלומר: בלא צרור כתבים בידו, כדי להראות ל„חכמי אודיסה" את בכורי פרי־עטו, ודוקא בחרוזים.

„הנה זה בא משורר חדש, „חכם בחרוזים", להוסיף על הראשונים!"— הרהרתי בלבי. ואל הבחור אמרתי:

— הַרְאֵני נא את שירך, ואם טוב הוא וראוי לדפוס אשתדל למצוא לו מקום ב„פרדס".

באותה שעה אמנם כבר היו לי בתיק־המערכת די שירים בשביל הספר הראשון של ה„פרדס": מלבד שירים מקוריים מאת סופרים בעלי־שֵם כיהל"ל, ד"ר קאַמינֶר וסירקין, וגם מתורגמים משירי היינה ופרוג מאת

סופרים שלא נודעו לי בשם כלל, — עוד עלתה בידי, בהשתדלות מרובה, להוציא שני שירים גם מידו של „הארי שבחבורה", הוא י"ל גורדון. אמת, אחד משני השירים הללו („סוד העבור") עורר תמיהה רבה גם בי וגם בחברי הסופרים, שהראיתיו להם בכתב, מפני שהיה קשה לנו להאמין שאין בשיר זה של גדול המשוררים בדורו שום „סוד" כמוס וכל עיקרו אינו אלא מהתלה קלה, שהעוקץ שלה נעוץ בפשיטות יתרה ב„לשון נופל על לשון"; ודוקא בשיר השני („הבת השובבה") צפון היה איזה „סוד", שנתגלה לי רק לאחר זמן (שאותו השיר כתוב בדרך פרד"ס, וחוץ מן הפשט הפשוט הריהו בא לרמז ולדרוש בגנות סודות החיים הפרטיים של אנשים ידועים). ואלמלי נודע לי רז זה בעוד מועד לא הייתי, כמובן, מוציא בשום פנים את „הבת השובבה" של יל"ג לאור עולם...

איך שהוא, חלק השירים של ה„פרדס" כבר היה „מלא וגדוש", ובכל אופן לא יכלה אז לעלות על דעתי, שאותו הבחור ה„מגושם" קצת, היושב לפני ונועץ עיניו בי, יצטרף אף הוא למנין המשוררים הנכנסים ל„פרדס".

הבחור הושיט לי את שירו, הכתוב על גליון קטן, מבלי הגד לי כלל, שהשיר הזה היה כבר, לפי שנודע לי אחר־כך, לנגד עיני הסופרים המפורסמים לילנבלום ו„אחד העם" ושניהם מצאו בו טעם לשבח.

— שירך יכָּנס ל„פרדס" — אמרתי לבעל השיר, לאחר שקראתי את שירו אחת ושתים — ופניו נהרו.

אותו השיר הוא „אל הצפור", שנכתב, לפי המועד הרשום בסופו, בניסן תרנ"א ונדפס ב„פרדס" הראשון בשנת תרנ"ב, ושֵׁם אותו הבחור בעל השיר הוא — חיים־נחמן ביאליק.

ב.

שאלתי את בעל „אל הצפור" אם כתב עוד שירים מלבד אותו השיר שהביא אלי.

— כן, כתבתי מעט — ענני במורך — מחברת קטנה של שירים נמצאה אצלי בכתובים.

בקשתי מאתו שיבוא לביתי ויביא גם את יתר שיריו. ובאחד הימים הקרובים בא לביתי ומחברתו בידו. וזוכרני, שהשתוממתי מאד בשעה שעיינתי במחברת השירים, שהביא הצעיר ביאליק: בקשתי ולא מצאתי בהם אף אחד, שיהא דומה בסגנונו ובערכו הפיוטי לשיר „אל הצפור" ושיהא ראוי לבוא בדפוס. אמנם נמצאו שם לפעמים בטויים וחרוזים נאים, ויש שהצהירו לעיני

גם שורות שלֵמות יפות ל„מתחיל", אבל בכלל עשו עלי כל שירי המחברת רושם של פרי בוסר ולא יכלתי להכיר בהם אותם הסמנים הטובים שמבטיחים הרבה לעתיד.

אחר־כך היה ביאליק בא אל ביתי לעתים קרובות מאד. על־פי־רוב לא מצא אותי בביתי, כי האדון „העורך והמו"ל" שהיה לו „פרדס", לא על פרדסו היתה פרנסתו: עסוק הייתי, כנהוג, במלאכת „הוראה לשעות" והולך להפיץ אור תורה בבתי ישראל, לפעמים עד שעה מאוחרת בלילה; וכשאמרו לו לביאליק שבעל „הפרדס" ישוב הביתה בעוד שתי שעות או יותר לא נתפעל כלל — מה בכך? ברוך־השם, עתותיו בידו, ברשות בעלת־הבית יֵשב לו וימתין. וכך היה יושב וממתין עד בוש באחת הפנות בחדר־האוכל הצר אצל התנור החם (הדבר היה בימי־החורף) והוא לבוש פַּרוה חמה, שאינו פושטה כל אותו הזמן. ובבואי הביתה היו מבשרים אותי בפרוזדור כפעם בפעם, שאותו „הצעיר בעל הפַּרוה" („דער יונגערמאן מיט'ן טולופ" — בשם זה היה מכונה בביתי) מחכה לי בחדר זה כמה זמן. נכנסתי ומצאתיו יושב במקומו הקבוע ומחכה לי, כדרכו. ואני, כנהוג, עושה את שלי ומציע לפניו בכל פעם לפשוט את בגדו העליון ולשתות כוס חמים, והוא משיב את תשובתו הרגילה ולא נפרד מפַּרוָתו אפילו לרגע אחד — אפשר מפני רגש של בַישנות, שהרי יש בזה, בפשיטת הבגד העליון, משום מעשה „אורח חשוב", ואפשר שהדבר היה תלוי בטיב יתר הבגדים שאותה הפַּרוה היתה מכסה עליהם... וכך היה הבחור יושב לו לאחר בואי עוד זמן לא מעט, ובכל אותו הזמן היו דבריו מועטים, כמעט רק תשובות קצרות ומצומצמות על שאלותי.

יודעים אנו את ביאליק שלאחר־כך, זה איש־הרוח ובעל מזג מתלהב, אשר רוחו כמעין המתגבר ופיו לפרקים כנחל נובע; אבל אותו העֶלם סִמני רשלנות־הרוח נִכרו בו והיה מצטיין בשתקנות מפליאה. אפשר שלא הרהיב עז בנפשו להיות מרבה דברים בשעה שידע לפני מי הוא יושב, לפני „עורך ומו"ל בישראל"... ואני שאינני בטבעי „איש דברים" מעולם, הייתי משתדל בכל זאת, עד כמה שאפשר לי, להעיר ולעורר קצת את הבחור, הבוחר לו שתיקה יפה יותר מדאי, לתת לו פתחון־פה ולדובב שפתיו, ולא אוכל להתהלל שהצלחתי אז להציל מפיו הרבה דברים.

ג.

מה טיבו של בחור זה, מאין בא לאודיסה ולאָן הוא הולך ומגמת פניו מה היא?

קצת מתוך דבריו המועטים ותשובותיו המצומצמות בשעת השיחות המקוטעות שהיו אז בינינו, והרבה יותר מתוך הדברים שסִפרו לי אחרים והוא בעצמו לאחר זמן, — נודע לי, שהצעיר חיים־נחמן ביאליק בא אמנם לעירנו מליטא, מישיבת וולוזין המפורסמת, אבל לא ליטאי הוא אלא ווהליני. באחד הכפרים בפלך ווהלין, סמוך לזיטומיר, נולד, ושם עברו עליו חמש שנות חייו הראשונות, בהיותו שכן קרוב אל הטבע ונועם־זיוו. אחר־כך התישבו הוריו באחד מפרברי זיטומיר, וכשמת עליו אביו, לאחר שנתים, עבר היתום לפרבר שני באותה העיר לדור בביתו של אבי־אביו ר׳ יעקב־משה, זקן חסיד יודע תורה ויירא־שמים, קפדן וזורק מרה בכל שעה בנכדו „השובב".

ונער שובב זה, שהיה מפורסם בכל הפרבר במעשי שובבותו, היה יחד עם זה קורא ושונה הרבה. לומד בהתמדה רבה גפ״ת ומעיין לפרקים גם בספרי מחקר, דרוש וקבלה, ספרי חסידות ומוסר, חוטף ובולע מכל הבא בידו. כשהיה ל„בר מצוה" יצא מרשות רבותיו ללמוד יחידי בבית־המדרש שבאותו הפרבר, אחר־כך היה עוסק בתורה כמה שעות ביום יחד עם הדיין הצעיר בתור תלמיד־חבר, וכמעט שהגיע בעצמו להוראה. אולם בימים ההם „הציץ ונפגע" קצת, התחיל קורא בעיון ובחשק נמרץ בספרים חיצוניים, ספרי־השכלה, שנזדמנו לידו — ולאט לאט צמחה ונתחזקה בקרבו משאת־נפש כבירה לצאת לברלין על־מנת ללמוד שם תורה וחכמה בסימנריון של הילדסהימר. וכדי להכנס ל„טרקלין" זה גמר להתקין עצמו ב„פרוזדור", בוולוזין, כי איזה „עוף" הוליך אליו את הקול, ששָם בישיבה הגדולה בחורים יושבים ועטרותיהם בראשיהם, כתרי תורה וחכמה, ונהנין מזיו שתיהן כאחת.

בתחלת שנת תר״ן בא הבחור בן ט״ז שנה „במקלו ותרמילו" לישיבת וולוזין ולא מצא שם, כמובן, את המבוקש אפילו למלאות חצי תאותו, ובהשפעת הסביבה היה ל„מתמיד" הוגה בתורה יומם ולילה. במקצת הצליח אחר־כך ללמוד בוולוזין גם מעט רוסית, והספר הראשון בלשון זו שנזדמן לידו היה „שירי פרוג", שהתענג בו על כל שורה ושורה, אחרי שעלתה לו בקושי גדול לרדת עד סוף כוונת המלים והמבטאים.

בינתים נסה את כחו לכתוב אף הוא בעצמו שירים ומליצות בעברית, שהיה מראה אותם לחבריו, וכלם נמנו וגמרו ש„הווהליני" הוא „בעל לשון

ומליץ מצוין". ובשעה שנוסדה בתוך בחירי הבחורים של הישיבה אגודת־סתרים לאומית וחובבת־ציון בשם „נצח ישראל", שהיתה דומה במקצת לאגודת „בני משה" מיסודו של אחד־העם, וראשי המיַסדים רצו לפרסם ברבים את טיבה ועיקרי תעודתה, – נתנו עיניהם בו. בחברם ה„זיטומירי" בעל „עט סופר מהיר", וזה לא סרב לחבריו וערך מאמר „לרעיון הישוב" מתוך השקפת „נצח ישראל", שנשלח על ידי ראשי האגודה ל„המליץ" ונדפס שם באחד הגליונות בחתימת „ח. נ. ב." –

ובאותו הזמן נולדה בלב חבריו מחשבה טובה: לקבוץ על־יד סכום מסוים, עד עשרים וחמשה רו"כ במזומנים, כדי להוציא לאור ולפרסם ברבים מחברת שירים של חברם המשורר, אבל הדבר לא עלה בידם ונשאר מרחף בעולם המחשבות הטובות.

סוף־סוף נתיאש ביאליק מוולוזין, שלא נתנה לו את חפצו, ורוחו נשאתהו לצאת משם לאודיסה, זו העיר „המלאה חכמים וסופרים", וביחוד עיר־מושבו של „אחד־העם", שכבר היה אז בעיניו בתור אדם המעלה „המיוחד שבעם", „אריאל האמת ואיתן הרוח", מורה מסלה חדשה לנבוכים בדרכי „רעיון הישוב", ויחד עם זה בעל סגנון מצוין, והיה שותה בצמא את כל דבריו שבאו בדפוס ב„המליץ". לשם קמוץ בהוצאות הדרך נסע מוולוזין לאודיסה לא במסלת־הברזל אלא בעגלה ובאניה, אבל טעה קצת ב„חשבון", כי הנסיעה הזאת ארכה כשבועים ובכל אותם הימים היתה הקיבה תובעת מזונות וכיסו הדל נתרוקן כלו. ובסוף הקיץ של שנת תרנ"א בא למחוז־חפצו החדש בידים ריקות ובנפש מלאה „חזון ומשא"...

בַישן היה הבחור מטבעו, „נחבא אל הכלים" מרוב ענוָתו, ולא בא לדפוק בעיר־מושבו החדשה על דלתי „החכמים והסופרים", כדרכם בקדש של רוב „פרחי המשכילים". בימים הראשונים לבואו נתקרב אל הרב המנוח אבלסון (שהיה נודע באודיסה בשם „הרב מטורוב") אביו של חברו בישיבת וולוזין, ובביתו מצא לו דירת־ארעי חנם. אחרי־כן עבר לפרבר־העיר „פֶּרֶסיפ", שנמצא לו שם, בהשתדלותו של הרב, שעור של ארבע שעות־למוד ביום בשכר עשרה רו"כ לחודש, סכום שהספיק לו להתפרנס בדוחק. גם המציא לו הרב מורה חנם ללשון אשכנזית – שהיתה דרושה לו לשֵם מטרתו הישנה, שהחזיק בה עדיין – הוא האגרונום קיזרמאן, שהיה אחר־כך לאחד מחברי „הועד הפועל לחובבי־ציון" ביפו. ומורהו זה השתדל להעניק לתלמידו „העִלוי" ביד מלאה ורחבה את תורת הלשון בכל פרטיה ודקדוקיה, גם למדהו להבין „מפורש ושום שכל" בספר „נתן החכם" של

לֶסינג. ובעת ההיא קרא הוא בעצמו את הספר „החטא והעונש" של דוסטויֶבסקי וגם את „דון קישוט" בתרגום רוסי, ושני הספרים האלה עשו עליו רושם כביר מאד: בשעה שהיה קורא את „החטא והעונש" היו כל אבריו רועדים וכֻלו כמו אחוז־קדחת; תחת זה בשעת קריאת „דון־קִישוט" היה כל גופו מתפתל מרב צחוק, כדרכו של ביאליק, גם לאחר שהיה לבעל שם גדול, לצחק לפעמים, בשעת הזדמנות, צחוק מלא „בכל עצמותיו". ולא ידע אותו הבחור הקורא הוָתיק ולא עלה אז על לבו, שספר „דון־קישוט" זה עתיד להכנס לאוצר ספרותנו העברית בתרגומו הקלָסי, שיעמוד למופת לדורות...

ו„הרב מטורוֹב", שהיה קרוב אל המשכילים ממחנה חובבי־ציון, הציג לפני רמ"ל ליל‌נבלום את הבחור עם שירו „אל הצפור". אלמלי היה שיר זה מחוסר טנדֶנציה בולטת אפשר שמל"ל לא היה שם אליו לב ביותר, אבל ריח „חבת־ציון" הנודף מתוך השיר הגדיל את חִנו בעיניו והוא מִהר למסור על יד מחברו הצעיר פתקא ל„אחד־העם" בבקשה מצדו שישתדל זה להכניס את השיר של הצעיר המכ"ז ל„פרדס".

בלב דופק בא הבחור אל „אחד־העם", שהיה שמו נערץ וכמעט נקדש בעיניו, ומסר לידו את הפתקא של מל"ל יחד עם השיר, שהשאירו אצלו, לבקשת אחד העם, ליום אחד. וכשעמד ביום המחרת שוב לפני א"ה לשמוע את גזר־דינו, הגיד לו זה שהוא מוצא את השיר לטוב וראוי לדפוס, אבל הדבר תלוי ביד העורך של ה„פרדס", וייעצהו לפנות אלי בדבר הזה. והבחור הבַישן לא נועז להשאר יותר בביתו של א"ה כדי לשמוע עוד איזו דברים מפי האדם הגדול, שאליו נשא את נפשו מרחוק; דַיוֹ שזָכה לעמוד במחיצתו פנים אל פנים כמה רגעים ולדבר עמו דברים אחדים פה אל פה ממש. ומיד יצא ולבו מתרונן מרב שמחה: הן מפיו של „אחד־העם" בכבודו ובעצמו שמעו אזניו, שהשיר מעשה ידיו טוב הוא וראוי לדפוס — ומי ידמה לו?

לאחר זה הביא את השיר אלי, ומאז היה מבָאֵי־ביתי, כמסְפר. ויש שהיה מאחר לשבת אצלי עד לאחר נעילת השערים, ובחצי הלילה הוטל עליו ללכת רגלי בפיק־ברכים ובחרדת אימה גדולה למרחקי הפרבר פֶּרֶסיפ מקום דירתו. ובכל פעם גמר בלבו שלא יוסיף עוד להעמיד את נפשו בסכנת דרך רחוקה זו בשעת־לילה מאוחרת — ולא עמד בהחלטתו הגמורה ולא חדל לבוא אל ביתי כפעם בפעם, והיה יושב לו כדרכו על מקומו סמוך להתנור, עטוף בפרוָתו, ומתעכב כאן, בשיחה מועטת ובשתיקה מרובה, לפעמים עד חצות הלילה.

ד.

ופתאם — הבחור איננו.

— זה כמה שלא בא אלינו „הצעיר בעל הפַּרוה" — כך אמרו לי פעם בביתי, ואני נזכרתי שאמנם עברו כמה ימים והעֶלם לא בא. הלא דבר הוא. שאלתי על אדותיו, ואיש לא ידע פשר דבר. אחר־כך נודע לי, שיצא מאודיסה יום אחד או שנים לפני חג הפורים, לא בדרך חדשה לברלין משאת־נפשו אלא בחזרה למקומו הישן לזיטומיר.

מפני מה מִהר בעל „אל הצפור" לחזור אל קנו? כמה טעמים היו בדבר: שמועה רעה הגיעה אליו מזיטומיר, שאביו־זקנו, שבביתו נתגדל, שוכב על ערש־דוי ומחלתו אנושה; חוץ לזה, נסגרה באותו הזמן הישיבה הוולוזינית, ובזיטומיר היו כל קרוביו חושבים שהוא עדיין יושב בישיבה ועוסק בתורה, ועכשו אם לא ישוב לביתו הרי סודו עתיד להגלות. ואפשר שהטעם העקרי היה, שכבר „כשל כח הסבל" ונלאה לשאת באודיסה חרפת רעב, כי סכום הכסף שהיה מרויח לחודש ירד עד למחצה, ועוד פחות מזה, ולא עמד לו להצילו מחמת המציק, הוא הרעב ללחם, לא בדרך מליצה אלא במשמעו הפשוט והנורא.

בינתים יצא, באביב שנת תרנ"ב, ה„פרדס" הראשון, ורבים מן הקוראים המובהקים וגם הסופרים פנו אלי בשאלה, מי הוא זה ח. נ. ביאליק בעל „אל הצפור" ומקום מושבו היכן הוא, כי משך עליו שיר זה את עינם וראו בו סִמן ברכה מרובה.

כך זכה המשורר הצעיר להיות נִכָּר לטוב בראשית צעדו „על מפתן היכל הספרות".

ובעל השיר בעצמו, לאחר שבא לידו ספר ה„פרדס" וראה את השנוים הקלים שהרשה לו העורך לעשות בשירו, לא הקפיד על זה כדרך „העִלויים בעלי־הכשרונות", שיש בהם הרבה ממדת קפדנות וטרחנות בראשית דרכם, אלא העירני בענוה יתרה, כי בהחליפי, למשל, את הפעל „יפיפיתי" (בנוסח המשורר היה כתוב „אזכרה ימים כהם יפיפיתי") בפעל „פרחתי", לא שמתי לב כי מחַסר אני בזה את שווי ההברות ואבד המשקל, והיה לי לתקן גם את המלה שלפניה ולכתוב „כמהם" במקום „כהם". ובאמת הכניס המשורר את שירו „אל הצפור" לתוך קובץ שיריו בנוסח מתוקן זה („כמֵהם פרחתי").

ומדת עַנותו של המשורר לא סרה ממנו גם אחר־כך. וכאשר שלח לי, על פי בקשתי, שלשה שירים בשביל הספר השני של ה„פרדס", ואני כתבתי לו שהשירים לא מצאו חן בעיני ולפי דעתי שלשתם אינם ראוים להכנס

ל„פרדס", – לא מצא את עצמו נעלב ולא התרעם כלל על „האדון העורך" ומדת־דינו הקשה, אלא קבל עליו את הדין ולא אֵחר לשלוח שירים אחרים במקום הנפסלים, בצרוף מכתב־בקשה: „השירים האלה אשלח לך על מנת שתענני תיכף אם יְקבלו או לא; כי מטבעי אינני מתון ותוחלת ממושכה תציק לי מאד, וקצר רוחי יניאני תמיד משלח את מוצא עטי אל אחד המו"לים. ענני „הן" או „לאו" וידעתי, ונח לבי".

אחד מן השירים הללו, שנדפס ב„פרדס" השני, הוא „אל האגדה", שמדבר בו המשורר נכבדות ורמות בשבח האוצר היקר של „אגדות נחמדות וקדומות", שבהן „נפשו תמצא תנחומות", – אותו האוצר שהוא, בעל השיר, עתיד להקדיש כמה שנים ביחד עם עורך ה„פרדס" לעבודת כִּנוּס ניצוצותיו, המפוזרים בגנזי ספרותנו העתיקה, לתוך קובץ „ספר־האגדה".

ובשעה ששלח ל„פרדס" השני את השיר „אל האריה המת" (קינה על מות יהודה ליב גרדון) כתב (במכתבו מחשון תרנ"ג) לאמר: „זה כמה אשר קבלתי מכתבך הגלוי אשר בו בקשתני לספד לגרדון ז"ל כנוח עלי הרוח. אנכי לא עניתיך כי חכיתי לראות אולי יקדמני אחר הטוב ממני; הן לספד לגרדון כראוי לא מילתא זוטרתא היא. את פושקין הספיד לערמאנטאוו – ומי יספד לגרדון? אולם אחרי ראותי את כל הקינות אשר קוננו עליו אלה הנדחקים מעצמם אל היכל השירה ואמרתי: לו ראה יל"ג ז"ל מי ואיך יספדוהו – ושב למות, ואשלח את קינתי אשר קוננתי אני אליך. ואתה אדוני איעצך בקראך את קינתי וזכרת את יתר הקינות, אשר בלי ספק קראת בהצפירה וגם בהמליץ, ומצאה קינתי כרגע חן בעיניך".

ביתר בטחון במדת כחו והכרת ערך כשרונו כתב המשורר הצעיר בשלחו לידי את השיר השלישי („אלילי הנעורים") שנכנס אף הוא ל„פרדס" השני: „הנה לפניך עוד פרח אחד מפרחי שירתי, קחהו ושתלהו באחת הערוגות אשר בפרדסך לענג וליהנות בו בני־אדם. והשיר הזה אשר הנני שולח אליך בזה הוא נחמד ועמֹק כאחד, ומובטחני שבשם כזה היה יהיה לתפארת לפרדסך, כי לדעתי, שיר כזה גם בשפה אירופית לא ינחל קלון – אדרבה!"

אבל רגשי אמונה עזה כזו בכח כשרונו הפיוטי תקפו את ביאליק רק לעתים רחוקות מאד. „יש רגעים כאלה שאני בעצמי יודע בהם מדת כשרוני ושעור קומתו ואין ביד שום מבקר להגדילו ולהקטינו" – כך כתב אלי לאחר שנה בנוגע לבקרת חריפה מאד של אחד הסופרים ב„וואסחאד", אשר מתח על שירו, שנדפס בירחון „ממזרח וממערב", דין קשה באופן מגונה, ולא נתקררה דעתו של אותו המבקר, כביכול, עד שהכריז את גזר־דינו בקול עז:

„לא, אדוני ביאליק, ליהוי ידוע לך שאין אתה משורר כלל וכלל!" וכנראה כתב ביאליק מה שכתב בדבר שירו „אלילי הנעורים" באחד מן הרגעים האלה, שהוא בעצמו „יודע בהם מדת כשרונו ושעור קומתו" ומכיר את כחו הגדול וידו החזקה בשירה.

וראוי להעיר בזה, ששלשת השירים שנדפסו ב„פרדס" השני, ואפילו אותו השיר שהיה בעיניו בשעת יצירתו „נחמד ועמק כאחד", — כלם נפסלו אחר־כך מאת המשורר מלהכניסם לקובץ השירים שלו[1].

ה.

עד כמה מעטים היו אצל המשורר הצעיר אותם הרגעים הטובים שבהם הכיר וידע את „מדת כשרונו ושעור קומתו" — נאמנה מאד עדותן של כמה אגרות שכתב אלי בימים ההם. דעתו לא היתה נוחה אז בכלל מהשירה העברית של אותו הזמן, ובמכתבו מראשית שנת תרנ"ה הוא מוציא עליה משפט קשה: „מה דעתך על החרזנות אשר פרצה וגברה בעת הזאת בשירה העברית? אין כשרון ואין רעיון חדש, ואין ידיעת הלשון. אין ניצוץ אלוה, אבל יש כאן אחיזת־עינים ושארלטיניזם אשר קמו לצחק לפנינו בדמות המשקל הקלוקל והחרוזי־השוא אשר בדו להם מלבם בעת הזאת. רוח של עמעום והרהורים בטלים, רוח ריקנית והבלי־שוא הפורחים באוירו של לב נעור וריק שורה על כל פרי עטם וכו'". ומדת־הדין הזאת הוא מותח בלי חמלה במכתב אחר גם על מעשי ידי עצמו: „והנני מגלה לך כי קצה נפשי בכל שירַי אשר כתבתי עד הנה, — כי כל אלה הם „קטנות" ואין עדותם עדות על כשרון המשורר. שירים קטנים כאלה וכאלה יכתב כל איש בימי חיי הבלו, ואף כי שירי בכי והתאוננות. הבכי וההתאוננות היו למחלה עוברת ומהלכת במחנה משוררינו, והדמעות דמעות עכורות ודלוחות ומזוגות במים הרבה. „הבכיָנות" — הסימן היותר מובהק לקטנות הרוח ולחטרון הכשרון בעתים הללו".

על רפיון אמונתו בכח עצמו מעידים עוד באופן בולט הדברים הקצרים במכתב שלאחר זה: „להשלח שלחתי שירים וקבלתי שכרם למפרע 10 קאפ. השורה. אך יודע אני בעצמי כי לא ימשכו ימי עבודתי בהשלח מחוסר הכנה וכשרון וסוף־סוף תקיא אותי ארץ הסופרים מגבולה".

1 לאחר זמן, כשהדפיס המשורר בשנת תרפ"ג ארבעת הכרכים של „כתביו", חזר והכניס לתוך המהדורה החדשה של ספר השירים את השיר „אל האגדה" בהשמטת הבית האחרון.

ובין כה עבר הצעיר ביאליק במסע מהיר כל אותן התַחנות הידועות בדרכי החיים של צעירי ישראל מבני מינו: נשא אשה וסמוך היה זמן מועט על שלחן חותנו, אחר־כך פסק המָן וכספו המעט אבד בענינים רעים, הכל כנהוג. והנה הוא כותב אלי במכתבו מראשית שנת 1897: „עתה הגיע לי „הרגע המכריע" המקפיא כל דמי ועושני לנציב קרח. עתה ידעתי מה חדל אני — — — אולי יקרה לפניך ה׳ בעירך בין מיודעיך לשמוע ולדעת כי יש מקום פנוי לבוכהאלטער — הודיעני זאת והודעתיך פרטים מכשרוני במקצוע זה. ובכל זאת אל תירא ידידי פן אשלח יד בנפשי. אדרבה ואדרבה! חפץ חיים אנכי ואוהב ימים לראות טוב ככל שפל ידים וביש גדא. ואני חושב — שמע והתפלא — לסדר לדפוס חוברת שירים ממיטב שירַי הישנים והחדשים, כי ב"ה שעתי פנויה כיום ויכולני לפנות לבי לבטלה כנפשי שבעה. הודיעני אם טוב הדבר בעיניך — — — ובכלל הודיעני אם ראוים שירַי להעשות אגודה אחת ואם ימצאו קונים". ובמכתב שלאחריו הוא מודיעני: „קובץ השירים אשר אני אומר לתת בדפוס מונח אצלי עתה ערוך ומסודר. חצי הקובץ שירים ישנים שכבר נדפסו, ומחציתו חדשים הטובים מן הראשונים. לעת־עתה פניתי במכתב אל בן־אביגדור והצעתי לפניו לקנותו מידי — — — נ. מזיטומיר חפץ גם־כן לקַבל על עצמו הוצאת הקובץ במחצית הרֶוַח העתיד לבוא ובלבד שאשתתף עמו בסך 25 רו"כ על הוצאות הדפוס". והריהו שוקל בדעתו ושואל בעצתי, עצת מומחה, אם יש לקוות שמחצית הרֶוח העתיד לבוא תעלה יותר מאותו השכר שאומר בן־אביגדור לשלם במזומנים...

על עצתי לפנות לבעלי „אחיאסף" ולהציע לפניהם, ש„אחיאסף" יקבל על עצמו את הוצאת הקובץ שלו, השיבני מיד: „אם מוצא אתה לאפשרות שיקבלו בני אחיאסף ע"ע את הוצאת שירי הַציע לפני „אחד־העם"[1], אך מסופקני אם יסכים לזה: האחת, אחיאסף החדש אינו מתעסק בשירים, והשנית, כמעט מחצית השירים אין להם ענין כלל להפרוגרמה של אחיאסף החדש שכל עסקו אינו אלא עם הספרות הלאֻמית, ובין שירַי רבים כאלה שעליהם אמר „אחד־העם" בהשלח: „השתפכות הנפש ושירי אהבה נמצא למדי ביתר הספרֻיות", אף על פי כן — נַס נא". ותוך כדי דבור הוא מוסיף: „ובלחישה אומַר לך שלא אצטער הרבה אם לא ימָצא לי לעת־עתה מו"ל על שירי, כי לעת־עתה עוד דלה החוברת מהיות הגונה ויפה. יעברו עוד ימים. ולולא מעט הכסף שאני מקוה מהם והנחוץ לי מאד — כי אז לא עלתה על דעתי

1 אחד־העם היה אז אחד מהעומדים בראש ,אחיאסף' ודעתו היתה מכרעת בעניני ספרות של הוצאת־ספרים זו.

כלל להדפיסה". ולאחר ירח ימים הוא מודיעני, שכבר שלח ל„אחד־העם" את המחברת ומביע את חששו, שלא תמצא חן בעיני אחד־העם, ומבקשני שאשתדל לראותה אצלו ולדבר עליו טובות, ואח"כ במכתב אחר הוא חוזר ומבקש: „הודיעני מיד מה עלתה למחברתי המונחת אצל אחד־העם, וביחוד הודיעני בפרוטרוט את דעתך על־דבר הקובץ אם לא ילבין את פני ואם ראוי לו שיבא בעולם".

הפקפוקים הללו בדבר ערכו של קובץ־שיריו לא נתנו לו, כנראה, מנוחה והוא חוזר ושואל בכמה מכתבים את דעתי על אותה המחברת ששלח לאחד־העם, אם כשרה היא וראויה לדפוס, ולאחר ימים הוא מגַלה לי שוב אותו הסוד שכבר פעם „אמר לי בלחישה": „לולא תקותי להמשכרת המעטה אשר תוכל להמציא לי המחברת, והנחוצה לי מאד מאד, אזי לא הסכמתי להדפסה".

ו.

ו„מדת כשרונו ושעור קומתו" של המשורר הצעיר הלכו בין כה הלוך וגדל, הלוך ורב באופן מצוין ומפליא. ל„פרדס" השלישי נתן לי שני שירים משובחים „על סף בית המדרש" ו„אגרת קטנה". אולם פקפוקיו בדבר כשרונו לא חדלו בקרבו, ואלה דבריו אלי עם „האגרת הקטנה": „בעיני מצא השיר הזה חן בתכנו, בשפתו ובמתכנתו החדשה ל נ ו אשר לא עשו כן חרזנינו בלהטיהם, אך אתה לא תשית לב לדעתי ולא תשא פני והודעתני כאשר עם לבבך על אדות כשרוני — אם יש בי כשרון — בכלל".

ובשביל „האביב" (מאסף לבני הנעורים שערכתי לדפוס באותו הזמן) שלח לי את השיר „פעמי האביב", שכבר נמצאו בו טובי הסממנים של השירה הביאליקאית, ועוד שיר נחמד ונעים „גמדי ליל". וזה שכתב אלי בדבר השיר האחרון: „השיר „גמדי ליל" השלוח לך בזה — נושאו אגדה מתהלכת בין תינוקות של בית רבן ובין מוזרות בלבנה. המחזה המתואר בו ראיתי בעיני בילדותי בהיותי כבן ד' שנים. אנחנו דרנו אז בכפר יפה ושאנן לרגלי גבעה קטנה קרוב אל חֹרש מצל ובמקרה יצאתי יחידי בלֵיל לבנה החוצה ואראה את המראה הזה אשר הדביק לשוני לחכי כיום תמים ונאלמתי. מובן מאליו, שכל זה נדמה לי, אך הרושם נקבע בלבי".

בינתים נתגלגל המשורר ובא באביב שנת תרנ"ז לעיר רחוקה סוסנוביצי שבמדינת פולין — וביאליק „הסוחר" היה שם למורה ילדי ישראל. ובקול מבשר הוא מודיעני משם: „עתה אוכל לשמחך כי רָחַב לי מעט. אני מוצא פה

משכורת בערך 50 רו"כ לחדש. ולולא צרכי החיים שהיו פה ביוקר שמחתי שמחה שלמה על הגאולה ועל התמורה, אף כי העבודה הזאת, ההוראה, היא עבודה זרה לרוחי. לכשתרבה משכרתי מעט אקח גם את אשתי הנה". אבל במצבו הרוחני לא מצא במקומו החדש „גאולה ותמורה" לטובה, ובאחת מאגרותיו אלי הוא קובל על כך: „זה ירחים שאיני כותב כלום. אוירא דסאס' ופרנסת ההוראה או המלמדות אינם משרין השכינה. אמת שאם יצא מעטי איזה טור הגון לפעמים כי אז התמלט דוקא מתוך עצבות ודכדוכה של נפש, אבל „ספירתי" דהאידנא מזהמת ומטַפשת, מ„זאב„ת ומ„כלב"ת — — — ומרכבתי אשר הוסר אופנה תתנהג בכבדות בבוץ הלזה מיום ליום אשר אין חליפות להם. אם גם יצא גץ מתחת פטיש הלב וניצוץ יתנצנץ — הריני גונזו לעתיד לבוא ואחשכנו לימים טובים מאלה כחס על האור". ועוד במכתב אחר: „בקראי לפרקים במכ"ע העברים על דבר התחיה וההתעוררות בערי ישראל, אז גם אחרי נכוי 90% מן הידיעות המופרזות, ידאב לבי בראותי את עצמי זר, מרוחק ונדחה מכל אלה. בעיר הזאת, שאני עושה בה, אין כל זכר וסמן מכל זה, אין שומע, אין חפץ לשמוע ואין משים על לב. פרוטה, פרוטה — זה כל האדם. אין אלהים ואין אשמדי".

ואף־על־פי־כן גם בסביבה „המזוהמת" הזאת לא נסתלקה שכינתו ולא את כל „הניצוצות", שהתנצנצו בנפש המשורר כנוח עליו הרוח, היה גונז לעתיד לבוא. „כותב אני — הוא מודיעני משם בקיץ שנת תרנ"ז — שיר גדול מעין פועמא. אם יצלח בידי לגמרו אהיה מאושר, אך מסֻפקני מאד. על כל פסיעה ארגיש את חוסר השכלתי וידיעתי ולמלאותן איני מספיק, וגם רפה רצון אנכי, כידוע לך".

לא אדע לאיזו פואימה הוא מתכוון בדבריו. אפשר שכוָנתו לשירו הגדול „המתמיד", שהתחיל וגמר אותו בסוסנוביצי, ועליו הוא כותב לי בחורף תרנ"ח: „בהשלח ח' ג' יודפס שירי „המתמיד". כראותך אותו תגיד לי את דעתך עליו. רבים בו מקומות רפים אבל יש גם טובים".

את שמע „המתמיד" כבר שמעתי מפי עורך „השלח". „אחד־העם", שלא היה נוח להתפעל ואין זה דרכו להיות מן הפַזרנים בנוגע לתהלות ותשבחות, הגיד לא אחת בפנַי את שבחו של „המתמיד" עוד קודם שנדפס. ולאחר שקראתי את ראשית השיר בחוברת „השלח", מהרתי וברכתי את המשורר על ההנאה שהנאני בטורים היפים של שירו. על זה השיבני: „קבל בזה את תודתי הנאמנה על אותות החבה שאתה מראה בתתך את לבך עלי לפשפש במעשי ולמצוא ידי בהם סמני כשרון. ויהי רצון שיאמנו דבריך עלי. אולם

שא לי אם אמר לך כי מפיך קויתי לשמוע לא „אמן חטופה” על שירי „המתמיד” כ״א דעה מחלטת, מה שהיית צריך לחכות עד בא סופו. „טורים יפים”, כמו שאמרת, יכולים להמצא גם בשיר גרוע ורע; העיקר, אם יש ערך ספרותי לשירי זה בכללו — טוב, ואם לא — לא יחפאו עליו גם יפי טוריו”.

אולם כיון שבאתי לפרשת „המתמיד” כבר הגעתי עד קצה גבול מאמרי זה, שהרי לא באתי לספר אלא „ראשיתו של ביאליק”.

סיון, תרע״ו.

ב. ביאליק ויל״ג.

(מתוך סדרת „מכתבים ממידד לאלדד״)

א.

אחי אלדד! זמן מרובה עבר עלינו בשתיקה, שאינה יפה כלל. מי ומה גרם להפסקה גדולה כל־כך בחליפות־המכתבים שבינינו — לא אבוא הפעם בדרישות וחקירות על זה. אם האשם כלו שלי או כלו שלך, או אפשר שנחלקהו לחצאין, כדין ממון המוטל בספק, ונמצא שאשמים אנו שנינו גם יחד — מה נפקא מניה? איך שהוא, קבל נא ברצון את תודתי החמה מקרב לב עמוק על זה, שסוף־סוף עלה לפניך זכרון אחיך מידד וקרעת את חותם השתיקה ופקדתני במכתב חביב, שהיה לי למשיב נפש ממש.

אולם צריך אני להודות לפניך על האמת, שמכתבך הפליאני מאד בנוגע לפרט אחד. מתוך שורותיו נִכר שנוי גדול שנתהוה בקרבך במשך הזמן, ובתוכי השתומם לבי: אתה אלדד, הפֶסימי הנודע, בעל השכל הבוחן ובודק, המנקר ומחטט בכל ענין וענין, ובעל הנסיונות הרבים בחיים, שגררו אחריהם הרהורים של נקור וחטוט, המביאים לידי פקפוקים עד להתיאשות; אתה הרגיל לדבר תמיד בבטול גמור ובהתולים על אותם קלי־הדעת המאמינים לכל דבר נוצץ למראה־עינים והשוגים במגדלי־דמיונות הפורחים באויר, — אתה נשתנית פתאם כל־כך, ואיני יודע איזה הדרך היתה עליך רוח אחרת ונהפכת לאיש אחר, לאופטימי גמור, צופה ומביט על הענינים באספקלריה מאירה ומזהירה בקסם דמיונך, ודבורך עכשיו בלשון אחרת, במין קול מהודר וחוגג, קול רנה וישועה.

„מכנף הארץ זמירות שמענו, צבי למשורר! — כך אתה מבשרני במכתבך — ביאליק הוא מלך הכבוד בכל תפוצות ישראל, וספר שיריו, שיצא לאור כלול בהדרו על ידי חובבי השירה העברית, מפאר ומקשט עתה את שלחנו או את ארונו של כל אדם מישראל יודע ספר עברי״. כאלה וכאלה תספר לי בסגנון חגיגי על אדות כבודו של משוררנו הגדול המלא עולמנו הקטן. וזה לך אות

ומופת חותך, כי „לשוננו העברית אחרי בלותה היתה לה עדנה והיא הולכת בצעדי־און ומתפשטת בבתי ישראל בכל מושבותם וכובשת בנצחון מזהיר את לב האבות והבנים יחד, וקרנים מידה להם, לכהניה הגדולים, המכהנים פאר בהיכלה אשר כלו אומר כבוד והדר וכו׳ וכו׳".

לידי התפעלות והתלהבות כזו הגעת, עד שכמעט תקפתך קדחת המליצה לדבר בלשון „גבוהה" כדרך „המליצים הנשגבים" בישראל. ואני מה אומר ומה אדבר? אין אני צריך להגיד לך עד כמה שמחתי רבה ועצומה על גדולתו ופרסומו של משוררנו החביב. אבל – את חטאי אני מזכיר – אין שמחתי שלמה וגמורה ואצלי כוס דיצה וחדוה בלולה בטפות מרות הרבה של תוגה וצער.

רואה אני מרחוק את סמני השאלה והתמיהה הגדולים, שמסתמנים ברשמי פניך למקרא דברי אלה, שהם בעיניך כמדרש־פליאה וחידה סתומה. אבל אחי, הטה אזנך ושמע את דברי עד סופם ואפשר שתבין הגיגי, וסרה פליאתך וחידתך תפָּתר.

דע לך, אלדד אחי, שבעצם הדבר לא הודעתני במכתבך שום חדוש. על דבר כבודו וגדולתו של משוררנו ביאליק כבר ידעתי קודם קבלת מכתבך. אמת, אצלנו בעיירת מושבי הקטנה מ ח נ י ם אין היהודים יודעים כלל את השם הזה – מי כאן מפַנה לבו לענינים טפלים ובטלים כאלה, שאין להם שום שייכות כלל לעיקר, כלו׳ לענין „פרנסה"? אולם הלא ידעת את המשכיל הנלהב ב ר ק ב ן צ פ ו ר, שכבר כתבתי לך על אדותיו לא אחת. והנה עובר־אורח זה, הסובב לרגל עסקיו ערים וכרכים בתחומי מושב אחינו בני ישראל, הופיע שוב לפני זמן־מה בעיירתנו, וממילא מובן שלא זזה ידי מתוך ידו בכל ימי שבתו כאן, והרבה שעות בלינו יחד בשיחות־רֵעים ערֵבות ונעימות; וכמובן, קוטב דברינו היה סובב על אותו ענין הקרוב ללב שנינו ביותר, הלא היא ספרותנו העברית וסופריה הגדולים והחביבים. ורבות שמעה אזני מפיו על אודות משוררנו הגדול חיים נחמן ביאליק, שהוא יודעו ומכירו מקרוב ו„כשני אחים" הם ממש, ועל רב גדלו ועוצם פרסומו של המשורר החביב ברחוב היהודים וגם מחוץ לרחוב, לכבוד ולתפארת ולפרסום רב כזה לא זכה, לפי דבריו, שום סופר מישראל עד היום הזה. יחיד הוא בדורו במלא מובן המלה, ולא רק בדורו בלבד. ביאליק הוא המשורר האחד, משורר אמתי בחסד עליון, שיש לה לספרותנו, ולא קם בישראל כמהו מעולם; ולא זו בלבד, אלא שקוראי ישראל מבני הדור החדש, הקוראים הצעירים, רובם אינם יודעים כלל שהיו לעמנו משוררים במציאות עד ביאליק. אין זֵכר לראשוֹנים, לכל הקודמים לפניו, מר׳ יהודה הלוי עד ר׳ יהודה ליב גורדון, והכל נשכח שכחה גמורה וחלוטה.

רמה

כאלה וכאלה דבר אלי מיודעי ברק בן צפור בהתלהבות עצומה, כדרכו בענינים של קדש, וכדי להוציא מלבי את המחשבה הזרה שיש בדבריו קורטוב של הפלגה וגוזמא, נזדמנו למחנים, תיכף אחרי יציאתו מכאן, שני צעירים מן המשכילים החדשים והיו לי לראיה מוחשית על אמתות הדברים. הם באו למחננו לימים אחדים מהעיר הסמוכה המלאה חכמים ומשכילים, ואני חשתי ולא התמהמהתי להתודע אליהם ורבות שוחחנו על הספרות והסופרים כאשר אהבה נפשי. שני הצעירים הללו אמנם קוראים מובהקים הם, אבל כל קריאתם אינה אלא בספרים היותר חדשים. המלה האחרונה של הספרות, כגון עתון חדש, מאסף חדש, ולפעמים גם ספר חדש, הוא העיקר, והשאר טפל שבטפלים, ממש כקליפת השום. והנה נזרק מפי בשעת שיחתנו שמו של המשורר ר' יהודה הלוי, ומיד קפץ אחד מהם ושאל: לאיזה משורר אני מתכוון? והשני ענה ואמר בחיוך קל: הלא הוא אותו המשורר, כביכול, מן הקדמונים, שיצא גזר דינו מאת ש"י הורוויץ בעל „העתיד" להורידו מגדולתו ולהסיר מעל ראשו את כתר השיר שאינו הולמו כלל וכלל. ואת שמו של י"ל גורדון אמנם ידעו שניהם, אבל רק מפי השמועה, ואת שיריו כמעט לא ראו בעיניהם, ואף־על־פי־כן אמרו פה אחד בעקימת־שפתים ובגיחוך של בטול גמור, שלא היה זה אלא „חרזן", כלומר חורז חרוזים מן המין הידוע, ויכול היה להחשב למשורר רק בקהל קוראים בטלנים מן הדור העבר.

ואני לא נסיתי כלל להתוכח עם הצעירים הללו על ערכו וחשיבותו של המשורר יל"ג. מה בצע בויכוחים כגון אלו? אבל ענין זה נתן לי לעצמי די חומר לענות בו ובמשך ימים רבים לא יכלתי בשום אופן להסיח את דעתי מהרהורים קשים ומעציבים, שהתעוררו בקרבי בכל תוקף לאחר שיחה נאה זו, שבאה לחזק ולמלאות את דברי ברק מיודעי.

רבונו־של־עולם, אלהי הרוחות – אמרתי בלבי – ספרותנו העברית מה טיבה? מה היא ומה חייה, מה כחה ומה גבורתה? עלובה וסחופה ספרות משונה כזו, שהכל בה קצוץ ורצוץ כל כך, תלוש ותלוי על בלימה! השארת הנפש והאַל־מות של סופריה – הבל נדף, וכבודם ותפארתם של גדוליה ובחיריה – כחלום בטל וכצל עובר. מי לנו גדול מיל"ג בשעתו? לפני שנים מועטות הלא היה המאור הגדול לממשלת ספרותנו ורבים היו נהנים מזיו שירתו. שֵם יל"ג היה נודע לכל קורא עברי לתהלה ולתפארת והכל הכירו וידעו כי יל"ג הוא „הארי שבחבורה", הראש והראשון, מלך המשוררים בדורו. עבר זמן קצר והנה קם דור חדש אשר לא ידע את יל"ג, ושֵם־כבוד זה כאילו עבר ובטל מן העולם, אין מכירו ואין מזכירו...

אמת, עדיין בא זכרונו של יל״ג לפני תינוקות של בית־רבן בספרי למוד וקריאה לקטנים, בכריסטומטיות שלנו. אבל, ראשית, הרי רוב מחברי הכריסטומטיות, מרביצי התורה לילדי ישראל, עושים בנטיעות של יל״ג, כמו בשאר הנטיעות של סופרים ומשוררים אחרים, שהם מכניסים לתוך גני־ילדים שלהם, כאדם העושה בתוך שלו ממש, והם שולחים יד בשיריו ומשליו לקצצם ולסרסם ולשנות את פניהם, והכל לשם „תקון״, כמובן, לפי עניות דעתם, עד שכמעט פקעה זכותו של המחבר להיות שמו נקרא על אותם הדברים, שפשטו צורתם הישנה ולבשו צורה חדשה לגמרי; ושנית, מי בזמננו מן הכותבים עברית בחרוזים אינו זוכה אצלנו לכבוד זה, שיכניסו פרי עטו לאות ולמופת לאחת הכריסטומטיות, העולות וצומחות יום יום ככמהין ופטריות? היום נסה צעיר אחד „למשוך בשבט סופרים״ בחרוזים, והריהו קונה עולמו בשעה אחת, כי הנה קפץ איזה מחבר על „המציאה הכשרה״ והכניס אותה לספר־הלמוד שלו בתור „שירת־מופת״ לתלמידי ישראל... ובכן זה כל כבודו ותהלתו של יל״ג להיות עומד בשורה אחת „עם כל הנערים״, — ובמקום אחר, במחנה הקוראים שאינם מן הפעוטות, לא יזכר ולא יפקד וישכח מלב כאחד המתים שאין להם שֵׁם ושארית!...

ועל לבי עולה זכרון השיר הידוע של יל״ג „למי אני עמל?״ וקריאתו הגדולה והמרה, שהוציא ברוח סוערה מתוך הרהורי־יאוש:

הוֹי, מִי יָחוּשׁ עֲתִידוֹת, מִי זֶה יוֹדִיעֵנִי
אִם לֹא הָאַחֲרוֹן בִּמְשׁוֹרְרֵי צִיּוֹן הִנֵּנִי,
אִם לֹא גַּם אַתֶּם הַקּוֹרְאִים הָאַחֲרוֹנִים?!

ומהרהר אני: אמנם כן, לשוא פחד המשורר כי „האחרון במשוררי ציון״ הוא, שהרי יודעים אנו, שבאותה שעה עצמה, שלחשה לו בת־שירתו שורות־יאוש אלו, „ילד יֻלד לנו״ באחד הכפרים הקטנים בפלך ווהלין, הוא הילד חיים נחמן, העתיד להיות ראש „משוררי ציון״ בדורו, ש„חובבי השירה העברית״ הוציאו עתה לאור את ספר השירים שלו בהִדור רב. אבל המחצית השניה של קריאת־פחדו של יל״ג נתקיימה לרעה, אם גם במובן אחר מאשר יכול לחשוב: קוראי השירים של המשורר בשעתו היו באמת „הקוראים האחרונים״ — של יל״ג, ובזמננו אין לו קוראים כלל, ואם יש יודעי שמו אין חושבים אותו „במשוררי ציון״... זוהי „השארת הנפש״, שחלם עליה המשורר בחייו:

אֲנִי בִּצְרוֹר עָלִים אֵלֶּה אֶת נַפְשִׁי צַרְתִּי...
וּמִכִּלָּיוֹן וּנְשִׁיָּה אוֹתָהּ שָׁמַרְתִּי.

והנה „צרור העלים" שלו אינו „צרור החיים" כלל ושם בעליו לא נשמר אחרי מות המשורר מ„כליון ונשיה"... האם לא מעציב הדבר באופן נורא?

יודע אני ויודע שהרבה קוראי עברית, ביחוד מן הצעירים, המואסים בישנות ושואפים רק לחדשות, ימצאו בזה, אדרבה, סימן טוב ויפה להתפתחותה של ספרותנו. ולדעתם אין כאן שום פלא והדבר כל־כך פשוט וטבעי: כיון שהתפתחה ספרותנו והתפתח גם־כן הטעם היפה של קוראיה, אי־אפשר להם להאחרונים למצוא קורת־רוח באותם השירים שהיו כדבש למתוק בפי „הקוראים היקרים" מהדור הקודם, קוראים חסרי טעם וחוש ספרותי. ובכן אם נחשב יל"ג בשעתו למשורר גדול בעיני קוראיו בשעתו, אין הדבר מחייב כלל שתהא חשיבותו של זה הולכת ונמשכת גם בעיני קוראי ביאליק. דור דור וסופריו, דור דור ומשורריו, דור דור וקוראיו...

אבל יאמרו מה שיאמרו, ובעיני אין דבר זה אלא סימן רע לספרותנו ולקוראיה. לפי דעתי, הסבה יותר עמוקה: משונים אנו מכל עם ולשון, אין לנו מ ס ו ר ת וקשרים של קיימא בספרות; ובכלל אין לה לספרותנו החדשה שורש בבני עמנו, אין לה קוראי־קבע, קוראים מובהקים (חוץ ממספר קטן היוצא מן הכלל), המכירים ומוקירים את קניני הרוח לא רק של ה ש ע ה ה א ח ר ו נ ה, אלא כל הרכוש והנכסים השמורים בבית־גנזיה ושיש להם ערך כל־שהוא. קהל קוראים כאלה יש לכל ספרות הראויה לשם זה, בעלת מסורת ק ב ו ע ה ומוצקה, ובגורלה של ספרותנו הרופפה והחטופה אינו עולה אלא קומץ של קוראים א ר ע י י ם, על פי רב מאלה הרועים בגנים אחרים ומזדמנים לפעמים רחוקות גם לגן שלה, ואין דרכם לטעום בו אלא מפרי נטיעותיו היותר חדשות, היותר מודרנות.

ואל נא יתלו את הדבר בהתפתחות הטעם. אמת, אין לכחש, שטעמם של הקוראים בדור האחרון מפותח במדה ידועה יותר מטעמם של „הזקנים", כלומר הקוראים של הדור הקודם; אבל לא זהו העיקר, שבשבילו נשקע ונשכח זכרו של ראש המשוררים בדורו בזמן קצר כזה. הן אם נודה אמנם שאינו יפה כחו של יל"ג בתור משורר לירי, הרי בפואימות שלו, למשל, יוכל עדיין גם בעל טעם מפותח, כמדומני, למצוא ערך וחשיבות אפילו בזמננו. וסוף־סוף ספרותנו החדשה אינה עדיין עשירה ורבת־אוצרות כל־כך, שתהא רשאית לותר על משורר כיל"ג ויהא זה נידון להיסח־הדעת ושיריו לגניזה... אולם הוא הדבר שאמרתי: אין לנו ספרות ואין לנו קוראים באותו מובן של קביעות, כמו שיש לאומות אחרות. הכל אצלנו רופף ורופס ואינו קשור אלא בחוט דק מן הדק שיוכל להנתק במהרה בקלות יתרה. ולפיכך

כל כבודם של „הכהנים הגדולים בהיכל הספרות" שלנו אינו אלא כצל עובר, ולפי ביאורם החותך של חכמינו: לא כצלו של כותל או של אילן, הקבוע ועומד, אלא כצלו של עוף הפורח באויר...

וביאליק, זה המשורר הגדול באמת והחביב עתה על כל קהל קוראינו, אפשר שבשעת „חשבון הנפש" יעלה לפניו זכרון גורלם של „ארזי הלבנון" אדירי ספרותנו הקודמים, ובתוך הרעש והמולת־הקולות של תהלות ותשבחות ומחיאות־כפים סוערות לכבודו ינקרו בלבו הרהורי־עוצב: „הבל־הבלים, הכל הבל! אין אני מאמין במקדישי ומעריצי, עָצמם לא נכחד ממני, יקום להם או לבניהם בדור הבא משורר חדש וישיר להם שירה חדשה — וגם עלי יעבור כוס, כמו על „האריה המת", וסופי אף הוא ל„כליון ונשיה"...

רעיוני־תוגה אלה, שהעיקו עלי זה כמה ימים, התגברו בקרבי למקרא מכתבך האחרון, אלדד אחי, שבאת בו לסַפר באזני בקול חוגג על כבודה של ספרותנו וגדולתו של משוררנו ח. נ. ביאליק — ואמרתי: אשפוך לפניך מרי שיחי, כדרכי בימים הטובים הראשונים...

ב.

אחי אלדד! במכתבי הקודם שפכתי בחיקך את שיחי וכעסי על זה, ש„אנו משונים מכל עם ולשון ואין לנו מסורת וקשרים של קימא בספרות", ולפיכך אותם הקוראים המובהקים שלנו, היודעים ומחבבים את משורר דורנו ביאליק, יש שאינם יודעים כלל את יל״ג ובחיר המשוררים של הדור הקודם כמו זר נחשב להם. ואחרי ששלחתי לך אותו המכתב, נתעוררתי עוד על דבר אחד, שיש בו כדי החזקת רעיון־העוצב שלי והכפלתו על אחת שבע, ואמרתי: אבוא אליך במכתב שני למלאות את הראשון.

הן לא די בזה, אלדד אחי, שהקוראים החדשים אינם יודעים ואינם רוצים לדעת את יל״ג, אלא שגם המבקרים שמושבעים ועומדים לחדור לחדרי־חדרים ולמטמוני מסתרים והם נוקבים ויורדים עד עמקי התהום ממש; אותם הידענים המופלאים, המומחים לכל דבר ומועדים לעולם להוציא, כדרך נשים דברניות, תשעה קבים שיחה על הכל, — אף הם שותקים שתיקה גמורה ואינם זוכרים, ובכל אופן אינם מזכירים לגמרי, את המשורר יל״ג והשפעתו על הספרות החדשה, וכמה שכתבו מבקרינו מאמרי־בקרת, השקפות וסקירות על ביאליק ושירתו, לא מצאו לנכון להזכיר אפילו בדבור אחד או ברמז קל שבקלים את הרושם וההשפעה של יל״ג על משוררנו זה. ואם נבוא לשפוט על פי ההשקפות והסקירות של מבקרינו, נמצאת לנו לפתע פתאם שירתו

הנפלאה של ביאליק כבריה נִסית ואגדית, שקפצה ויצאה מעצמה ואין לה אב כלל.

אבל בעצם הדבר הרי אי־אפשר לו למשורר, כמו לתופש עט־סופרים בכלל, שלא יהא מושפע במדה יתרה או פחותה מהקודמים לפניו, וביחוד מזה שהיה בעיניו באביב ימי חייו, באותה שעת־הכושר לקליטת רשמים והשפעות, לסמל השלמות ולמופת באותו המקצוע הקרוב לרוחו ביותר. ודבר טוב לכל הדעות היה עושה אחד המבקרים הפָרים ורבים אצלנו, בלי עין־רעה, אם היה נוטל על עצמו את הטורח „להתחקות על שרש דבר" זה ולתת לנו תמונה נאמנה של השתלשלות השירה העברית, לפחות בתקופת הספרות שמימי רמ"ח לוצאטו ואילך, וטיב השפעתו של ראש המשוררים שבדור אחד על המובחר בדור שלאחריו.

אתה יודע אותי ואת שיחי, אלדד אחי, וגלוי לפניך שלא מבקר אני ולא בן מבקר, אלא בתור קורא פשוט יודע אני ומכיר במקצת, ועוד יותר מרגיש אני בטיבה של ההשפעה שהיתה, למשל, לשירת וויזל על אד"ם הכהן, וביחוד השפעתו של האחרון על מיכ"ל בנו ועל יל"ג יורש כתרו.

בנוגע ליל"ג נאמן עלינו בעל־הדין בעצמו ואנו מוצאים עדותו הברורה על כך. הנה כן יאמר המשורר בשירו „הבאת בכורים לאד"ם הכהן", שכתב בראש ספרו „אהבת דוד ומיכל" (בשנת תרי"ז):

תַּלְמִידְךָ אָנֹכִי — אַף כִּי לֹא בָאתִי
אֶל בֵּית סִפְרְךָ קַחַת מִפִּיךָ לֶקַח,
צוּף מְצִיתִי מִשִּׁירֶיךָ קָרָאתִי
וּבְדִבְשָׁם רָקַחְתִּי גַּם לִי יַיִן רֶקַח.
וּבְתָפְשִׂי בָּעֵט וּבְעוֹדֶנִּי עֶלֶם
אַתָּה הָיִיתָ לִי סֵמֶל וָצֶלֶם.

וכדברים האלה הוא כותב גם בפרוזה באחת מאגרותיו משנת תרי"ח. הלא כה דברו לאחד מידידיו: „מתוך דבריך ניכר, שלא יישר בעיניך את אשר שמתי את האד"ם לי לנס ואצא בעקבותיו; וכבר הוכיחו גם רבים אחרים דרכי זאת על פני, כי הובלתי ספרי זה שי לאדם, ואחד אמר לי במכתבו בפה מלא: „חדל לך מן האדם כי במה נחשב הוא?" אולם אנכי רק בתם לבבי ובנקיון כפי עשיתי זאת... מיום החלותי להבין בספרים, לא מצאתי בין משוררי שפת קדש החיים בארצנו נעלה ויקר ממנו, ומדי צאתי להתהלך ביער הלבנון, נעם דבשו לחכי ואתעמל גם אני לעשות כמתכנתו".

אמנם דעתו זו של יל"ג על המשורר אד"ם נשתנתה שנוי עקרי במשך הזמן, ובאחת מאגרותיו משנת תרכ"ט הוא מדבר בלשון אחרת: „וכשאנחנו

לעצמנו אומר לך, שלפי דעתי ה׳ לעבענזאהן איננו משורר מטבעו. אמת כי ידיעתו בשפת־עבר ודקדוקה רבה ורחבה... אבל איננו משורר אמתי בעבור חושו בו היבש כעץ. כותב הוא את שיריו בהשכל ובעיון דק, אבל לא בהרגש ובהתפעלות; דבריו יוצאים מן הראש ולא מן הלב. אדם כזה יוכל להיות חוקר ומבאר ומדקדק וכל מה שתחפוץ, אבל לא משורר". אולם לדעה שלילית כזו על זכותו של לבנזון, הוא אד"ם הכהן, להיות עומד במקום משוררים אמתים — הגיע יל"ג לאחר שבא בימים וכחות רוחו הגדול עלו עד למדרגה של התפתחות מרובה, ועד אז היה לו אד"ם הכהן „סמל וצלם" ואותו „שם לו לנס ויצא בעקבותיו". ובאמת הרושם של „העקבות" האלה נִכר בנקל בשירי יל"ג, ביחוד בתקופתו הראשונה, ומי יודע אם עלתה לו ליל"ג להשתחרר לגמרי מ„סבל־הירושה" הזו עד סוף ימיו.

ודבר ודאי הוא, שהמשורר יל"ג מצדו אף הוא היה „סמל וצלם" לביאליק בימי נעוריו. מן התעודות הנדפסות יש לציין אחת המעידה עד כמה גדול היה כבודו של יל"ג בעיני ביאליק, הלא היא שיר־הקינה „אל האריה המת", שנדפס ב„פרדס" ספר שני. את השיר הזה לא הכניס ביאליק לתוך ספר שיריו, שהוציאו עתה „חובבי השירה העברית", ואין להצטער כלל על השמטה זו, מפני שבאמת אינו ברובו אלא פרי בוסר, אבל מתוכו נִכר, שהמשורר הצעיר הקדיש והעריץ עד מאד את „האריה המת":

וַיָּמָת הַמְשׁוֹרֵר... הוֹי, בְּקֹדֶשׁ אֲחֱזֶנּוּ
פּוֹרֵט עַל כִּנּוֹרוֹ, עַל הֶגְיוֹנוֹ הוֹגֶה,
וּבְנִצְחוֹ בִנְגִינוֹתָיו רוּחַ אֵל יְפַעֲמֶנּוּ
וְעָרַף שִׁיר כַּטַּל גַּם יַרְנִין גַּם יוֹגֶה —

כך מקונן הצעיר ביאליק על יל"ג המת בשיר־קינתו. ובמכתבו, ששלח לבעל „הפרדס" ביחד עם שיר זה, הוא כותב: „לספד לגרדון כראוי לא מילתא זוטרתא היא. את פושקין הספיד לערמענטאוו — ומי יספד לגרדון?" ואין ספק שבמכתביו של ביאליק לידידיו בימי נעוריו, לאחר שיתפרסמו בדפוס, ימצאו הקוראים שפעת תהלות נלהבות לשירת יל"ג וקשור כתרים לראש המשורר הגדול בדורו, שהיה לו לנס ולמופת באביב ימי חייו.

ומשַׁוה אני לנגדי את ביאליק בתקופת עלומיו, בשעה שנפשו הרכה והנוחה להתרשם היתה קולטת ובולעת בשפע רב רשמים והתפעלות מתוך ספרות ישראל החדשה, — מה רב הטוב שמצאה לה בשירת יל"ג, ומה יקרה ונעימה ההנאה שהיתה נהנית מזיו שכינתו של „הארי שבחבורה"! משירת ארי זה ודאי רדה ביאליק הצעיר דבש מלא חפנים „ובדבשו רקח גם לו יין רקח".

כן, אחי, אין ספק בעיני שהיא, שירת יל״ג, עשתה רושם רב על ביאליק ופעלה עליו פעולה עצומה בשעתה, והיא זעזעה הרבה את נימי לבו הרך, „דביר חזון, קן החלומות״. ביאליק „בימי נעוריו, חמדת ימיו, אך רפרפה עליו ראשונה כנף השכינה״ — היה טובל את נפשו בברֵכה ברוכה זו ורוחו הרכה „משליכה שם חכה״...

אמת, קשה מאד, וכמעט אי־אפשר, למצוא בשירי ביאליק (חוץ מאחדים מהם) סימנים, אפילו לא מובהקים אלא כהים וקלים, של שירת יל״ג. ושני טעמים בדבר: ראשית, הרי ביאליק משורר לירי הוא ויל״ג — שירתו הלירית רפויה וקלושה היא ביותר; ושנית — וזה העיקר — ביאליק הוא בעל עצמיות מסוימת שמעטים דוגמתו, ובצדק מעיד הוא על עצמו באחד משיריו:

לֹא זָכִיתִי בָאוֹר מִן הַהֶפְקֵר,
אַף לֹא בָא לִי בִירוּשָׁה מֵאָבִי,
כִּי מִסַּלְעִי וְצוּרִי נִקַּרְתִּי
וַחֲצַבְתִּיו מִלְּבָבִי...

וכמובן, השפעת אחרים על משוררים בעלי עצמיות מרובה לא תוכל להיות נִכרת ובולטת. והוא הדין גם בהשפעת יל״ג על ביאליק. אבל העדר רושם נִכר וגלוי לעין אינו ראיה כלל על העדר השפעה של זה על זה. וכל האומר שהשפעה כזו לא היתה מעולם אינו אלא טועה.

נִיצוֹץ אֶחָד בְּצוּר לִבִּי מִסְתַּתֵּר.
נִיצוֹץ קָטָן — אַךְ כֻּלּוֹ שֶׁלִּי הוּא —

כה יוסיף המשורר ביאליק בשיר הנ״ל. „ניצוץ אחד״, „ניצוץ קטן״ — דבר זה לא נאמר אלא מתוך ענוה יתרה. בצור לבו של משוררנו מסתתרים הרבה ניצוצות, ודוקא לא קטנים, שהם „כלם שלו״. אולם אלמלי אפשר היה להפריד את האור של שירתו ליסודותיו, ודאי היו מוצאין בו יותר מניצוץ אחד — של יל״ג.

ומבקרינו המושבעים, אלה „המבקרים המחַקרים אל כל חקר״ (לפי מבטאו של יל״ג בשירו „הבאת בכורים״), עוברים על הדבר בשתיקה גמורה ואין איש מהם שָׂם לב ל„חֵקר״ זה כלל וכלל...

תקוני טעויות:

עמוד	שורה	נדפס	צ״ל
י	12	ואראה	ואראה כי
״	19	רע״ו	רע״ב
לח	20	שלמה־לי	שלום־יעקב
נא	7 (מלמטה)	תרנם	תרגום
עב	1 (״)	יוד	יוד.
פז	[illegible]	תפארתו	תפארתה
קא	[illegible]	, בשבילו מחדש	בשבילו מחדש,
קכט	4	בכל	ובכל
״	״	פנה,	פנה
קלו	14	היהודים	היהודית
קמג	13	הונח	הנוח
קמז	3	ועת	ועתה
קצב	[illegible]	המסור בכל,	, המסור בכל
רכב	1 (מלמטה)	ולמצוא ידי	ידי ולמצוא